

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**EBU'L-LEYS ES-SEMERKANDİ VE
MUKADDİMETÜ'S-SALAT İSİMLİ ESERİNİN
TAHKİKİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ferit DİNLER

Enstitü Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Enstitü Bilim Dalı : İslam Hukuku

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Hacı Mehmet GÜNAY

MAYIS – 2006

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**EBU'L-LEYS ES-SEMERKANDİ VE
MUKADDİMETÜ'S-SALAT İSİMLİ ESERİNİN
TAHKİKİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ferit DİNLER

Enstitü Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Enstitü Bilim Dalı : İslam Hukuku

Bu tez 22.05.2006 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

Doç. Dr. H. Mehmet GÜNAY

Doç. Dr. Murteza BEDİR

Doç. Dr. Fuat AYDIN

Jüri Başkanı

Jüri Üyesi

Jüri Üyesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Ferit DİNLER

02.05.2006

ÖNSÖZ

Bu çalışma, ilk dönem Hanefi hukukçularından İmâmülhüdâ Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin kısaca hayatı ve eserlerini; müellifin ilmihal konularında özellikle İslam'ın temel ibadeti olan namaz konusunda yoğunlaşan *Mukadimetü's-salât* isimli eserinin tanıtım ve muhtevasına yönelik tahlili, hususiyetle bu eserin tahkikini konu almaktadır. Tezimle ilgili çalışmalarında beni yönlendiren ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Hacı Mehmet GÜNAY Bey'e, katkıları bulunan tüm hocalarıma ve arkadaşlarıma şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim

2 Mayıs 2006

Ferit DİNLER

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
KISALTMALAR.....	iii
ÖZET.....	v
SUMMARY.....	vi
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: EBU'L-LEYS ES-SEMERKANDÎ, HAYATI VE ESERLERİ..	3
1.1. Müellifin İsmi, Künyesi, Lakabı ve Nisbesi.....	3
1.2. İlmî Silsilesi, Hocaları ve Talebeleri.....	4
1.3. Müellifin Hayatı ve Yaşadığı Dönem.....	5
1.4. İlmî Şahsiyeti.....	9
1.5. Eserleri.....	14
1.5.1. İslam Hukuku Konusundaki Eserleri.....	14
1.5.2. Diğer İlimlere Dair Eserleri.....	21
BÖLÜM 2: MUKADDİMATÜ'S-SALÂT HAKKINDA GENEL BİLGİLER.	27
2.1. Kitabın İsmi ve Müellife Aidiyeti.....	27
2.2. Kitabın Nüshaları.....	30
2.3. Tenkitli Metnin Yapıldığı Nüshalar ve Tavsifleri.....	30
2.3.1. Ayasofya Ktp. No: 1451.....	30
2.3.2. Ayasofya Ktp. No: 1442.....	30
2.3.3. Ayasofya Ktp. No: 1449.....	31
2.3.4. Konya İl Halk Ktp. Prof. Dr. F. Nafiz Uzluk Bölümü No: 6993...	32
2.3.5. Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 2383.....	33
2.4. Tahkik Çalışmasına Esas Alınan Nüshaların Tespiti ve Bu Nüshalarla İlgili Değerlendirme	34
2.5. Kitabın Şerhleri.....	37
2.6. Kitabın Karıştırıldığı Başka Eserler.....	41
2.6.1. Keydânî ve Şürûtu's-salât İsimli Eseri	41

2.6.2.	İbn Belbân ve <i>el-Mukaddime fi'l-fikh</i> İsimli Eseri.....	42
2.6.3.	Karıştırılan Eserlere Ait Tespit Ettiğimiz Bazı Nüshalar.....	42
2.7.	Metin Tahkik Çalışmasında Takip Edilen Usul.....	45
BÖLÜM 3: MUKADDİMATÜ'S-SALÂT'IN TANITIM VE TAHLİLİ.....		48
3.1.	Kitabın Genel Tanıtımı.....	48
3.2.	Kitabın Varak Sırasına Göre Konu Fihristi.....	50
3.3.	Kitabın Muhteva Tahlili.....	52
3.3.1.	Müellifin Konuları Tasnifi ve Tertibi.....	52
3.3.2.	Eserde Zikredilen Şahıslar ve Kitaplar.....	55
3.3.3.	Müellifin Takip Ettiği Usul ve Kaynak Kullanımı.....	56
3.3.4.	Eserde Geçen Usul Kuralları.....	60
3.3.5.	Kavramların Kullanımı.....	60
BÖLÜM 4: MUKADDİMATÜ'S-SALÂT'IN TENKİTLİ METNİ.....		63
Metin Arapça olduğu için tezin sağ yüzünden başlayacaktır.		
SONUÇ VE ÖNERİLER.....		64
KAYNAKLAR.....		68
EKLER.....		73
EK 1:	Kitabın Nüshalarına Ait Tablo.....	73
EK 2:	Kitabın <i>et-Tavdîh</i> İsimli Şerhine Ait Tablo.....	77
EK 3:	Kitabın Şerhlerine Ait Tablo.....	78
EK 4:	Tahkik Edilen Nüshaların İlk Ve Son Varak Fotoğrafları.....	80
Ek 4.1:	Ayasofya Ktp. No: 1451 Nüshası.....	80
Ek 4.2:	Ayasofya Ktp No: 1442 Nüshası.....	82
Ek 4.3:	Ayasofya Ktp No: 1449 Nüshası.....	83
Ek 4.4:	Konya İl Halk Ktp. F. Nafiz Uzluk Bölümü No: 6993 Nüshası...	84
Ek 4.5:	Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 2383 Nüshası.....	85
ÖZGEÇMİŞ.....		86

KISALTMALAR

A.e., a.e.	: Aynı eser
A.g.e., a.g.e.	: Adı geçen eser
a.ktp.	: Aynı kütüphane
A.mlf., a.mlf.	: Aynı müellif
b.	: Bin, İbn
bb.	: Başka başka
Bkz., bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c.	: Celle Celâlühü
d.	: Doğumu
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Dr.	: Doktor
Ef.	: Efendi
H., h.	: Hicri
H.z.	: Hazreti
İA	: İslam Ansiklopedisi
İSAM	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
K., k.	: Kitap
Ktp., ktp.	: Kütüphane, kütüphanesi
KTÜ	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
Nşr., nşr.	: Neşreden
M., m.	: Miladi
ö.	: Ölümü
r.	: Risale
r.a.	: Radıyallâhü anh, Radıyallâhü anhâ
s.	: Sayfa
s.a.	: Sallallâhü Aleyhi ve Selem
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.nşr.	: Sadeleştirilmiş neşir

Trc., trc.	: Tercüme, Tercümesi
Thk.	: Tahkik eden
Ts., ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
v.dğr.	: Ve diğerleri
Vrk., vrk.	: Varak
vs.	: Vesaire
yy.	: Yer yok, baskı yeri yok

ÖZET

SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı: Ebu'l-Leys es-Semerkandi Ve Mukaddimetü's-Salat İsimli Eserinin Tahkiki	
Tezin Yazarı: Ferit DİNLER	Danışman: Doç. Dr. H. Mehmet GÜNAY
Kabul Tarihi: 22.05.2006	Sayfa Sayısı: VI (ön kısım) + 142 (tez) + 13 (ekler)
Anabilimdalı: Temel İslam Bilimleri	Bilimdalı: İslam Hukuku

Ebu'l-Leys es-Semerkandi'nin telif ettiği Mukaddimetü's-salat, Hanefi Mezhebi'nin fıkıh görüşlerini yansıtır. Eser, ibadet konularının ilki olan namazı, onun ön hazırlığını oluşturan taharet ve abdest mevzularını, bazı temel akaid ve ahlak kurallarını ihtiva etmektedir. Ele aldığı konular, daha çok halkın pratik ihtiyaçlarına yönelik klasik fıkıh eserlerinde pek rastlanmayan konulardır. Üslubu ve muhtevası gereği ibadet ilmihali olduğu anlaşılan kitap, ilmihal geleneğinin ilk nüvesini teşkil etmektedir.

Eserde geçen bazı rivayetler, kitabın İmam Muhammed'in Kitabı's-salat'ına mukaddime maksadıyla yazıldığını göstermektedir. Ayrıca kitapta kullanılan tertibin geleneğe muhalif olması, kanaatimizce Ebu'l-Leys'in sözü edilen rivayetlere dair yorumundan kaynaklanmaktadır.

Eserde kullanılan sade ve kolay üslup, tasniflerdeki mükemmellik ve yoğun kaynak kullanımı dikkat çekicidir. Eserde konu ile ilgili kavramların tariflerinin yapıldığı; klasik fıkıh literatüründe yaygın olarak kullanılan bazı kavramların farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanında fıkhi meseleleri temellendirmek üzere kullanılan hadislerin genelde sahih rivayetler olduğu, buna karşılık zühd ve ahlaka dair konularda kimi zaman zayıf rivayetlere de başvurulduğu görülür.

Kitabın müellif nüshasının günümüze ulaşması zayıf bir ihtimaldir. Tespit edebildiğimiz en eski nüsha Konya'da bulunan Uzluk nüshadır. Bunu, İstanbul Ayasofya nüshaları takip eder. Eserin matbu bir nüshasıyla karşılaşmama ile birlikte yazma nüshalarının fazlalığı dikkat çekicidir. Farklı metot ve üsluplarda sayısız şerhi bulunan kitabın, medrese, cami ve tekkelerde yüzyıllarca okunduğu ve okutulduğu anlaşılmaktadır.

Maveraünnehir bölgesinde h. IV. asırda telif edilen Mukaddimetü's-salat'ın, Türklerin İslam'a girmeye başladıklarında karşılaştıkları ilk ilmihal olması kuvvetle muhtemeldir. Gerçekten de Müslüman Türklerin yaşadığı tüm coğrafi bölgelerde Mukaddimetü's-salat'a ait nüshaların bulunması, esere Türkler tarafından çok önem verildiğini göstermektedir. Günümüzde Hanefi Mezhebi'nin Türkler arasında daha yaygın bulunmasında, bu eserin de katkısı olduğunu düşünmekteyiz.

Anahtar kelimeler: Ebu'l-Leys es-Semerkandi, Mukaddimetü's-salat, Fıkıh, Hanefi Mezhebi, İlmihal

SUMMARY

Sakarya University Institute of Social Sciences   Abstract of Master's Thesis

Title of the Thesis: A Study on Abu al-Lays al-Samarqandi and his Muqaddimat al-Salat

Author: Ferit DINLER

Supervisor: Assoc. Prof. H. Mehmet GUNAY

Date : 22.05.2006

Nu. of pages: VI (pre text) + 142 (main body)
+ 13 (appendices)

Department: Fundamental Islamic Sciences   **Subfield:** Islamic Law

Abu al-Lays al-Samarqandi's book of Muqaddimat al-Salat reflects point of view of Hanafi fiqh. The book consists of ibadat and some basic issues of faith and moral rules. The topics covered by the book mainly are the problems and practical needs of ordinary people which are not normally dealt with in classical fiqh literature. The contents and methodology of the book indicate that it is an early sample of ilm-i hal genre.

Some of the narrations in the book demonstrate that the book is written as an introduction to Imam Muhammed al-Shaybani's Kitab al-Salat. The difference in the composition of the book from traditional literature should be a result of al-Samarqandi's interpretation of the above mentioned narrations.

The book stands out with its clarity and perfect classification and distinguishes with valuable references to the basic sources. Al-Samarqandi provides definitions for related terms but he sometimes employs them in a different meaning from traditional fiqh literature. Although al-Samarqandi quotes sahih hadiths in his discussion of fiqh topics, in the case of zuhd and moral issues he may refer to non-sahih hadiths.

It is highly unlikely that author's manuscript is extant today. It seems that the oldest two manuscripts are Uzluk MS in Konya and then Ayasofya MS in Istanbul. Various libraries throughout Islamic world hold numerous manuscripts of the book. But it is not published. From innumerable annotations of various style and method it seems that the book enjoyed a huge reputation and was widely studied in madrasas, mosques and study circles through centuries.

Abu al-Lays al-Samarqandi's Muqaddimat al Salat is written in Ma-wara' al-Nahr around the 4th century after Hijrah and most probably it was the first book of ilm-i hal which Turks used when they embraced Islam at that time. The number of manuscripts found in libraries of Turkish settlement area shows that the book was valued by Turkish Muslims. It can be said that this book played an important role in the spread of the Hanafi school among Turkish Muslims.

Keywords : Abu al-Lays al-Samarqandi, Muqaddimat al-salat, Fiqh, Hanafi school, Ilm-i hal

GİRİŞ

Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin eserleri yüzyıllar boyunca büyük kabul görmüş ve kendinden sonraki dönemlere adeta rehberlik etmiştir. Müellifin kullandığı üslup ve tasniflerdeki başarısı, onun fakih, müfessir ve muhaddis ünvanlarına sahip olması, bu ünvanların yanında zahit bir kişiliğe sahip bulunması, bahsedilen özelliklerinin müellifin eserlerine de yansması onun halk tarafından benimsenmesini sağlamıştır. Geniş İslam coğrafyası içinde muasır olan âlimlere nispetle bazı eserlerinin daha çok yaygınlaşması ve şöhret bulması bunun en iyi kanıtıdır.

Mukaddimetü's-salât, Ebu'l-Leys'in yukarıda zikredilen özelliklerini bünyesinde toplamış bir eser olarak kütüphane raflarında tahkik edilmeyi beklemekteydi. Eser, sahip olduğumuz büyük ilim ve kültür hazinesi içinde hacim olarak belki deryada katre misali yer işgal etmektedir. Ancak *Mukaddimetü's-salât*'ın müellifin karakteristik özelliklerini bünyesinde toplayan bir kitap olması yanında ilk ilmihal eserlerden olması, Mâverâünnehir bölgesine ait olması, Türklerin İslamla tanışıklığının başladığı dönemde telif edilmiş olması ve müslüman Türklerin yayıldığı tüm coğrafyada kitabın nüshalarının bulunması dikkat çekicidir. Bahsedilen bu hususiyetler eserin incelenmesi ve tahkik edilerek ilim dünyasına kazandırılmasının önemli bir kazanım olacağını ortaya koymaktadır. Müellif ve eserin bu hususiyetleri kitabı tez konusu olarak seçmemizde en önemli etken olmuştur.

Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin fıkıh, tefsir, hadis, tasavvuf ve ahlak konularında muhtelif eserleri bulunmaktadır. Bunların bazıları hakkında tez çalışmaları da yapılmıştır. Müellifin *Mukaddimetü's-salât* isimli eseri, namaz ve onun ön hazırlığını teşkil eden taharet ve abdest konularını içermektedir. Kitabın h. IV. yüzyılda yazıldığı göz önüne alındığında ilmihal fıkıh konusundaki ilk eserlerden olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin hayatı ve eserleri ele alınmıştır. Eserlerin tespiti hususunda yalnızca kaynaklarda verilen bilgilerle yetinmeyip ulaşabildiğimiz kütüphane fişlerini de tarayarak Ebu'l-Leys'e nisbet edilen yazmaları da tezimizde belirttik. İkinci bölümde önce kitabın ismi

ve müellife aidiyeti konusunu işledik. *Mukaddimetü's-salât'in* tespit edebildiğimiz nüshalarını değerlendirmeye tabi tutarak bunlardan beş nüshanın tahkik çalışmasına esas olabileceğinde karar kıldık ve bu nüshaların tavsiflerini yaptık. Ayrıca kitabın kaynaklarda geçen şerhlerini ve tespit ettiğimiz çeşitli şerhlere ait nüsha örneklerini de zikrettik. Araştırmamız esnasında kitabın karıştırıldığı başka eserler bulunduğunu müşahede ettik. Karıştırılan nüshalara ait çeşitli örnekler verdiğimiz bu konuyu da ayrı bir başlık altında mütalaa ettik. Eserin yazma nüshalarını tespit aşamasında yoğun bir kütüphane çalışmasına zaman ayırmamız gerekti. Bu merhalede karşılaşılan bulguları ise tahkike konu olan nüshaların değerlendirmesi içinde belittik. Üçüncü bölümde ise konu fihristini çıkardığımız kitabın öneminden ve genel tanıtımından bahsederek eserin muhteva tahlilini yaptık Bu tahlilde, müellifin takip ettiği usul ve kaynak kullanımı, ihtilafli konulara yaklaşımı ve kullandığı terimleri değerlendirdik. Son bölüm ise tenkitli metnin yapıldığı kısımdır. Kitabın müellif nüshası mevcut olmadığından bu nüshaya en yakın olan metni, tahkike karar kıldığımız nüshaları dikkate alarak üçüncü bölümün sonunda belirttiğimiz usul üzere tespit etmeye çalıştık.

BÖLÜM 1:

EBU'L-LEYS ES-SEMERKANDÎ, HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Müellifin İsmi, Künyesi, Lakabı Ve Nisbesi

İslamî ilimlere yaptığı büyük katkılarla haklı bir şöhrete sahip olan âlimin ismi Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim'dir¹. Künyesi Ebu'l-Leys olan müellifin nisbesi tüm kaynakların ittifakıyla es-Semerkindî'dir².

Semerkind ve Buhara Mâverâünnehir'in başlıca şehirleri olup Semerkind, Türkistan'ın doğusunda, Soğd (Zarafşan) vadisinin güneyinde aynı adı taşıyan eyaletin merkezidir³.

Kaynaklarda müellifin birçok lakabından söz edilmektedir. Tasavvuf ve ahlak sahasındaki çalışmalarından dolayı "ez-Zâhid"⁴, hadis konusundaki bilgisi ve kendisinin de hadis rivayet etmesi dolayısıyla "el-Hâfız"⁵ ve "el-Muhaddis"⁶ lakaplarına rastlanan Ebu'l-Leys'in özellikle İslam hukukuna dair eserlerinde "el-

¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, III, 544; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 310; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 511/b; Zehebî, Ebu'l-Leys'in ismini "Nasr b. Muhammed b. İbrahim" olarak zikretmiştir. Bk. Zehebi, *Siyer*, XVI, 322; a.mfl. *Târîhu'l-İslâm*, XXVI, 583; Bağdatlı İsmail Paşa ise müellifin ismini "Nasr b. Muhammed b. İbrahim b. el-Hattab" olarak vermiştir. Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 490

² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, III, 544; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 310; Taşkoprizâde, *Tabakâtü'l-fukaha*, s. 74; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1795; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 511/b; Zehebî, *Siyer*, XVI, 322; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVI, 583; Kınalızâde, *Tabakâtü'l-hanefiyye*, vrk. 13/a; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 490; Müstekîmzâde, *Mecceletü'n-nisâb*, vrk. 259/a

³ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 279; Schaeder, *İslam Ansiklopedisi*, X, 468. Daha fazla bilgi için bk. Atawula, *Maveraünnehr Fakihleri ve Eserleri (Hicri VI. Ve VIII. Asır Arası)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 8 vd.

⁴ Zehebî, *Siyer*, XVI, 322

⁵ Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 24

⁶ Zehebî, *Siyer*, XVI, 322

Fakîh”¹ lakabıyla anıldığı görülür². Buna rağmen müellifin “İmâmülhüdâ”³ lakabıyla şöhret bulması muhtemelen Mâverâünnehir ve Horasan havalisindeki gelenekten kaynaklanmaktadır⁴.

1.2. İlmî Silsilesi, Hocaları ve Talebeleri

“Küçük Ebû Hanîfe” lakabıyla anılan Ebû Cafer el-Hinduvânî’den fıkıh ilmini alan⁵ Ebu’l-Leys es-Semerkandî’nin meşhur olan ilmî silsilesi:

Ebû Cafer el-Hinduvânî⁶, Ebu’l-Kasım es-Saffâr, Nusayr b. Yahya ve Muhammed b. Semâ’a vasıtasıyla İmam Ebû Yusuf’a ulaşır⁷.

¹ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudıyye*, III, 544; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, s. 220; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XXVI, 583; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-ârifîn*, II, 490; Taşkoprizâde, *Tabakâtü’l-fukaha*, s. 74

² Semerkandî, *Mukaddimetü’s-salât*. “Kale’l-fakîh” ifadesiyle başlayan kitapta müellifin ismi üç yerde geçmekte ve her defasında “el-Fakîh” lakabıyla birlikte zikredilmektedir. Bk. vrk. 1/b, 8/b, 39/b; a.mlf. *Uyunu’l-Mesail*, kitap “Kale’l-fakîh” ifadesiyle başlamakta ve bu lakap pek çok defa zikredilmektedir. a.mlf., *Bustânü’l-ârifîn ve Tenbîhu’l-gâfilîn* isimli eserlerinde bablar bu lakapla başlamaktadır. a.mlf. *Kitâbu’n-nevâzil*, vrk. 1/a; a.mlf., *Şerhu Fıkhı ekber*, vrk. 1/a; a.mlf, *Hizanetü’l-fikh* isimli eseri de “Kale’ş-şeyhu’l-imâmü’l-fakîh” ifadesiyle başlamaktadır.

³ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudıyye*, III, 544; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, s. 220; İbn Kutluboğa, *Tâcu’t-terâcim*, 310; Temîmî, *et-Tabakâtü’s-seniyye*, vrk. 511/b; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-ârifîn*, II, 490

⁴ Irak fukahası için genelde bulunduğu mekân ve yaptığı işe nisbetle lakaplar verilmiştir. Cessâs, Kudûrî, Tahâvî, Kerhî gibi. Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinde ise lakaplarda sadelik yerine çoğunlukla aşırı yüceltme görülmektedir. Şemsüleimme, fahrulislâm, sadrulislâm, sadruşşerîa vb. Bk. Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, s. 239

⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudıyye*, III, 544; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, s. 179; İbn Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, s. 310; Taşkoprizâde, *Tabakâtü’l-fukaha*, s. 74; Temîmî, *et-Tabakâtü’s-seniyye*, vrk. 511/b

⁶ Fıkıh ilmindeki silsilesi Ebû Bekir el-Â’miş, Ebû Bekir el-İskâf, Muhammed b. Seleme, Ebû Süleyman el-Cüzcanî ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî vasıtasıyla Ebû Hanîfe’ye ulaşır. Ebu’l-Kasım es-Saffâr’ın *Kitâbu’l-muhtelef*’ini rivayet eden Hinduvânî’nin diğer hocaları arasında Muhammed b. Akil el-Belhî, Ali b. Ahmed el-Farîsî ve İshak b. Abdurrahman el-Kindî yer almaktadır. Bk. Erdoğan, Mehmet, “Hinduvânî”, *DİA*, XVIII, 118

⁷ Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, s. 220; Temîmî, *et-Tabakâtü’s-seniyye*, vrk. 511/b; Kınalızâde, *Tabakâtü’l-Hanefiyye*, vrk. 13/a

Ebu'l-Leys'in diğ er hocaları arasında Muhammed b. Fazl el-Buhârî¹, Muhammed b. Muhammed b. Sehl en-Nisâburî², Ebu'n-Nasr Mansur Cafer es-Semerkandî³, Ebû Bekir İsmail b. Muhammed⁴, Ebû İshak İbrahim b. Ahmed el-Müstemlî⁵ ve Muhammed b. Cafer⁶ bulunmaktadır. Müellifin babasından da rivayetlerde bulunduğ una rastlanılmaktadır⁷.

Ebû Bekir Muhammed b. Abdurrahman et-Tirmîzî⁸ ve Lokman b. Hakim el-Fergânî⁹ de kendisinden rivayette bulunmuş meşhur talebelerindedir.

1.3. Müellifin Hayatı ve Yaş adığı Dönem

Kaynaklarda Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin doğum yeri ve tarihi, dili ve milliyeti, ailesi ve nesebi hakkında ne yazık ki yeterli malumata rastlanılmamaktadır. Fas'tan Endonezya'ya kadar uzanan geniş İslam coğrafyasında büyük bir popülariteye sahip olan müellifin hayatına dair serdedilen görüşler, genelde çeşitli karinelere dayandığından birden fazla ihtimal içermektedir.

- ¹ Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 512/a; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVI, 583. Müellifin *en-Nevâzil* isimli eserinde Muhammed b. Fazl ile başlayan ve müteaddit defalar zikredilen rivayet zinciri şu şekilde devam etmektedir: Muhammed b. Fazl el-Buhârî, Muhammed b. Cafer, İbrahim b. Yusuf vasıtasıyla İmam Ebû Yusuf. Bk. vrk. 12/b, 42/b, 48/b, 51/a, 58/a, 58/b, 65/a, 80/a, 137/a, 215/a vd.
- ² Hatîbü'l-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 302
- ³ Semerkandî, *en-Nevâzil*, vrk. 14/b vd.
- ⁴ Semerkandî, *a.g.e.*, vrk. 57/b, 65/b, 135/a. Bu rivayet zinciri şu şekilde devam etmektedir: Ebû Bekir İsmail b. Muhammed, Ali b. Ahmed ve Muhammed b. Hasan vasıtasıyla İmam Ebû Yusuf.
- ⁵ Semerkandî, *a.g.e.*, vrk. 377/b vd.
- ⁶ Semerkandî, *a.g.e.*, vrk. 2/a, 134/b, 135/a vd. Bu rivayet silsilesi şu şekilde devam etmektedir. Ebû Cafer, Ali b. Ahmed, Nusayr b. Yahya ve Ebû Süleyman vasıtasıyla İmam Muhammed.
- ⁷ Semerkandî, *a.g.e.*, vrk. 16/b, 50/b, 57/a, 88/a vd.
- ⁸ *Tenbîhü'l-gâfilîn* isimli eseri rivayet etmiştir. Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 512/a; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 487; Zehebî, *Siyer*, XVI, 323; a.mfl. *Târîhu'l-İslâm*, XXVI, 583
- ⁹ *Tefsîr*, *Tenbîhü'l-gâfilîn* ve *Bustânü'l-ârifîn*'i rivayet etmiştir. Bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, II, 718

Semerkindî nisbesinden dolayı Ebu'l-Leys'in Semerkand'da veya bu şehir civarında doğduğu söylenebilir. Müellifin dili ve milliyeti konusunda *Hizânetü'l-fıkh* ve *Uyûnü'l-mesâil* isimli kitaplarını tahkik eden Selahaddin en-Nâhî eserin başına eklediği mukaddimesinde şunları belirtmektedir: “Ebu'l-Leys'in hayatını anlatan tabakat ve biyografi kitaplarında onun Arap olduğuna dair sarih bir açıklama bulunmamaktadır. Bu alışıla gelen bir durum değildir. Biyografi ve tabakatlarda Arap bir kimsenin hayatını yazdığına nesebi bilinmektedir. Benim düşünceme göre Ebu'l-Leys Arap değil büyük ihtimalle Türktü. Zira Mâverâünnehir sakinlerindendi. Semerkand'da doğdu, o bölgede yaşadı. Belh'de ilim tahsil etti; müderrislik yaptı ve orada vefat etti. Bu bölge ahalsinin çoğu, Farişî ve Arap göçmenlerle komşu olsalar da, Türktü. Konuştukları dil Soğd ahalsinin konuştuğu Türkçeydi”¹.

Ebu'l-Leys Samânîler Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde (261–389/874–999) yaşamıştır. Samânîler, aslı Behramgür'e dayanan, İranlı asil ve soylu bir aileye nisbet edilir. Bu dönemde ilim dili olarak Arapça etkindi. Samânî hükümdarlarının teşvikiyle Farsçanın özellikle edebiyatta canlılık kazanmaya başladığı görülür².

Nâhî'nin Ebu'l-Leys'in Türk olduğu yönündeki kanaatini benimseyen İshak Yazıcı, müellifin İslâmî ilimlerin temelini oluşturan Arapçanın yanında Farsçayı da bildiğini ifade etmektedir. Onun bu konudaki delili Ebu'l-Leys'in eserlerinden kaynaklanmaktadır. Ebu'l-Leys'in, *Hikâyet-i Pirler ve Menâkıb-ı Evliya* adıyla Osmanlıcaya tercüme edilen eserinin yazma nüshasında mütercim tarafından zikredilen, mezkûr eserin aslının Farsça olarak telif edildiğine dair ibare, onun Farsça bildiğini göstermektedir³.

Müellifin tedris hayatına bakıldığında, başta fıkıh tahsil ettiği hocası Ebû Cafer'in Belh şehrine; hadis sahasındaki hocalarından olduğu zikredilen Muhammed b. Muhammed b. Sehl'in Nisabur ve Muhammed b. Fazl'ın Buhara şehrine nisbet edildiği; bir diğer hocası Ebû Mansur'un da Semerkandî nisbesiyle anıldığı görülür. Belh ve Nisabur

¹ Nâhî, *Hizânetü'l-fıkh* ve *Uyûnü'l-mesâil*, *Mukaddime*, s. 49, 50

² Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 442 vd.

³ Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkindî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 63

Horasan bölgesine, Buhara ve Semerkand ise Mâverâünnehir bölgesine ait şehirlerdendir¹. Dolayısıyla Ebu'l-Leys'in genelde yukarıda söz edilen bölgelere ait şehirlerde hayatını geçirdiği, Mâverâünnehir ekolü içerisinde yetiştiği ve rol aldığını söyleyebiliriz.

Ebu'l-Leys'in ailesi ve nesebi hakkında, sahip olduğu künye dışında yorum yapılabilecek bir malumat bulunmamaktadır. Ancak onun babasından rivayette bulunduğu göz önüne alınırsa en azından ilmî geleneği bilen bir aile içinde yetiştiğini düşünebiliriz.

Nâhî, Ebu'l-Leys'in yaşadığı dönemde Semerkand'ın en önde gelen fakihî, müftüsü ve fetva konusunda en yetkin şahsın Mansur b. Cafer b. Ali b. Hasan el-Mihlebî (ö.352/963) olduğunu zikreder. Ancak tabakat kitaplarında Ebu'l-Leys ile Mihlebî arasında herhangi bir ilginin kayıtlı olmadığını belirtir. Nâhî'nin tahmini şu yöndedir: Belh'de el-Hinduvânî'den ilim alan Ebu'l-Leys, Semerkand'a ailesinin yanına dönmüş, ancak hayatını burada sürdürmeyip tekrar hocasının yanına giderek ölünceye dek Belh'de kalmış ve orada müderrislik sonra da müftülük yapmıştır².

Semerkand³ ve Belh'de tedris faaliyeti içerisinde bulunması ve şer'î meselelere fetva veren müctehid bir fakih olması haricinde ahlak ve irşada dair telif ettiği eserlerden iyi bir vaiz olduğu anlaşılan müellifin kadılık görevi üstlendiğine dair bir kayda rastlanılmamaktadır.

Ulaşabildiğimiz kaynaklar muvacehesinde, ömrünün büyük kısmını Mâverâünnehir civarında geçirdiği anlaşılan Ebu'l-Leys'in bu muhitin dışına çıktığına dair tek malumat Hatîbû'l-Bağdâdî'de geçmektedir. el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* isimli eserinde, ez-Zâhid Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed el-Buhârî'nin Bağdat'a geldiğini ve

---

¹ Bölgesel ayırım hakkında detaylı bilgi için bk. Atawula, *Maverâünnehir Fakihleri ve Eserleri (Hicri VI. Ve VIII. Asır Arası)*, Giriş bölümü; Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* (Basılmamış Doktora Tezi), s. 23

² Nâhî, *Hizânetü'l-fikh ve Uyûnu'l-mesâil*, Mukaddime, s. 59

³ Nâhî, *a.g.e.*, *Mukaddime*, s. 13

Muhammed b. Muhammed b. Sehl en-Nisâburî'den hadis rivayet ettiğini, Ali b. Ahmed er-Rezzâz'ın da kendisinden hadis aldığını zikreder¹. Söz konusu rivayeti inceleyen E. Sait Kaya, adı geçen Zâhid Ebu'l-Leys el-Buharî'nin İmâmulhûda olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu belirtmektedir. Kaya, Hanefî tabakat kitaplarında zahit lakaplı başka bir Ebu'l-Leys bulunmadığını, adı geçen ravilerin (Ebu'n-Nasr Muhammed b. Muhammed b. Sehl en-Nisâburî ö. 388/998; Ali b. Ahmed er-Rezzâz ö. 417/1026) vefat tarihlerinin Ebu'l-Leys'in vefatına yakın olmasının bu ihtimali kuvvetlendirdiğini belirtmektedir².

Semerkandî'nin Belh'de vefat ettiği³ göz önüne alındığında, Bağdat'a ilim amaçlı bir rihlede bulunduğunu ve daha sonra Mâverâünnehir bölgesine döndüğünü düşünebiliriz.

Müellifin vefat tarihi hakkında muhtelif rivayetler bulunmaktadır. Bu tarihlerin kronolojik sıralaması şöyledir: 373/983⁴, 375/985⁵, 383/993⁶, 393/1003⁷. Kâtip Çelebi müellifin vefatını, *Şerhu Camii's-sagîr*'den bahsederken 373⁸; *Bustânü'l-ârifîn*⁹, *Tenbîhü'l-gâfilîn*¹⁰ ve *Tefsîru'l-Kur'ân*'dan bahsederken 375; *Hasru'l-mesâil*¹¹'den bahsederken 382/992; *Hizânetü'l-fikh*¹² ve *el-Fetâvâ*¹³'den bahsederken 383; *Uyûnü'l-mesâil*¹⁴'den bahsederken ise 386/996 olarak zikretmektedir.

¹ Hatîbü'l-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII, 302, 360

² Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevazil Literatürünün Doğuşu Ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitabı'n- Nevâzil'i* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 52

³ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXVI, 583

⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, III, 544

⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXVI, 583

⁶ Taşköprizâde, *Tabakâtü'l-fukaha*, s. 74; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 511/b

⁷ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, s. 310

⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 535

⁹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 243

¹⁰ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 478

¹¹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 668

¹² Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 703

¹³ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1220

¹⁴ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1187

Yılı farklı zikreden çoğu kaynak vefatın Cumadelâhira ayının 11'inde, salı gecesi olduğunda ittifak halindedir¹.

Ancak, tarih dönüştürücü program hizmeti veren² internet sitesinde, kaynaklarda zikredilen vefat yıllarına göre, 11 Cumadelâhira'nın taramasını yaparak Salı gününü doğrulayan tarihin hangisi olduğu araştırdık. Bunun sonucunda:

H. 373 – 393 dilimi içinde Salı gününe denk gelen 11 Cumadelâhira, 378 ve 386 yıllarına isabet etmektedir. Fakat bu yıllar kaynaklarda vefat yılı olarak zikredilmemektedir. En muhtemel tarihlerden 11 Cumadelâhira 373, Pazartesi; 11 Cumadelâhira 375 Çarşamba gününe denk gelmektedir. Neticede vefatın 11. Salı günü olduğuna dair zikredilen görüşler doğrulanamadığından kanaatimizce “11 Cumadelâhira Salı gecesi” ifadesi kesinlik kazanmamaktadır.

Zikredilen bu mütalalar ışığında kesin vefat tarihini tespit etmek zordur. Zehebî, müellifin vefatını Şihâbuddîn b. Kadı el-Hısn'ın kaydından naklen Belh'de, Cemaziyelâhira ayında, 375/985 olarak zikreder³. Müellifin hayatından bahseden en eski kaynaklardan olan Zehebî⁴'nin vefat tarihiyle birlikte mekânı da zikretmesi ve bunlara referans göstermesi, ayrıca doğrulanamayan “11” ve “salı gecesi” ifadelerinin rivayetinde yer almaması sebebiyle tezimizde Zehebî'nin h. 375 tarihini tercih ettik.

1.4. İlmî Şahsiyeti

Telif ettiği eserlere bakıldığında Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin yalnız belli bir sahada değil fıkıh, tefsir, hadis, akaid, tasavvuf ve ahlak konularında eser vermiş ender âlimlerden olduğu görülür. Bu sebeple onun fakih, zâhid ve hafız lakapları yanında İmâmülhüdâ lakabını da layıkıyla hak ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, III, 544; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, s. 310; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVI, 583; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 511/b

² <http://prayer.al-islam.com/convert.asp?l=trk>, 01.05.2006

³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVI, 583

⁴ Zehebî ö. 748/1347; İbn Kutluboğa ö. 879/1474; Kureşî ö. 775/1373

Müellifin ilmî şahsiyetini değerlendirmek için yalnızca tahkike konu ettiğimiz eserine bakarak ya da yalnızca bir eserinden hareketle yorumda bulunmak doğru olmaz. Aynı şekilde yalnızca tabakat kitaplarında zikredilen sübjektif tasniflere bağlı kalarak yorumda bulunmak da hatalı olacaktır. Ebu'l-Leys'in Hanefî fukahası içindeki mevkiini tespit hususunda kendisi ve eserleri hakkında yapılan çalışmalar ile tahkik ve tez çalışmalarından müstağni kalınmaz. Bu söz edilen hususların yanında müellifin eserlerinde zikrettiği bazı temel görüşlerini de dikkate alarak ilmi şahsiyetini değerlendirmek en sağlıklı yaklaşım olacaktır.

Tabakat kitaplarında ismi sarahaten zikredilmeyen müellifin hangi tabakaya dâhil olduğu konusunda tabakat sahiplerinin yaptıkları tasniflere göre farklı derecelerde yer aldığı görülür¹. Nâhî, Taşköprizâde'nin tasnifini dikkate alarak el-Hassâf, Ebû Cafer et-Tahâvî, Ebu'l-Hasen el-Kerhî, Şemsüleimme es-Serahsî, Fahrulislam el-Bezdevî, Fahrüddîn Kâdîhân gibi fakihlerin yaşadığı üçüncü tabaka müctehitleriyle asırdaş olan Ebu'l-Leys'in bu tabakaya dâhil edilebileceğini savunur. Mâtürîdî haricinde daha önce İmâmülhüdâ lakabıyla lakaplanan kimse olmadığını belirten Nâhî, müellifin *Bustânü'l-arifin*'de geçen içtihad ve fetva konusundaki üslubunu açıklayan bir paragrafı zikrederek, burada zikredilen görüşlerin aynı zamanda üçüncü tabaka ehlinin de prensip edindiği görüşler olduğuna dikkat çekmektedir².

İmâmülhüdâ'nın *Bustân*'da serdettiği görüş dikkate şayandır. “Âlimlerin görüşlerini ve insanlar arasındaki teamülü bilmeden bir kimsenin fetva vermesi yakışık almaz. Âlimlerin görüşlerini bilip de insanların teamül ve gidişatı hakkında bilgisi olmayan kimseye soru sorulduğunda, eğer sorulan konuda görüşlerine tabi olduğu âlimler ittifak etmişse “bu caizdir ya da caiz değildir” diyerek soruya cevap vermesinde bir beis yoktur. Bu durumda onun verdiği cevap anılan âlimlerin görüşlerini nakletmekten öteye bir anlam teşkil etmez. Eğer sözü edilen konuda âlimler ihtilaf etmişse “bu konu filan âlime göre böyle, filan âlime göre de şöyledir” diyerek fetva verebilir. Fakat bu

¹ Fakihlerin tabakalara göre tasnifleri hususunda bk. Kınalızâde, *Tabakâtü'l-hanefiyye*, vrk. 13/a; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 7; İbn Dukmâk, *Nazmü'l-cümân*, vrk. 5/b vd., Bilmen, *Kamus*, I, 312 – 315

² Nâhî, *Hizânetü'l-fikh ve Uyûnu'l-mesâil*, *Mukaddime*, s. 44 – 47

durumda delilini bilmediği sürece bir görüşü diğerine tercih edip o görüşe göre fetva vermesi doğru olmaz. Isam bin Yusuf'un şöyle dediği nakledilir: Bir gün Ebû Hanîfe'nin ashabından; Züfer bin Hüzeyl, Ebû Yusuf, Âfiye bin Zeyd ve Hasan bin Ziyad olmak üzere dört imam bir mecliste toplandılar. Bu toplantı sırasında onların hepsi, delillerini bilmedikleri sürece kendi görüşleriyle kimsenin fetva vermemesi gerektiği konusunda ittifak ettiler. Nitekim İbrahim bin Yusuf, Ebû Yusuf vasıtasıyla Ebû Hanîfe'nin, bir kimsenin delilimizi bilmediği sürece bizim görüşümüze göre fetva vermesi helal olmaz"¹ dediği nakledilir.

Nâhî'nin fikirlerine aynen katıldığını ifade eden İshak Yazıcı da Ebu'l-Leys'in üçüncü tabaka fakihleri arasında yer almasına dair mütalaayı destekler. Bu konuda müellifin *el-Fetâvâ* isimli eserini inceleyen Yazıcı, onun Hanefî fakihlerin görüşleri üzerinde bulunduğu tercihlere dair sekiz, fukahanın fetvalarına ilavelerde bulunması ve kendi görüşünü beyan etmesi konusunda dört örnek vererek konu hakkındaki görüşüne delil getirmektedir².

Sait Kaya müellifin ortaya koyduğu fikhî hükümlerde hem ictihada hem tahricte başvurduğunu, *Kitâbu'n-nevâzil*'den anlaşıldığı üzere onun tercihleriyle tanındığını³ ifade etmektedir. Müellifin aynı kitabını tetkik eden İsmail Güllük, Ebu'l-Leys'in 250'den fazla yerde tercihte bulunduğunu, tercihlerin bu eserde yoğun şekilde kendini hissettirdiğini belirtmektedir⁴.

Müellifin tez konumuz olan *Mukaddimetü's-salât* isimli eserine gelince; Ebu'l-Leys bu eserinde yer yer ihtilaflara yer vermiş⁵, gerekli gördüğünde hem tercihte bulunmuş⁶, hem de şahsi görüşünü gayet açık şekilde beyan etmiştir⁷.

¹ Semerkandî, *Bustânü'l-ârifîn*, s. 10, 11

² Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 49 vd.

³ Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu Ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitabu'n-Nevâzil'i*, s. 56

⁴ Güllük, *Ebu'l-Leys Semerkandî'nin Nevâzil'i Işığında Sosyal Olgu-Fetva İlişkisi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 33

⁵ Örnek olarak bk. Semerkandî, *Mukaddimetü's-salât*, vrk: 8/a, 10/b, 15/a, 19/b, 20/a, 22/b, 30/a

⁶ Semerkandî, *a.g.e.*, vrk: 9/a

⁷ Semerkandî, *a.g.e.*, vrk: 8/b

Yukarıda serdedilen mülâhaza ve tespitler ışığında, Hanefî fikhını özümseyen Fakih Ebu'l-Leys'in mutlak taklit taraftarı olmadığı, bolca tercihte bulunduğu, ayrıca hüküm istinbatı sırasında hem tahrice hem de ictihada başvurduğunu söyleyebiliriz.

İmâmülhüdâ'nın eserleri incelendiğinde bünyesinde birçok ilki barındırdığını da müşahede etmekteyiz.

Farklı bölge meşâyihleri arasındaki farklılıkları tespit ederek Belh meşâyihinin görüşlerini, ilk nevazil eseri olarak gösterilen *Kitâbu'n-nevâzil*'de bir araya getiren es-Semerkandî, nevâzil literatürünün doğuşunda önemli bir rol oynamıştır¹.

Tez konumuz olan *Mukaddimetü's-salât*, Osman Güman tarafından *el-Mukaddime fi's-salât* ismiyle, ilmihal kapsamında değerlendirilebilecek kitaplara dair yaptığı listede ilk sırada zikredilmiştir². Kanaatimizce eser, yalnızca Ebu'l-Leys'in vefatının diğerlerinden önce olması sebebiyle değil, ihtiva ettiği konular dikkate alındığında ilmihal geleneğinin ilk örneğini teşkil etmesi hasebiyle de ilk sırada yer almayı hak etmektedir.

Tasavvufî kişiliğini yansıtan, *Tenbîhü'l-gâfilîn* ve *Bustânü'l-ârifîn* gibi eserlerinde ez-Zâhid Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin insanları zühd ve takvaya çağıran, onları irşada çalışan mutasavvıf bir yönü bulunmaktadır. Temel İslam bilimlerinin her dalında eser veren Ebu'l-Leys'in bu yönü yalnız takva ve ahlak konulu eserlerinde değil, fıkıh ve tefsir musannefatında da görülmektedir. Hatta “şeriatla tasavvufu bu derece ince ve hassas şekilde bağdaştırmış olması gerçekten hayret edilecek bir durumdur”³. Onun *Tefsiru'l-Kur'an*'ı zühdü esas alan tasavvufî tefsirlerin ilklerindedir⁴. Ancak

---

¹ Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevazil Literatürünün Doğuşu Ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitabu'n-Nevâzil*'i, s. 138

² Güman, *XIX. Yüzyıl'da Nimet-i İslam Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkhı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 31

³ Semerkandî, *Tefsîru'l-Kur'an* (Karadeniz), I, 14

⁴ Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 307 vd.

tefsirdeki metodu tasavvufî mahiyetteki telkin ve izahları, tamamen Kur'an ve Sünnetten kaynaklanmakta, hiçbirinde işarî bir iz sezilmemektedir¹.

el-Hâfız Ebu'l-Leys muhaddis olarak değerlendirildiğinde, başta zühd ve ahlaka dair eserlerinde sıklıkla hadislere yer verdiği², özellikle bu tür eserlerinde sahih olmayan rivayetlerin yer aldığı ifade edilmektedir³. *Sahîhu'l-Buhârî*'den seçilmiş hadislerden oluşan bir eseri olduğu zikredilen⁴ Ebu'l-Leys'in muhaddisler arasında şöhret kazanmamasının sebebi olarak, genelde senedi ihmal etmiş olması gösterilmektedir⁵. Ebu'l-Leys sened konusunda "kitabı okumayı arzu edenlerin yüklerini hafifletmek, bu mevzuda çalışanlara kolaylık sağlamak ve insanların menfaatlerini gözetmek maksadıyla hadis senetlerini hazfettim"⁶ demektedir. Bununla paralel olarak Ebu'l-Leys'in mealen hadis rivayetini caiz gören âlimlerden olduğu anlaşılmaktadır⁷.

Müellifimiz, Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-ekber* isimli eserini şerh etmiştir. Bunun bir sonucu olarak itikadî meselelerde bazen Selefîyyenin bazen de Mâtürîdiyye'nin fikirlerini benimsemiş olduğu görülür⁸. Ayrıca E. Ruhi Fığlalı, "Ehlü's-Sünne ve'l-Cemâ'a" ifadesine ilk defa *Şerhu Fıkhu'l-ekber*'de rastlandığını ifade etmektedir⁹.

Tasnifleriyle meşhur¹⁰ olan âlimin eserleri gayet sistemattiktir. Bunun yanında özellikle fikhî metinlerinde sade ve kolay bir üslup kullandığı görülür. Müellif, *Hizânetü'l-*

---

¹ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 60

² Semerkandî, *Tenbîhü'l-gâfilîn* (el-Vekîl), mukaddime, s.7

³ Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevazil Literatürünün Doğuşu Ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitabı'n-Nevâzil'i*, s. 56

⁴ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 107

⁵ Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 62

⁶ Semerkandî, *Bustânü'l-ârifîn*, s. 2

⁷ Semerkandî, *a.g.e.*, 13

⁸ Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 57; Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevazil Literatürünün Doğuşu Ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitabı'n-Nevâzil'i*, s. 56

⁹ Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, s. 55

¹⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, III, 545; Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, vrk. 13/a; İbn Dukmâk, *Nazmü'l-cümân*, vrk. 119/a; Temimi, *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 511/b

fikh'ın başında, ister âlim olsun ister cahil olsun fıkıh ilminden herkesin istifade etmesini hedeflediğini belirterek¹ sanki bu üslûbun sebebini açıklamaktadır.

Birçok eserinde, genelde fıkıh konulu olanlarda kitabın “kale'l-fakîh” ifadesiyle başlaması göze çarpan bir hususiyettir².

Kitaplık çapta eser sahibi olan müellifin bahsettiğimiz bu özellikleri sebebiyle eserleri, halk tarafından büyük kabul görmüş ve geniş İslam coğrafyasında, muasırı olan âlimlerin eserlerine nazaran daha fazla yaygınlaşmıştır.

1.5. Eserleri

Müellifin eserlerini iki başlık altında topladık. İlk bölümde İslam hukukuna dair eserlerini zikrettik. İkinci bölümde ise müellifin tefsir, hadis, akaid, tasavvuf ve ahlak konularında telif ettiği eserleri “müellifin diğer ilimlere dair eserleri” başlığı altında sıraladık. Eserleri tespit konusunda yalnızca kaynakların verdiği bilgiyle yetinmeyip, özellikle İstanbul'da bulunan yazma eser kütüphanelerinin fişlerini tarayarak müellife nispet edilen eserleri de zikrettik.

1.5.1. İslam Hukuku Konusundaki Eserleri

1) *Mukaddimetü's-salât*³

Tezin ana konusunu teşkil eden *Mukaddimetü's-salât*, ileride ayrıntılı olarak incelenecektir.

¹ Semerkandî, *Hizânetü'l-fikh*, vrk. 1/b

² Bk. Müellifin ismi künyesi lakabı ve nisbesi, s. 3

³ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, s. 310; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1795; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 490; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 512/a; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 101; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, II, 438; Kehhale, *Mu'cem*, IV, 24

2) *Hizânetü'l-fıkh*¹

Müellif, kitabın başında şeriat ve din ilmi olması sebebiyle fıkhı diğer ilimlerden üstün tutmaktadır. Âlim olsun olmasın her akıl sahibinin fıkıhla ilgilenmesi ve ondan istifade etmesi gerektiğini vurgulayan Ebu'l-Leys, bu kitapta çeşitli konulardaki fıkıh meselelerini âlimlerin görüşlerini derleyerek akılda kalıcı, kolay anlaşılır, içe sinen bir üslupla bir araya topladığını ve kitabını *Hizânetü'l-fıkh* diye isimlendirdiğini zikreder. Müellif, faydaları saymakla bitmez dediği eserine taharet ve abdest meselelerini ele alarak başlamaktadır Eserde kitâbu't-tahareti kitabı's-salât takip etmektedir. Kitap gayet kapsamlı bir içeriğe sahiptir. Sonlarında hukûku'l-mesâcidin ele alındığı eser elfazı küfürle nihayete ermektedir. Eserde, kitaplar bablara ayrılmıştır. Her babta hükümler sıralanarak konular sade, veciz ve sistematik biçimde işlenmiştir. Bab başlarında tariflerin bulunmadığı eser, müellifin meşhur olan tasniflerdeki başarısını gözler önüne sermektedir. Hanefî literatürüne yeni bir üslup getiren kitap kendinden sonraki dönemde özellikle muhtasarlarda etkili olmuştur². Eser, Selahaddin en-Nâhî tarafından tahkik edilerek *Uyûnü'l-mesâil* ile birlikte 1965 yılında Bağdat'ta basılmıştır.

Eserin İstanbul kütüphanelerinde hayli yazma nüshası mevcuttur. Kütüphane fişlerini tarayarak tespit ettiğimiz nüshalar:

Bayezid Ktp. No: 8784, 1955, 1956; Bayezid Ktp. Veliyyüddin Ef. No: 3864, 1547/1, 1548/1 1587/3; Ayasofya Ktp. No: K. 1148; Hacı Halid Ktp. No: 119; Hekim Ali Paşa Ktp. No: 425/1; Şazeli Ktp. No: 54/2; Esad Ef. Ktp. No: 672, 673; Şehid Ali Paşa Ktp. No: 772; Yeni Cami Ktp. No: 416/1, 677/4; Fatih Ktp. No: 1210/3, 1624, 1625, 1626; Bağdatlı Vehbi Ef. Ktp. No: 395, 404, 471; M. Hafid Ef. Ktp. No: 70, 71; Hacı Mahmut Ef. Ktp. No: 100/2, 1003, 959; Hamidiye Ktp. No: 480; Laleli Ktp. No: 914; Damat İbrahim Paşa Ktp. No: 696/3, 655/1; Kılıç Ali Paşa Ktp. No: 466/2; Hacı Hüsnü

¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, III, 545; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 310; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; Taşköprizâde, *Tabakâtü'l-fukaha*, s. 74; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 703; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 490; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 511/b; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 98; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, II, 436; Kınalızâde, *Tabakâtü'l-hanefiyye*, vrk. 13/a; Kehhale, *Mu'cem*, IV, 24

² Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevazil Literatürünün Doğuşu Ve Ebu'l-Leys es-Semerkandi'nin Kitabı'n-Nevâzil'i*, s. 59

Paşa Ktp. No: 446; Amcazade Hüseyin Paşa Ktp. No: 224/4, 186, 187/1; Yozgat Ktp. No: 300/2; Turhan Valide Sultan Ktp. No: 105; Yahya Tefvik Ktp. No: 1423; Serez Ktp. No: 1089; Feyzullah Ef. Ktp. No: 724; Köprülü Ktp. No: K.559/2, K.1588/1; Murad Molla Ktp. No: 823; a.ktp. No: 824

3) *el-Muhtelef / Muhtelefü'r-Rivâye*¹

Bağdatlı İsmail Paşa² eserin hilaf meseleleri hakkında olduğunu belirterek Ebu'l-Leys es-Semerkindî'ye nisbet ettiği gibi, yalnızca kitabın ismini zikrederek Alaaddin Muhammed b. Abdülhamid es-Semerkindî'ye de nisbet etmektedir. Kâtip Çelebi de Bağdatlı gibi kitabı aynı isimle hem el-Alâ olarak meşhur Alaaddin es-Semerkindî'ye (d.488/1095-ö.552/1128) hem de Ebu'l-Leys'e nispet eder³ Kaynaklardaki bu tenakuz kütüphane fişleri ve kataloglarda da kitabın hem Alaaddin Muhammed b. Abdülhamid es-Semerkindî'ye⁴ hemde Ebu'l-Leys es-Semerkindî'ye⁵ nisbet edilmesiyle devam etmiştir. Konuyu araştıran E. Sait Kaya, eserin sahip olduğu sistemin Ebu'l-Leys'in vefatından daha sonra geliştirilmiş bir sistem olduğunu, kaynaklarda geçen tüm nüshaların da Alaaddin Semerkandi'nin vefatından sonra istinsah edildiğini dikkate alarak, eserin Alaaddin Semerkandi'ye ait olma ihtimalini güçlü görmektedir⁶. Ancak, müellifin araştırmamızda tez konusu olan *Mukaddimetü's-salât* isimli eserinde, bahsi geçen kitap vrk. 8/b'de tereddüde mahal bırakmayacak şekilde “*el-Muhtelef*” ismiyle müellife nisbet edilmiştir. Aynı yerde müellifin *Uyûnu'l-mesâil*'i de “*el-Uyûn*” ismiyle zikredilmektedir.

¹ Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 512/a; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 100

² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 490

³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1636, 1637

⁴ Feyzullah Efendi Ktp. No: 953

⁵ Süleymaniye Ktp. Yazma başışlar. No: 2288/1–2; Aşir Ef. Ktp. No: 117; Köprülü Ktp. No: O.650

⁶ Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevazil Literatürünün Doğuşu Ve Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin Kitabı'n-Nevâzil'i*, s. 61

4) *Uyûnü'l-mesâil*¹

Zamanında temas ettiği âlimlerin tamamına yakınının görüşlerini nakleden Semerkandî, *el-Fetâvâ* isimli eserinde: Muhammed b. Şucâ' es-Selcî (257/870), Muhammed b. Mukatil er-Râzi (248/862), Muhammed b. Seleme (278/891), Nusayr b. Yahya (268/881), Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Selam (305/917), Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-İskâf (333/945), Ebu'l-Kasım Ahmed, Ali b. Ahmed, Ebû Cafer el-Hinduvânî (362/972) gibi fakihlerin görüşlerini topladığını ve bu âlimlerin reyleriyle *el-Mesâil* ve *en-Nevâzil* isimli iki kitap telif ettiğini beyan etmektedir². Kitap, Selahaddin en-Nâhî tarafından tahkik edilerek "*Hizânetü'l-fikh*" ile birlikte 1965 yılında Bağdat'ta basılmıştır. Eserin müstakil baskıları da mevcuttur. Kitabın tespit ettiğimiz nüshaları: Damat İbrahim Paşa Ktp. No: 697/1; Laleli Ktp. No: 1108; Harput Ktp. No: 243/3.

5) *Kitâbu'n-nevâzil (en-Nevâzil fi'l-fürû)*³

Eser, 1996 yılında E. Sait Kaya ve 2003 yılında İsmail Güllük'ün yüksek lisans tezlerinde konu edilmiştir. Kitabın yalnızca yazma nüshalarının bulunduğu kütüphaneleri zikrediyoruz. Şehit Ali Paşa Ktp. No: 935; Damat İbrahim Paşa Ktp. No: 724, 725; Feyzullah Efendi Ktp. No: 995; Nuruosmaniye Ktp. No: 1660/2; Murad Molla Ktp. No: 1179; a.ktp. No: 1180

6) *el-Fetâvâ min ekâvîli'l-meşâyih*

Sezgin⁴'in müstakil bir eser olarak zikrettiği kitabın Fatih Ktp. No: 2352 ve 2353'te iki nüshası bulunmaktadır.

¹ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, s. 310; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1187; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 490; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 512/a; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 100; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî* II, 196

² Semerkandî, *el-Fetâvâ*, vrk. 1/b vd.

³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, III, 545; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, s. 310; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 490; Taşkoprızâde, *Tabakâtü'l-fukaha*, s. 74; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 511/b; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 101; Kınalızâde, *Tabakâtü'l-hanefiyye*, vrk. 13/a

⁴ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 99

Nüshaları inceleyen E. Sait Kaya, eserin istinsah farklılıkları haricinde *Kitâbu'n-nevâzil*' den farklı bir nüsha olmadığını belirtmektedir¹.

7) *el-Fetâvâ*²

Kaynaklarda *el-Fetâvâ* olarak zikredilen kitabın ismi, kütüphane fişlerinde genellikle *Fetâvâ en-Nevâzil* olarak geçmektedir. Karaçi'de baskısı yapılan eserin mukaddimesinde müellifin, kitaba *Fetâvâ en-Nevâzil* olarak isim verdiği görülmektedir. Kitabın içinde Şemsüleimme el-Hulvânî'nin (ö. 448/1050) görüşlerinin zikredilmesi³ daha sonraları Ebu'l-Leys'in talebeleri tarafından bazı eklemeler yapıldığını düşündürmektedir. Yukarıda geçen *Kitâbu'n-nevâzil*, *en-Nevâzil fi'l-fürû ve el-Fetâvâ min ekavîli'l-meşâyih* ile *el-Fetâvâ*'nın aynı eser olduğu anlaşılmaktadır⁴.

Nüshaları: Bayezid ktp. No: 2786, 2226; Serez Ktp. No: 772; Kadızade Mehmet Ef. Ktp. No: 253/1; Fatih Ktp. No: 2352, 2353; a.ktp. No: 2414; Reisulküttab Ktp. No: 395/1; Hekim Ali Paşa Ktp. No: 418; *en-Nevâzil* ismiyle Köprülü Ktp. No: O.683

8) *Te'sîsü'n-nazâir*⁵

Kutluboğa, Kâtip Çelebi ve Temîmî'nin *Te'sîsü'n-nazâir* olarak zikrettiği eser, Sezgin tarafından *Te'sîsü'n-nazar* ismiyle müellife nisbet edilmektedir. Sezgin ve Brockelmann *Tesisü'l-fikh* ismiyle bir diğer eseri Ebu'l-Leys'e nisbet etmektedirler⁶. Hilâf ilmini sistematik bir şekilde inceleyen Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin⁷ *Te'sîsü'n-nazar*

¹ Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu Ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitabı'n-Nevâzil'i*, s. 57

² İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, s. 310; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1220; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 490; Kehhale, *Mu'cem*, IV, 24; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVI, 583; a.mlf. *Siyer*, XVI, 322

³ Semerkandî, *Fetâvâ en-nevâzil*, s. 28, 42

⁴ Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 82

⁵ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, s. 310; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 512/a. İbn Şihne'den naklen zikretmiştir. Kâtip Çelebi ise eserin müellifi olarak Ebû Cafer es-Sürremârî'yi zikretmekte, "kile" ifadesiyle de Semerkandî'ye ait olabileceğini söylemektedir. Bk. Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 334

⁶ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 106; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, II, 441

⁷ Vanhoğlu, *İlk Dönem Hanefî Hukukçularından Ebû Zeyd Debusî Ve Takvîmu'l-Edille İsimli Kitabının Edisyon Kitiği* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 24

isimli bir eseri olduğu bilinmektedir. Ayrıca Fuat Sezgin'in ayrı bir eser olarak kabul ettiği Atıf Efendi Ktp. No: 660/2'deki “*et-Tâlika fî Mesâili'l-hilâf*”, “*Te'sîsü'n-nazar*”ın bir başka nüshasıdır¹. Bu esere ait yazmalar arasında muhteva ve ibareleri birbirine çok yakın olan nüshaların hem Ebu'l-Leys'e hem de Debûsi'ye nisbet edildiği görülmektedir. Kitabın nüshaları: Çelebizade Hüsametî Ktp. No: 101; Fatih Ktp. No: 1500/1; Şehit Ali Paşa Ktp. No: 709

9) *Hasru'l-mesâil*

Kâtip Çelebi ve Bağdatlı İsmail Paşa²'nin müellife nisbet ettiği kitabın furu'u fıkıh hakkında olduğu ifade edilmektedir. Ancak Necmuddîn en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) telif ettiği “*el-Manzume*” isimli eserin şerhi olan “*Hasru'l-mesâil ve Kasru'd-delâil*” olması muhtemeldir³. Kütüphane fişlerinde, müellifi Alâüddîn Muhammed b. Abdülhamid es-Semerkindî el-Üsmendî olarak geçen eserin bulunduğu kütüphaneler: Aşir Ef. Ktp. No: 117; Yeni Cami Ktp. No: 410; Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 2288

10) *Hizânetü'l-ekmel*

Leknevî⁴, eseri Ebû Yakup Yusuf b. Muhammed el-Cürcanî'ye izafe etmektedir. Kâtip Çelebi⁵'nin kitabın ismini “*Hizânetü'l-ekmel fî'l-fürû*” olarak vermesine karşın İbn Kutluboğa, Semerkandî'ye ait olan eserleri saydıktan sonra kitabın doğru isminin “*Hizânetü'l-fikh*” olduğunu vurgulamaktadır⁶. Kütüphane fişlerinde Ebu'l-Leys es-Semerkindî'ye nispetine rastlamadığımız eser, isim benzerliğinden dolayı müellife izafe edilmiş olabilir.

11) *el-Mebsût*⁷

¹ Akgündüz, Ahmet, “Debûsî”, *DİA*. IX, 66

² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 668; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 490

³ Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkindî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 99

⁴ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 231

⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 702

⁶ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, s. 310

⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1580; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 490

Kâtip Çelebi ve Bağdatlı İsmail Paşa'nın Semerkandî'ye nisbet ettiği kitapla ilgili diğer kaynaklarda bir bilgi mevcut değildir. Ayrıca taramış olduğumuz kütüphane fişlerinde de *el-Mebsut*'un Ebu'l-Leys'e nisbet edildiğine rastlamadık. İslam fıkıh külliyatı içinde mebsut isminde birçok kitap yazılmıştır. Şemsüleimme Abdülaziz b. Ahmed el-Hulvânî (ö.448/1056), Şemsüleimme es-Serahsî (ö.483/1090), Fahrulislam el-Bezdevî'nin (ö.482/1089) aynı isimde eserleri bulunmaktadır. İmam es-Seyyid Nâsıruddîn es-Semerkandî'nin (ö.556/1160) de *el-Mebsut* isminde bir eseri bulunmaktadır. Nisbesinden dolayı, bir karıştırma sonucu, eser Ebu'l-Leys es-Semerkandî'ye nisbet edilmiş olabilir.

12) *Muhtârâtu'n-nevâzil*

Hacı Hüsnü Paşa Ktp. No: 449; Bağdatlı Vehbi Ef. Ktp. No: 432; Fatih Ktp. No: 2473'te bulunan nüshaların Ebu'l-Leys es-Semerkandî'ye nisbet edildiği görülmektedir. Esasen kitap, *el-Hidâye* müellifi Merginânî'ye aittir. Karışıklığın, kitabın başında Ebu'l-Leys'e atfedilen bir mukaddima sebebiyle olduğu kaydedilmektedir¹. Kitabın bazı nüshaları: Ayasofya Ktp. No: 92, 1421, 1422, 1423; Mihrişah Sultan Ktp. No: 143; Reşid Ef. Ktp. No: 245 ve 246; Hamidiye Ktp. 559; Yeni Cami Ktp. No: 565 ve 566; Süleymaniye Ktp. No: 603; Esad Ef. Ktp. No: 969 ve 970; Fatih Ktp. No: 2120, 2121, 2124; Köprülü Ktp. No: K.649; Nuruosmaniye Ktp. No: 1417/1, 1418, 1419, 1420, 1421, 1422, 1423

13) *Şerhu Camii'l-kebîr*² ve *Şerhu Camii's-sagîr*³

Keşfü'z-zünûn'da kitabın ismi *Camii'l-asgar fi'l-fürû* olarak geçmektedir. *Şerhu camii'l-kebîr*'in Feyzullah Ef. Ktp. No: 745 ve 749'da iki nüshası bulunmaktadır.

14) *en-Nevâdir*⁴

15) *Risâle fi'l-fikh*⁵

¹ Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu Ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitabı'n-Neavâzil'i*, s. 60

² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 568

³ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 535; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 490

⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 568; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 490

⁵ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 107

16) *Rüsumü'l-kudât*

Kaynaklarda ve kütüphane fişlerinde rastlamadığımız eser Muhammed Casim Hadîsî tarafından tahkik edilmiştir¹.

17) *el-Muhtelef fi'l-fıkhi beyne Ebî Hanîfe ve ashabihi*

Bayezid Ktp. No: 2167

1.5.2. Diğer İlimlere Dair Eserleri

1) *Tefsîru'l-Kur'ân*²

İshak Yazıcı tarafından 1982 yılında Ebu'l-Leys'in hayatı, eserleri ve tefsirdeki metodunu konu alan bir doktora tezi yapılmıştır. Eserlerinde takvayı vurguladığı görülen Ebu'l-Leys'in *Tefsîru'l-Kur'an* isimli eseri de müellifin bu özelliğini yansıtmaktadır. Eser, zühde dayalı tasavvuf anlayışına sahip ilk tefsirler arasında gösterilmektedir³.

Tefsir üç ayrı kişi tarafından Osmanlıca'ya tercüme edilmiştir⁴.

- a. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. Arabşah el-Hanefî⁵ (ö. 854/1450). Tercüme Edirne Sarayı'nda yapılmıştır. Ezher Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.
- b. Ebu'l-Fazl Musa el-İznîkî (ö. 850/1446). Topkapı Sarayı Revan Odası'nda olduğu bilinmektedir.
- c. Ahmed ed-Dâî (ö. 820/1417). Eserin hayli yazması bulunmaktadır. Bu tercüme üzerine yüksek lisans tezleri de yapılmıştır.

Bayezid Ktp. No: 7919/15'te bulunan *Risâle fi'l-Besmele* tefsirden bir parçadır. *Tefsîru'l-Kur'an*'ın tespit ettiğimiz yazma nüshaları:

¹ Semerkandi, *Rusümü'l-kudât* (Thk. Muhammed Casim Hadisi), Bağdat, 1985. Bilgi için bk. İSAM, 347.22, SEM.R 1985

² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, III, 545; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, s. 310; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 490; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 511/b; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 97; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, II, 436; Taşköprizâde, *Tabakâtü'l-fukaha*, s. 74; Kınalızâde, *Tabakâtü'l-hanefiyye*, vrk. 13/a

³ Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandi, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 307

⁴ Yazıcı, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun, 1992, s. 79–83; Semerkandî, *Tefsîru'l-Kur'ân* (Karadeniz), I, 14

⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 130

Bayezid Ktp. Veliyyüddin Ef. No: 123, 124, 433, 119, 122, 73, 74, 75, 76, 3880; Bayezid Ktp. No: 298, 301, 302, 608, 118, 8617, 303; Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 1129, 3246, 4644/1, 4645/1; Fatih Ktp. No: 5315, 5386/6; Denizli Ktp. No: 393/1; Hacı Mahmut Ef. Ktp. No: 180, 58, 210; Çelebi Abdullah Ef. Ktp. No: 18; Pertevniyal Ktp. No: 86; Bağdatlı Vehbi Ef. Ktp. No: 145–146, 160–161, 127; Yozgat Ktp. No: 16, 17, 18; Şehit Ali Paşa Ktp. No: 90–91; Yusuf Ağa Ktp. No: 5; Hacı Beşir Ağa Ktp. No: 19, 20; Esat Ef. Ktp. No: 61–62, 63; Turhan Sultan Ktp. No: 11–12; Serez Ktp. No: 77, 78; Ayasofya Ktp. No: O. 148; Damat İbrahim Paşa Ktp. No: 74; Fatih Ktp. No: 222–223, 224–225, 226, 227–228; Erzincan Ktp. No: 15, 147/1; Hacı Hüsnü Paşa Ktp. No: 13; İzmir Ktp. No: 69; I. Sultan Ahmet Ktp. No: 35; Kılıç Ali Paşa Ktp. No: 50, 51; Feyzullah Efendi Ktp. No: 59–60; Köprülü Ktp. No: O.72
Kitabın tercüme nüshaları: Süleymaniye Ktp. Düğümlü Baba No: 8; Bayezid Ktp. No: 8276, 304, 305, 290

2) *Esrâru'l-vahy*¹ / *Esrâru'l-vech*²

Rasulüllah (s.a.)'in Miraçta Allah (c.c.) ile geçen konuşmasını konu edinmiştir. Ayasofya Ktp. No: 2016 da Farsça şerhi bulunmaktadır.

3) *el-Letâifu'l-müstahraca min Sahîhi'l-Buhârî*³

4) *Beyânu Akîdeti'l-usûl*⁴

Risâle fî Usûli'd-dîn ismiyle de tanınan eser, temel inanç bilgilerine dairdir. 1881'de müsteşrik A. W. Juynboll (ö.1305/1887) tarafından neşredilmiştir. Juynboll ve F. Kern bu eserin müellife ait olmadığını iddia etmişlerse de J. Schacht "*Studia Islamica*" dergisinde bu tezi çürütmüştür⁵. *Behcetü'l-ulûm fî şerhi Beyâni akîdeti'l-usûl* isminde şerhi mevcuttur. 2000 yılında Harun Kahveci tarafından Ebu'l-Leys'in kelami görüşlerine dair yüksek lisans tezi yapılmıştır⁶.

¹ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 105

² Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, II, 440

³ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 107

⁴ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 103; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, II, 439

⁵ Bk. Semerkandî, *Tenbîhu'l-gâfilîn* (Akçiçek), Mukaddime

⁶ Kahveci, *Ebu'l-Leys es-Semerkandi ve Kelami Görüşleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), KTÜ, SBE, Trabzon, 2000

5) *Şerhu Fıkhu'l-ekber*¹

İmam Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-ekber* isimli eserinin şerhidir. Nüshalarının bulunduğu kütüphaneler: İzmirli İ. Hakkı Ktp. No: 893/1; Şehit Ali Paşa Ktp. No: 1717/5; Esad Ef. Ktp. No: 1581/10

6) *Risâletü'l-Mârife ve'l-îman*²

7) *Dekâiku'l-ahbâr fî zikri'l-cenneti ve'n-nâr*³

Laleli Ktp. No: 1362/2; Hacı Mahmut Ef. Ktp. No: 1814; Fatih Ktp. No: 2619

8) *Bustânü'l-ârifîn*⁴

İçindeki nükteler, kıssalar, şer'î terbiye ve ahlaka dair güzel hasletler ve bazı fer'î hükümlerle çok faydalı muhtasar bir kitaptır. 150 baktan müteşekkildir. Küçük, orta ve büyük olarak kitabın üç nüshasının olduğu rivayet edilir. Arap beldeleri ve Anadolu (bilâd-i rûm)'da bulunan nüsha küçük olanıdır⁵. Müteaddid defalar baskısı yapılmış meşhur bir kitaptır. 1999 yılında İbrahim Aktan tarafından eserlerdeki merfu hadislerin tahrici konusunda yüksek lisans tezi yapılmıştır⁶. Eserin yazma nüshaları: Bayezid Ktp. No: 8601, 1415, 1609, 1613; Bayezid Ktp. Veliyyüddin Ef. No: 1869, 1870; Antalya Tekelioğlu Ktp. No: 776, 785/1; Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 884; Ayasofya Ktp. No: O. 523, K. 1683, K. 1684, K. 1685, O. 1686; Hekim Ali Paşa Ktp. No: 441; Denizli Ktp. No: 225, 275; Düğümlü Baba Ktp. No: 254; İzmir Ktp. No: 759/2; Pertev Paşa Ktp. No: 249, 613/13; Rşd. Ktp. No: 347; Şehit Ali Paşa Ktp. No: 2805/1; Tırnovalı Ktp. No: 848, 849, 450; Pertevniyal Ktp. No: 1016; Tahir Ağa Ktp.

¹ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 106; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, II, 441

² Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 106

³ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 490; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 106; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, II, 441

⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, III, 545; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, s. 310; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 490; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 511/b; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 104; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, II, 440; Taşköprizâde, *Tabakâtü'l-fukaha*, s. 74, Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 243; Kınalızâde, *Tabakâtü'l-hanefiyye*, 13/a

⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 243

⁶ Aktan, *Ebu'l-Leys es-Semerkandi'nin Hayatı ve Bustânü'l-Arifîn Adlı Eserindeki Merfu Hadislerin Tahrici* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), KTÜ, SBE, Trabzon, 1999

No: O 88/2; Harput Ktp. No: 294; Hamidiye Ktp. No: 388/6; Kadızade Mehmet Ef. Ktp. No: 268; Fatih Ktp. No: 2563; Hacı Mahmut Ef. Ktp. No: 1694/2, 1109, 1928, 1849; Hüsrev Paşa Ktp. No: 205/2; Süleymaniye Ktp. No: 692, 693, (bir parça) 708/16; Esat Ef. Ktp. No: 1334; Yozgat Ktp. No: 686; Hacı Beşir Ağa Ktp. No: 656/41; İbrahim Ef. Ktp. No: 593, 468, 437; İzmirli İ. Hakkı Ktp. No: 1308/2; Kadızade Burhanettin Ktp. No: O. 39/2; Çelebi Abdullah Ef. Ktp. No: 219; Şazeli Ktp. No: 54/1; Bağdatlı Vehbi Ef. Ktp. No: 640, 629; Mihrişah Sultan Ktp. No: (bir parça) 335/20; Köprülü Ktp. No: K.129

9) *Tenbîhü'l-gâfilîn*¹

Tasavvuf ve ahlak konularını içeren eser 94 bab olarak tertip edilmiştir. Kaynaklarda eserin Ebû Bekir Muhammed b. Abdurrahman et-Tirmîzî ve Lokman b. Hakim el-Fergani tarafından rivayet edildiği zikredilmektedir². Müteaddid defalar baskısı yapılmış meşhur bir eserdir. Nüshaları: Bayezid Ktp. Veliyyüddin Ef. No: 1876; Bayezid Ktp. No: 1427, 1670, 1671, 1672, 1673; Tercümesi: Bayezid Ktp. No: 1674; Antalya-Tekelioğlu Ktp. No: 402, 446, 447; Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 1911, 1913, 3812, 4461; Esad Ef. Ktp. No: (kitaptan bir parça) 3780/12, 3526/2; Tırnovalı Ktp. No: 867, O. 866; Ayasofya Ktp. No: K.1741, O. 2817; Denizli Ktp. No: 180, 208; İzmir Ktp. No: 364, 783/1; Hekim Ali Paşa Ktp. No: 447; Bağdatlı Vehbi Ef. Ktp. No: 620; Çelebi Abdullah Ef. Ktp. No: 221; Kadızade Burhanettin Ktp. No: O. 39/1; Mehmet Ağa Camii Ktp. No: 127/1; İzmirli İ. Hakkı Ktp. No: 1308/1, 4302; Yozgat Ktp. No: 857; Abdülgani Ağa Ktp. No: 147; Fatih Ktp. No: 2597; Efgani Ktp. No: 24; Rşd Ktp. No: 529; Kadızade Mehmet Ef. Ktp. No: 377; Harput Ktp. No: 267; Serez Ktp. No: 1614, 1615, 1612; Süleymaniye Ktp. No: 699; Tahir Ağa Ktp. No: 88/1; Pertevniyal Ktp. No: 437; İsmihan Ktp. No: 108; Hacı Mahmut Ef. Ktp. No:

¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyeye*, III, 545; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, s. 310; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 490; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 511/b; Taşköprizâde, *Tabakâtü'l-fukaha*, s. 74; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 487; Kınalızâde, *Tabakâtü'l-hanefiyye*, vrk. 13/a; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 104; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, II, 440

² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVI, 583; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 487; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyeye*, II, 718

1645, 1641, 1694, 520/2; Tırnovalı Ktp. No: 1017; Düğümlü Baba Ktp. No: 259; Köprülü Ktp. No: K.135

10) *Kurretu'l-uyûn ve Muferrihu'l-kalbi'l-mahzûn*¹

Büyük günahlara dair bir eser olup çeşitli baskıları vardır. Nüshaları: Hacı Mahmut Ef. Ktp. No: 1635/3, 1603/2, 1664; İzmir Ktp. No: 1046/3; Tahir Ağa Ktp. No: O. 93/2; Tırnovalı Ktp. No: 979/2, 982/2; İzmirli İ. Hakkı Ktp. No: 933/2

11) *el-Meârif fi Şerhi's-sahâif*²

Nüshaları: İzmirli İsmail Hakkı Ktp. No: 404/5; Serez Ktp. No: 3823/9

12) *Risâle fi'l-hikem (Câmiu'l-hikem)*³

Kütüphane fişlerinde kitabın ismi “*Câmiu'l-hikem*” olarak geçmektedir. Nüshaları: Bayezid Ktp. No: 3320; Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 2689/9; Nafiz Paşa Ktp. No: 860; Köprülü Ktp. No: K.149/2

13) *Tuhfetü'l-enâm fi Menâkıbi'l-eimmeti'l-erbeati'l-â'lâm*⁴

14) *Şar'a'l-İslâm*⁵ / *Şerhu'l-İslâm*⁶

15) *Kûtu'n-nefs fi mâ'rifeti erkâni'l-hams*⁷

Ragıp Paşa Ktp. No: 1454/2

16) *el-Ecrûmiyye*

Fatih Ktp. 2154/2 numarada kayıtlı bulunan eser müellife nispet edilmektedir. Ancak kitap, nahivle ilgili olup İbn Acurum'a aittir.

17) *Risâle fi'l-istiâre*

Kasidecizade Ktp. No: 710/11; Antalya-Tekelioğlu Ktp. No: 795/7 Zühdi Bey Ktp. No: 513/2; Reîsülküttab Ktp. No: 1177/2; Süleyman Ktp. Yazma Bağışlar No: 20/9, 2875/2, 1924/2; Nuruosmaniye Ktp. No: 1459/4, 3966/10, 3978/1

18) *Kitâbü'l-Mev'iza / Kitâbü'l-Mevâiz*

Fatih Ktp. No: 1776; Bayezid Ktp. No: 1456

¹ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 106; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, II, 441

² Sezgin, *a.g.e.*, II, 106

³ Sezgin, *a.g.e.*, II, 106

⁴ Sezgin, *a.g.e.*, II, 107

⁵ Sezgin, *a.g.e.*, II, 106

⁶ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, II, 441

⁷ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 106

19) Duâ'ül-feth

Laleli Ktp. No: 1588/16

20) Risâle fî fazlı şehri ramazan

Esad Ef. Ktp. No: 3696/4; İbrahim Ef. Ktp. No: 341/3

21) Durratü'l-fâhira fî ulûmi'l-âhira

Bağdatlı Vehbi Ef. Ktp. No: 669

22) el-İhtiyârât ve'l-İntihâbât

Erzincan Ktp. No: 147/2

23) el-Ferîda

Hacı Mahmut Ef. Ktp. No: 5897, 5870/2, 5892/1, 5899

24) Şerhu Risâleti'l-Adûdiyye

Antalya-Tekelioğlu Ktp. No: 795/9; Köprülü Ktp. No: K.542/5; Nuruosmaniye Ktp. No: 3981/5, 3982/2

25) Umdetü'n-nisâ

Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 2577/4

26) Beyânü'l-îmân ve Menâkibü'l-hulefâi'l-erba'a

Mihrişah Sultan Ktp. No: 335/20 Risâle, müellifin *Bustânü'l-ârifîn* isimli eserindeki iman babının müstakil yazılmış halinden ibarettir¹.

27) Ukûbetü ehli'l-kebâir

Kaynaklarda ve kütüphane fişlerinde rastlamadığımız eser M. Abdülkâdir Atâ tarafından tahkik edilerek basılmıştır².

28) Hikayeti pirlar ve Menakıb-ı evliya

Kasidecizâde Ktp. 375 numarada kayıtlı nüshası bulunan eserin başında yer alan kayıтта, kitabın Farsça olarak Ebu'l-Leys tarafından telif edildiği ve ismi zikredilmeyen bir kimse tarafından Osmanlıcaya tercüme edildiği ifade edilmektedir³.

¹ Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandi, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 74

² Semerkandi, *Ukûbetü ehli'l-kebâir* (thk. Mustafa Abdülkadir Ata), Beyrut, 1985. Bilgi için bk. İSAM 297.544, SEM.U 1985

³ Yazıcı, *Ebu'l-Leys es-Semerkandi, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 112

BÖLÜM 2:

MUKADDİMETÜ'S-SALÂT HAKKINDA GENEL BİLGİLER

2.1. Kitabın İsmi Ve Müellife Aidiyeti

Kitabın ismi kaynaklarda *Mukaddimetü's-salât*¹, *Mukaddimetü Ebi'l-Leys*², *el-Mukaddimetü fi's-salât*³ ve *Mukaddimetün fi'l-fikh*⁴ olarak zikredilmektedir.

Kütüphane fişleri ve kitabın nüshalarını incelediğimizde ise şu isimlerle karşılaştık: *Kitâbu Mukaddime*⁵, *Kitâbu'l-Mukaddime*⁶, *Mukaddimetü's-salât*⁷, *Kitâbu'l-Mukaddimeti fi's-salât*⁸, *Mukaddimetü Ebi'l-Leys*⁹, *Kitabu Mukaddimeti Ebi'l-Leys es-Semerkandî*¹⁰, *el-Mukaddime fi'l-fikh*¹¹, *Kitâbu'l-Mukaddimeti fi'l-fikh*¹², *Mukaddimetü fikhî Ebi'l-Leys*¹³.

-
- ¹ İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, s. 310; İbn Dukmâk, *Nazmü'l-cümân*, vrk. 119/a; Temîmî, müellifin eserlerini saydıktan sonra İbn Tulun'dan naklen onun meşhur olan *el-Mukaddime* sahibi olduğunu zikreder. Bk. *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 512/a
- ² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1795
- ³ Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 24; Sezgin, *Tarîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 101; Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-arabi*, II, 438
- ⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 490
- ⁵ İbrahim Ef. Ktp. No: 61 ve 660
- ⁶ Ayasofya Ktp. No: 1442
- ⁷ İzmirli Hakkı Ktp. No: 713; Ayasofya Ktp. No: 1448; Serez Ktp. No: 3941; Pertev Paşa Ktp. No: 177
- ⁸ Ayasofya Ktp. No: 1449
- ⁹ Hacı Mahmut Ef. Ktp. No: 1075; İzmirli Hakkı Ktp. No: 832; Harput Ktp. No: 242; İsmihan Ktp. No: 205; İbrahim Ef. Ktp. No: 494; Kasîdecizâde Ktp. No: 720; Murad Buharî Ktp. No: 129; Serez Ktp. No: 1060, 1041, 950, 3941; Kadızâde Mehmet Ef. Ktp. No: 234 Süleymaniye Ktp. No: 3737, 619; Ayasofya Ktp. No: 1445
- ¹⁰ Ayasofya Ktp. No: 1447, 1451, 1450, 1443, Hacı Beşir Ağa Ktp. No: 671; Esad Ef. Ktp. No: 720; Erzincan Ktp. No: 144; Konya Ktp. No: 2992
- ¹¹ Ayasofya Ktp. No: 511; Fatih Ktp. No: 5358
- ¹² Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 4304
- ¹³ Hacı Mahmut Ef. Ktp. No: 1111

Ulaşabildiğimiz nüshalar içinde kitabın başında besmele, hamdele ve salveleden sonra müellif tarafından kitabın tesmiyesi ve niçin yazıldığına dair bir kayıt bulunmamaktadır.

Yukarıda zikredilen tüm isimler incelendiğinde, kitabın müellife nispet edilerek veya eserin ihtiva ettiği konular sebebiyle ya da kitabın telif gayesine yönelik olarak isimlendiğini söyleyebiliriz. Şöyle ki, kitabın sonlarında Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin "kişi namaza başlamak istediğinde abdest alsın"¹ sözünü açıklarken, onun *Kitâbu's-salât*'a hadesi zikrederek başlamayı iyi görmediğini çünkü bu kitabın saygın bir eser olduğunu zikretmektedir². Şakîk b. İbrahim el-Belhî'nin Ebû Yusuf ile *Kitâbu's-salât*'ı mütalaa ettiğini³, Ebû Yusuf ve Muhammed b. Seleme'nin⁴ bu kitaptan çok istifade ettiğine dair rivayetleri zikrederek bu görüşünü desteklemektedir⁵. Bu geçen ibarenin İmam Muhammed'in "*Kitâbu's-salât*"ını kastetmesi kuvvetle muhtemeldir. İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*'inde İmam Muhammed'e ait eserleri zikrederken *el-Asl*'daki ilk kitabın *Kitâbu's-salât* olduğunu kaydetmektedir⁶. *el-Asl*'da bulunan her bölüm ise kitap olarak isimlendirilmiştir. *Kitâbu's-salât*, *Kitâbu'z-zekât*, *Kitâbu'l-menâsik*, *Kitâbu'n-nikâh* gibi. Dolayısıyla *Kitâbu's-salât*, *el-Asl*'ın içinde namazla ilgili olan bölümdür. Ancak burada görüşümüze itiraz olarak düşünülebilecek bir rivayeti de zikretmemiz yerinde olacaktır. *Mukaddimetü's-salât* şârihi Karamânî, ibarede geçen *Kitâbu's-salât*'ın İmam Muhammed'in *el-Asl*'ındaki *Kitabu's-salât*'ı olmadığını, bilakis onun Ebû Hanife'nin

¹ Bu kavli, Ebû Süleyman el-Cüzcânî İmam Muhammed'ten, o Ebû Hanife'den rivayet etmiştir. Bk. Muhammed Şeybânî, *el-Asl*, I, 2

² Bk. *Mukaddimetü's-salât*, vrk. 39/a, 39/b

³ A.e., Vrk. 40/a

⁴ (ع) Nüshasında Muhammed b. Seleme'nin (ö. 278) yerine Muhammed b. Hasan zikredilmiştir. Belh meşayihundan olan Muhammed b. Seleme Hinduvânî'nin ilmi silsilesinde yer alır. Ayrıca Ebu'l-Leys'in *Kitabu'n-nevâzil*'de görüşlerine en çok başvurduğu fakihler arasında Muhammed b. Seleme de bulunmaktadır. Bk. Kaya, *Haneî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitabu'n-Nevâzil'i*, s.82, 89

⁵ Bk. *Mukaddimetü's-salât*, vrk 40/b

⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 301

ashabına yazdırdığı ince bir kitap olduğunu zikreder¹. Karamânî bu görüşünün, risalenin Ebû Yusuf'un elbisesinin yeni içinde yırtıldığı² yönündeki ifadeyle desteklendiğini de iddia eder. Kanaatimizce Karamânî'nin söylediği bizim görüşümüzle çelişmemektedir. Şöyle ki, Ebû Hanife'nin fıkıhla ilgili bize intikal eden bilinen bir eseri bulunmamaktadır. Hanefî Mezhebi'nin nâkili olarak meşhur olan Muhammed Şeybânî, Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'un görüşlerine kendi görüşünü de ilave ederek *el-Asl*'ı te'lif etmiştir³. Neticede Muhammed Şeybânî'nin *Kitabu's-salât* ve *el-Asl* içinde yer alan diğer kitaplarda Ebû Hanife'den nakillerde bulunduğu bilinen bir durumdur. Ayrıca *el-Asl*'daki Ebû Hanife'ye ait rivayetlerin birçok talebesi tarafından da nakledildiği bilinmektedir⁴. Ebu'l-Leys'in yorumda bulunduğu ibarenin rivayet kaynağı Ebû Hanîfe'dir. Bu durumda Ebû Yusuf'un elinde *el-Asl*'dan bir parça olan *Kitabu's-salât*'ın olduğunu düşünebiliriz. Kanaatimizce *Mukaddimetü's-salât*'ta geçen konuyla alakalı ibare esasında bunu düşündürmektedir.

Kuvvetle muhtemeldir ki, Ebu'l-Leys bu eserini yukarıda bahsedilen “ *Kitâbu's-salât*”a giriş maksadıyla yazmış veya öğrencilerine yazdırmıştır. Nüshaların çoğunda geçen “*el-Mukaddime*” ismi bunu desteklemektedir. Bu sebeple kitabın isminin “salât”a muzaf kılınarak “*Mukaddimetü's-salât*” olması kuvvetle muhtemeldir. Eserin müellife muzaf kılınarak “*Mukaddimetü Ebi'l-Leys*” olarak isimlenmesi ise, muhtemelen kitabın müellife aidiyet şöhretinin bir sonucudur. Kaynaklarda “*Mukaddimetü's-salât*” isminin meşhur olarak zikredilmemesine rağmen, kitabın muhtevasını da dikkate alarak, yukarıda telif maksadına dair beyan ettiğimiz yorum muvacehesinde tezimizde bu ismi kullanmayı uygun gördük.

İmâmülhüdâ'nın nisbe ve künyesi eserde üç yerde geçmektedir (Vrk. 2/b, 9/a, 40/a). Ayrıca kitabın birçok nüshasının tesmiyesinde yine müellifin nisbe ve künyesi yer almaktadır. Kaynakların da eseri Ebu'l-Leys es-Semerkandî'ye nisbet etmesi, kitabın müellife aidiyetini ortaya koymaktadır.

¹ Karamânî, *et-Tavdih*, vrk. 95/b

² Bk. *Mukaddimetü's-salat*, vrk. 40/b

³ Muhammed Şeybânî, *el-Asl*, I, 2

⁴ Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 218

2.2. Kitabın Nüshaları

Dünyanın çeşitli yerlerinde birçok nüshası bulunan *Mukaddimetü's-salât*'ın, ülkemizde bulunan nüshalara örnek teşkil eden bir listesi Ek 1'de yer almaktadır. Bk s. 73

2.3. Tenkitli Metnin Yapıldığı Nüshalar ve Tavsifleri

2.3.1. Ayasofya Ktp. No: 1451

Şirazesini dağılmış, miklebi kopuk, zencirekli, yaldızlı, beyzi şemseli ve lale şeklinde yaldız salbekli kapağa sahip kitap, koyu kahve renk meşin ciltlidir. Krem renkli, aharlı, kalın kâğıda istinsah edilen kitabın kapağında ve sayfaların cilt bezine yakın yerlerinde kurt yenikleri bulunmaktadır. Kitabın aslına uygun olmayan şekilde tamir edildiği anlaşılmaktadır. Zahriyesi mevcut olup müzehheb ve müzeyyendir. Zahriyede ilki sayfanın üst kısmında, الحمد لله الذي هدانا لهذا وما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله yazılı ve altında Osmanlı tuğrası bulunan, diğeri sayfanın alt kısmında iki vakıf mührü mevcuttur. İki mühür arasında vakıf kaydı yazılıdır. 1/b varak serlevha olup ve çerçvelidir. 47 varak ve her sayfası 6 satır olan kitapta tüm sayfalar, kırmızı ve mavi mürekkeple çerçvelidir. Ayrıca kitaptaki tüm duraklar yaldızlı olup konu başlıkları yaldızlı, iri nesih hatla yazılmıştır. Metin siyah mürekkep ve harekeli nesih sülüs karışımı hatla istinsah edilmiştir. Kitap satır altı kelime tercümesine de sahiptir. Kıpçak Türkçesine ait kırmızı mürekkeple yazılmış bu tercümeyle birlikte sayfalardaki satır adedi 12 olmaktadır. Nüsha, Sudûnlu Memlûk Esenbay tarafından Ebu'n-Nasr Kansu Gavri (ö. 922/1516) için yazılmıştır. İstinsah kaydı 47/a varakta bulunmaktadır. Aynı varakta müstensihin isminin yazıldığı kısım yaldızla çerçveli, müzehheb ve müzeyyendir.

2.3.2. Ayasofya Ktp. No: 1442

Şirazeli, miklepli, sırtı meşin kaplı, cahar köşeli cilde sahip kitabın, tamir gördüğü anlaşılan cildi dağılmaya başlamıştır. Bazı varakları gülkurusu renginde olmakla birlikte, genelde krem renkli, aharlı, normal kalınlıkta kâğıt üzerine istinsah edilmiştir. Kurt yeniklerinin bulunduğu kitap 41 varaktır. Her sayfa yaldız çerçveli olup 7

satırdır. Siyah mürekkep ve harekeli sülüs hatla yazılmıştır. 1/a varak serlevha olup sayfa kenarında vakıf kaydı ve biri Osmanlı tuğralı üç vakıf mührü bulunmaktadır. Varak.41/a da müstensihin Muhammed Güzel İsevî olduğu kayıtlıdır. Ancak kitabın istinsah tarihi belli değildir. Kitap 1/b'de

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ وَلَا عُذْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ وَصَلَّى اللَّهُ
على سيدنا محمد وآله وصحبه أجمعين قال اعلم بأن الصلاة فريضة قائمة ...

ile başlayıp 41/a'da ferağ kaydıyla nihayete ermektedir.

...ومن قال الهداية مخلوق فهو كافر تمت المقدمة بعون الله وحسن توفيقه وصلى الله على سيدنا محمد
وآله.

2.3.3. Ayasofya Ktp. No: 1449

Şirazeli, miklepli, cahar köşeli, ebrulu mukavva cilde sahip kitabın tamir gördüğü anlaşılmaktadır. Krem renkli, aharlı, kalın kâğıda istinsah edilen kitapta çok kurt yeniği bulunmaktadır. Zahriye mevcut olup müzehhep ve müzeyyendir. Zahriyede biri sayfanın üst kısmında, الحمد لله الذي هدينا لهذا وما كنا لنهتدي لولا أن هدينا الله yazılı ve altında Osmanlı tuğrası bulunan diğeri sayfanın sol orta kısmında iki vakıf mührü ve vakıf kaydı bulunmaktadır. Yine zahriyede “ كتاب مقدمة الصلوة لأبي الليث ” tashihi mevcuttur. 27 varak olan kitapta her sayfa 7 satırdır. Fasıllar kırmızı, diğeri siyah mürekkep ve harekeli nesih sülüs karışımı hatla istinsah edilmiştir. Kitap satır altı Osmanlıca tercümeyle sahip olup, tercüme kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Bu tercümeyle birlikte sayfadaki satır sayısı 14 olmaktadır. Nüshanın bazı yerlerinde ıslanma ya da rutubetten dolayı oluşmuş lekeler ve kırmızı mürekkebin dağıldığı görülmektedir. Tashihe tabi tutulduğu anlaşılan nüshanın hamişlerinde bolca şerh ibareler yer almaktadır. Nüshanın 27/b'de yer alan ferâğ kaydında; Çarşamba günü, Rabiulâhir ayında, h. 902 tarihinde Memluk Karagöz için istinsah edildiği kayıtlıdır. Kitap 27/b'de yıldızlı çerçeve ve tezhipli ketebehü kaydı ile nihayete ermektedir.

2.3.4. Konya İl Halk Ktp. Prof. Dr. F. Nafiz UZLUK Bölümü No: 6993

Şirazeli, miklepli, kapaklar ebrulu mukavva ve sırtı koyu kahve renk meşin kaplı cilde sahiptir. Kitabın aslına uygun olmayan şekilde tamir gördüğü anlaşılmaktadır. Krem renkli, aharlı, kalın kâğıda istinsah edilen kitapta ıslanmadan dolayı lekeler bulunmaktadır. 1/a varak üzerine sonradan yapıştırılan beyaz yaprak üzerinde 5 adet vakıf mührü, “Konya Mevlana Enstitüsüne Tanrı Rızası İçin Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk’un Vakfıdır” yazılı bir kaşe ve Mevlana Enstitüsü Kütüphanesi’ne ait kaşe bulunmaktadır. 53 varak olan kitapta tamir esnasında bazı varaklar yanlış yere yerleştirilmiş olsa da nüsha tamdır. Her sayfa 6 satırdır. Fasıllar kırmızı, diğer metin siyah mürekkep ve bozuk sülüs hatla istinsah edilmiştir. Kitap satır altı kelime tercümesine de sahiptir. Kıpçak Türkçesine ait kırmızı mürekkeple yazılmış bu tercümeyle birlikte sayfalardaki satır adedi 12 olmaktadır. Nüshanın tashih edildiği anlaşılmaktadır. Nüshanın 53/a varağında yer alan ferâğ kaydında; Salı Günü, Zilhicce Ayında, h. 884 tarihinde istinsah edildiği yazılıdır.

Kitap 1/b de

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِیْنَ وَلَا عُدْوَانَ اِلَّا عَلٰی الظَّالِمِیْنَ وَالصَّلَاةُ
وَالسَّلَامُ عَلٰی خَیْرِ الْبَرِیَّةِ مُحَمَّدٍ وَاٰلِهِ وَصَحْبِهِ اَجْمَعِیْنَ قَالَ الْفَقِیْهِ أَبُو الْلیْثِ رَحِمَهُ اللّٰهُ اَعْلَمُ بِاَنَّ الصَّلَاةَ
فَرِیضَةٌ قَائِمَةٌ ...

ile başlayıp 53/a’da ferağ kaydıyla nihayete ermektedir

...والهدایة صنع الرب عز اسمه وهو غیر مخلوق. تمت بحمدالله وحسن توفیقه والحمد لله وحده وصلی
الله علیه وسلم علی سیدنا محمد وعلی آله وصحبه وسلم تسلیما كثيرا وحسبناالله ونعم الوکیل.

2.3.5. Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 2383

Nüsha, şirazeli, sırtı kahverengi meşin kaplı, mukavva cilde sahiptir. Normal kalınlıkta, az aharlı, krem renkli kâğıt üzerine istinsah edilen kitapta bolca kurt yeniği bulunmaktadır. 27 varak ve 155x110, 105x55 mm. ebadında olan kitapta her sayfa 9 satırdır. Siyah mürekkep ve sülüs hatla istinsah edilmiştir. “Fasıl”lar ve bazı kelimelerin üzerleri kırmızı mürekkeple çizilidir. Tashih edildiği anlaşılan nüshanın ilk beş varak kenarlarında bazı izahat ibareleri bulunmaktadır. 1/b ve 2/a varaklar kırmızı çerçevelidir. Varak 1/a’da kayıt numarasını gösteren Süleymaniye Kütüphanesi kaşesi ve “وهذا كتاب أبو الليث السمرقندي رحمة الله تعالى عليه” ibaresi mevcuttur. Varak. 27/b’de kitabın Murad b. Abdullah tarafından h. 945’te, şevval ayında, ikindi vakti istinsah edildiğine dair istinsah kaydı bulunmaktadır. 27/b’de Hüseyin Ağa’ya ait temellük kaydını 28/a’da Hâc Ahmet b. Hâc Halil el-Cüzmâtî Zâde’nin Rabûlâhir ayının yirmi ikisinde h.1173 senesinde kitabı aldığına dair temellük kaydı takip etmektedir.

Kitap 1/b’de

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ وَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ وَالصَّلَاةُ
وَالسَّلَامُ عَلَى خَيْرِ الْبَرِيَّةِ مُحَمَّدٍ آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ قَالَ الْفَقِيه أَبُو الْلَيْثِ السَّمُرْقَنْدِي رَحِمَهُ اللَّهُ اعْلَمْ
بَأَنَّ الصَّلَاةَ فَرِيضَةٌ قَائِمَةٌ...

ile başlayıp 27/a’da

...و من قال الهداية مخلوق فهو كافر بالله تعالى تمت المقدمة بحمد الله و حسن توفيقه . والحمد لله
رب العالمين. وصلی الله علی سیدنا محمد و آله.

ile nihayete ermektedir.

Tavsifleri yapılan bu beş nüshanın ilk ve son varak fotoğrafları Ek 4’te verilmiştir. Bk. s. 80 vd.

2.4. Tahkik Çalışmasına Esas Alınan Nüshaların Tespiti ve Bu Nüshalarla İlgili Değerlendirme

Tez konumuz olan Ebu'l-Leys es-Semerkindî'ye ait *Mukaddimetü's-salât* isimli eserin tahkikinde, kitabın beş nüshasını tespit ederek bunları esas aldık. Bu nüshaları tenkide konu etmemizde başlıca rol oynayan faktörler ve araştırma esnasında karşılaştığımız çeşitli bulgulara dair değerlendirmemizi dört ana başlık altında toplayabiliriz.

1) Süleymaniye nüshası dışındaki diğer 4 nüsha tamdır, ibarede noksanlık yoktur. Kitap besmeleden itibaren ferağ kaydına kadar korunmuş durumdadır.

2) Araştırmamız esnasında yalnızca kaynaklarda gösterilenle yetinmeyip kütüphane katalogları ve kütüphane fişlerini de taradık. Fişler üzerinde yapmış olduğumuz tarama neticesinde kütüphane kataloğu olarak hazırlanan eserlerin kütüphane fişlerini bazen tutmadığını gördük. Bu tarz tahkik çalışmalarında, nüsha ya da nüshaların tespiti hususunda, kaynakların ve kütüphane kataloglarının eksik kaldığını, bunların yalnızca yol gösterici olduğunu söyleyebiliriz. Kesin tespit için kütüphane fişlerinin, mutlaka eser ve müellif yönünden karşılaştırmalı olarak taranması gerekmektedir. Bu zahmetli çalışma neticesinde *Târîhu'l-edebi'l-arabî* ve *Târîhu't-türâsi'l-arabî* gibi kaynak eserlerde bahsedilmediği halde, çalışmamıza konu teşkil eden esere ait birçok nüsha tespit ettik¹. Brockelmann *Mukaddimetü's-salât*'a ait Türkiye'de bulunan yazma eser kütüphanelerinden yalnızca Ayasofya 1442 ve 1443 numaralarda kayıtlı iki nüshayı vermekle yetinmiştir². Değerli araştırmacı Fuat Sezgin ise aynı kütüphaneye ait 1442, 1443, 1444³, 1445, 1446⁴, 1447, 1448 numaralarında kayıtlı 7 nüshayı zikretmektedir⁵. Metin tenkidinde esas alınacak nüshayı tespit araştırmasında, erişebilme imkânı

---

¹ Bk. Ek 1, s. 73

² Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabi*, II, 438

³ *Mukaddimetü's-salât*'a ait tespit edemediğimiz bir şerhinin Osmanlıca tercümesidir.

⁴ Eser Ebu'l-Leys'in *Mukaddimetü's-salât*'ı değil, İbn Belbân'a ait *el-Mukaddime fi'l-fıkh* isimli kitaptır. Bk. s. 41

⁵ Sezgin Türkiye'de bulunan 8 yazma eser kütüphanesinde toplam 15 nüshayı zikretmektedir. Bu nüshaların çoğunda istinsah tarihi de belirtilmiştir. Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 101; Bk.Ek 1, s. 73

bulduğumuz tahkike konu olabilecek tüm nüshaları değerlendirmeye tabi tuttuk. Sezgin'in h. 900 civarında istinsah edildiğini belirttiği, Berlin 3506 numarada kayıtlı nüshaya ulaşamadık. Ancak söz edilen nüshadan daha eski tarihte istinsah edilen Konya nüshasını tespit etmemiz; Ayasofya 1449 numarada kayıtlı nüshanın Berlin nüshasından daha eski oluşu; yine Ayasofya 1451 numarada kayıtlı nüshanın da en az Berlin nüshası kadar eski olması, Berlin nüshasının olmamasıyla tahkikte eksiklik meydana geleceği endişesini bertaraf etmiştir. *Mukaddimetü's-salât*'ın en eski nüshaları olan Konya ve Ayasofya nüshalarına ilave olarak Süleymaniye nüshasını ilave etmemizin ana sebebi onun en eski yazmalar arasında görülmesinin yanında bu nüshanın farklı bir koldan geldiği yönündeki güçlü kanaatimizdir. Bu hususiyet dolayısıyla Süleymaniye nüshasının iki yerinde toplam yedi varak kayıp olmasına rağmen tahkike konu olmasında fayda mülahaza ettik.

3) Sezgin'in h. IX asırda istinsah edildiğini zikrettiği Ayasofya 1442 numarada kayıtlı nüshada istinsah tarihi kayıtlı değildir. Ancak aynı koleksiyonda yer alan 1449 ve 1451 nüshalarıyla olan kâğıt, cilt, kapak ve hat benzerlikleri bu nüshanın da aynı döneme ait olduğuna dair kanaat oluşturmaktadır. Buna ilaveten sözü edilen üç nüshanın zahriyelerinde yazılı vakıf kaydının aynı olması¹; 1449 nüshasının zahriyesinde, 1451 ve 1442 nüshalarının zahriyeden bir önceki varaklarında (karalama varağı) musahhihin “كتاب مقدمة الصلاة لأبي الليث” şeklindeki tashihi, bu üç nüshanın aynı musahhih tarafından tashihe tabi tutulduğunu göstermektedir. Buna ilave olarak bu üç nüshanın aynı kütüphanede ve birbirine yakın numaralarda kayıtlı olması aynı döneme ait olduğuna dair kanaati güçlendirmektedir. Şöyle ki;

¹ Ayasofya Ktp. No: 1442, 1449 ve 1451 numaralarda kayıtlı nüshaların vakıf kayıtları:

قد وقف هذه النسخة الجليلة سلطان الأعظم والحقان المعظم مالك الدين والبحرين خدام الحرمين الشريفين السلطان بن

سلطان السلطان الغازي محمود خان وقفا شرعيا لمن طالع و أفاد وتعلم والاستفاد. أعظم الله تعالى اجره يوم التناد.

حرره الفقير أحمد شيخ زاده المفتش بأوقاف الحرمين الشريفين. غفر لهما.

Ayasofya Kütüphanesi'nin diğer kütüphanelere göre daha imtiyazlı olduğunu söyleyebiliriz. Ayasofya devlet erkânı ve şeyhülislamın müracaat ettiği, medreselerde okutulan kitapların nüshalarının bulunduğu, ayrıca devrin teknolojik gelişim düzeyini yansıtan eserleri bünyesinde barındıran bir kütüphane olması yönüyle farklı bir özellik arz eder. Kaldı ki fetihten önceki ve sonraki konumuyla Ayasofya her zaman farklı bir konuma sahiptir. Buna ilaveten Ayasofya'nın fetihten sonra İstanbul'un ilk camisi olması, sonra da ilk medrese ve bu medreseye ait kütüphaneyi bünyesine katması buranın hususiyetlerindedir. Bu özellikleri yanında mekânın Osmanlı sarayına yakınlığını da göz önüne alırsak kütüphanenin daha iyi korunmuş olduğunu, muhafaza edilen yazmaların seçilmiş nüshalar olduğunu, nüshaların rasgele sıralanmadığını bilakis belli bir tertibin kütüphanenin kuruluşundan itibaren hâkim olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Araştırmamız esnasında kendilerinden bilgi aldığımız kütüphane yetkililerinin¹ müşahede ve tespit ettikleri bu hususlar sebebiyle, Ayasofya Kütüphanesi tahkik çalışmalarında ilk müracaat merkezlerinin başında gelmektedir.

Tahkike esas aldığımız nüshaların üçü Ayasofya Kütüphanesi'ne aittir. Ayasofya 1442 ve 1443 nüshaları Brockelmann ve Sezgin'in ortak olarak zikrettiği nüshalardır. Yukarıdaki iki paragrafta geçen tespit ve mülahazalar ışığında 1442 numarada kayıtlı nüshanın kaynaklarda gösterilmesini de dikkate alarak, bu nüshayı tahkike esas alınan nüshalar arasına eklemek zorunlu olmuştur. Burada neden 1443'ü değil de 1442'yi tercih ettiğimizi de belirtmeden geçemeyiz. Her iki nüshada da istinsah kaydı bulunmamasıyla birlikte, Sezgin 1443 nüshasının h. 10. asırda; 1442 nüshasının ise h. 9. asırda istinsah edildiğini zikretmiştir². Ayrıca 1442 nüshasında müstensihin belli olması bu nüshayı tercih etmemizi gerekli kılmıştır.

4) Ayasofya 1451 numarada kayıtlı nüshada satır altı tercüme bulunmaktadır. Bu tercüme 1987 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nden Recep Toparlı tarafından (transkripsiyonlu metin-indeks-orijinal metin) yayına

---

¹ Kişisel görüşme, 2005

² Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 101

hazırlanmıştır¹. Kitap, *Mukaddimetü's-salât*'ın satır altı tercümesini konu alır. Kitabın önsözünde tercümenin Kıpçakça dili özelliklerinden bahsedilmektedir. “Ayrıca bu nüshanın fotoğrafları 1962 yılında Ananiasz Zajaczkowski tarafından yayınlanmış, bu yayının baş tarafına da eserle ilgili küçük bir bilginin verildiği giriş kısmı eklenmiştir².” Satır altı tercümenin kim tarafından yapıldığı maalesef tespit edilememiştir. Aynı nüsha Konya’da 1994 yılında Abdurrahman Özkan tarafından Türk Dili ve Edebiyatı sahasında yüksek lisans tez konusu olmuştur³. Bu yönüyle Ayasofya 1451 numarada kayıtlı nüsha diğer nüshalara göre meşhurdur. Konya İl Halk Ktp. Feridun Nafiz Uzluk Bölümü 6993 numarada kayıtlı eser de sahip olduğu satır altı tercümesi sebebiyle Özkan’ın tezinde konu edilmiştir. Ancak burada şunu da ifade etmeliyiz. Ayasofya 1451 nüshasının daha önce “*Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's Semerkandî*” adıyla akademik çalışmaya konu edilmesine rağmen, müellifin asıl eseri çalışma konusu edilmemiştir. Aynı şekilde bizim tahkike esas nüshalar arasına aldığımız Konya nüshasının da satır altı tercümesi Özkan’ın tezinde Türk dili açısından incelenmiştir. Dolayısıyla bizim konumuz önceki çalışmaların bir benzeri veya devamı değil, *Mukaddimetü's-salât*'ın asıl metninin konu edildiği özgün bir tezdur.

2.5. Kitabın Şerhleri

1) *et-Tavdîh*⁴

Muslihiddîn Mustafa b. Zekeriya b. Aydoğmuş el-Karamânî (ö. 809/1407) tarafından yapılan bu şerh

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على رسوله محمد وآله... الخ

¹ Bk. İSAM, 297.511 SEM.K 1987

² Ananiasz Zajaczkowski, *Le Traite Arabe Mukaddima D'abou'l Lait As-Samarkandi, En Version Mamelouk-Kiptchak*, (Ms. İstanbul, Aya Sofya 1451), Warszawa 1962, 108 s. Bk. Toparlı, *Kitab-ı mukaddime-i Ebu'l-Leys es-Semerkandî*, Giriş.

³ Özkan, *Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's Semerkandi (imla-gramer-tenkitli-metin-indeks)* (Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1994. Bilgi için bk. Selçuk Üniversitesi. SBE Tez Özetleri 1990–1998, Konya, 1999. İSAM-DN:75074

⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1795, Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 102; Brockelmann, *Tarihu'l edebi'l-arabî*, II, 438

ile başlamaktadır. « قوله » Metoduna göre yapılan ve hayli yazma nüshası bulunan meşhur bir şerhtir. *et-Tavdîh* hakkında Katip Çelebi, Şârânî'nin övgüyle bahsettiğini zikretmektedir¹. Nüshalarının çok oluşu, meşhur bir eser olması yanında kanaatimizce diğer bazı şerhlere nazaran daha açıklayıcı gördüğümüz bu şerhten *Mukaddimetü's-salât*'ın tahkikinde istifade etmeyi uygun gördük. Süleymaniye Ktp. 772/3 numarada kayıtlı şerhin istinsah tarihiyle tahkike konu ettiğimiz nüshaların istinsah tarihleri arasındaki yakınlık ve bu nüshanın Sezgin tarafından da zikredilmesi² hasebiyle bahsedilen nüshayı seçtik³.

2) *et-Takdime fi şerhi'l-Mukaddime*

Cibril b. Hasan b. Osman el-Gencânî⁴ (ö. 752/1351) tarafından « قوله » metoduna göre yapılan bu şerh,

الحمد لله الذي أمد أوليائه بالعاجلة بأنواع النعم... الخ

ile başlamaktadır.

3) *el-Minahu'l-muazzama fi nazmi mesâili'l-Mukaddime*⁵

Abdülvehhab b. Ahmed b. Muhammed b. Ubeydillâh b. İbrahim b. Ebî Nasr Muhammed b. Arabşah b. Ebî Bekr el-Osmânî el-Ensârî el-Hanefî (ö. 901/1496). Bahri recez kalıbıyla manzum olarak telif edilmiştir. Araştırmamız esnasında Laleli Ktp. 3706/33 numarada kayıtlı Ebu'l-Leys'e nisbet edilen *Nazmu Mukaddime* isiminde bir yazma nüshayı tespit ettik. Yalnızca Laleli Kütüphanesinde rastladığımız, manzum olarak telif edilen bu nadir eserin *el-Minahu'l-muazzama* olması kuvvetle muhtemeldir. Bu eserin tavsifi:

¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1795

² Sezgin, , *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 102

³ *et-Tavdîh*'in diğer nüshalarına örnek olarak bk. Ek 2, s. 77

⁴ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1796. Sezgin, müellifin nisbesini el-Gencevî; Brockelmann ise el-Gencâî olarak olarak zikretmektedir. Bk. Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 102; Brockelmann, *Târîhu'l edebi'l-arabî*, II, 438

⁵ Kâtip Çelebi *Keşfü'z-zunûn*., II, 1796

Şirazeli, miklepli, kapağı cahar köşeli olup meşin sırtlıdır. Krem renkli, suyollu, aharlı, normal kalınlıkta kâğıda istinsah edilen kitap, 8 (329/b–337/b) varak ve 210x190, 143x93 mm. ebadındadır. Metin siyah mürekkep ve kötü rika hatla yazılmıştır. Varaklardaki satır sayısı değişiktir. (bbxbb)

Kitap 329/b’de

من عدم ونظفة سوانا الحمد لله الذي أنشأنا...

ile başlayıp 337/b’de

فأنت أهل العفو والغفران واحتتم له يا رب بالإيمان
نظمتها وخالقي معين أباها مائتان مع سبعين.
تمت على التمام والكمال بحمد الله سبحانه وتعالى.

ile son bulmaktadır.

Önemli gördüğümüz eserin tavsifini vermeyi uygun gördük. Ancak bu eserin bir şerh olarak değil, *Mukaddimetü’s-salât*’ın nazma dökülmüş hali olduğunu söylemek kanaatimizce daha doğru olacaktır.

4) *Katarâtü’l-gays alâ Mukaddimeti Ebi’l-Leys*¹

Muhammed b. Muhammed Kâdîzâde’nin (ö. 1044/1634) şerhidir.

5) *Muhdirâtu’l-fühûm fî mâ yeteallaku bi’t-terâcimi ve’l-ulûm*²

Ebu’l-Mürşid el-Mâlikî, el-Mağribî’nin şerhidir.

6) **İbn Tulun**, Hasan b. Hüseyin b. Ahmed el-Mısrî (d. 832, ö. 909/1503) Şerhi³.

7) Muhammed b. İbrahim b. Muhammed **el-Halebî** (ö. 879/1474) Şerhi⁴.

8) Şemsüddîn Muhammed b. Husâmüddîn **el-Kuhistânî** (ö. 962/1555) Şerhi⁵.

9) Zünnûn b. Ahmed b. Yusuf **es-Sürmârî** (ö. 677/1278) Şerhi⁶.

10) Halîl b. Mukbil el-Halebî (ö. 797/1395) Şerhi⁷. Kaynaklarda faydalı bir şerh olduğu vurgulanan eserin, ferağ kaydına istinaden h. 779’da, cumadelâhira ayında Kudüs’te tamamlandığı belirtilmektedir⁸.

¹ Sezgin, *Târîhu’t-türâsi’l-arabî*, II, 103

² Sezgin, *a.g.e.*, II, 103; Brockelmann, *Tarihu’l edebi’l-arabî*, II, 439

³ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 1796; Sezgin, *Târîhu’t-türâsi’l-arabî*, II, 103

⁴ Sezgin, *a.g.e.*, II, 103; Brockelmann, *Tarihu’l edebi’l-arabî*, II, 439

⁵ Sezgin, *a.g.e.*, II, 103

⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 1795

⁷ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1796

⁸ Katip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1796

Araştırmamız esnasında müelliflerinin açıkça zikredilmediği farklı üslup ve metotlarda telif edilmiş *Mukaddimetü's-salât* şerhleriyle karşılaştık. Bunlar yukarıda bahsedilen müelliflere ait olabileceği gibi zikretmediğimiz müellifler tarafından da telif edilmiş olabilir. Bunları tespit ayrı bir çalışma konusu olarak gözükmektedir. Ayrıca, *Mukaddimetü's-salât* metninin Osmanlıca tercümelerinin bulunduğunu; bazı şerh nüshaların da satır altı Osmanlıca tercümelere sahip olduğunu müşahede ettik¹.

Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 3737/1'de kayıtlı nüsha dikkat çekicidir. Nüsha *Mukaddimetü's-salât* metninin Osmanlı medreselerinde takip edilen ibare okuma üslubuna göre de tercüme edildiğini göstermektedir. Şöyle ki, bu üslupta ibare okunurken kelime bazen sarf açısından incelendiği gibi, nahiv açısından da cümle içindeki durumuna (fail, mef'ûl, hal, temyiz, sıfat, gibi) işaret edilir. Bu nüshada takip edilen tercüme usulü bu üslubu aynen yansıtmaktadır. Nüshanın tavsifi:

Şirazesi dağılmış, dövme şemseli, koyu kahve renkli meşin cilde sahiptir. Krem renkli, aharlı, ince kâğıda istinsah edilen kitabın tamir gördüğü anlaşılıyor. Buna rağmen varaklarda yer yer yırtıklar görülüyor ve kitabın cildi dağılmış. 200x140, 152x96 mm. ebadında olup 48 varak ve her sayfa 15 satırdan müteşekkildir. Fasil ve konu başlıkları kırmızı, diğer metin siyah mürekkep ve sülüs hatla istinsah edilmiştir. Kitap 1/a'da

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ شَكَرَ اللّٰهُ اِحْوٰنِ دَرِّ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ ایلَه اللّٰهُ كِیْمِ عَالَمِیْنَ رِبْسِیْدِر ...

ile başlayıp 48/a'da

...وهو غیر مخلوق ودخی غیر مخلوق دور تمت بعون اللّٰه تعالیٰ.

ferağ kaydıyla son buluyor.

Kâtip Çelebi *Mukaddimetü's-salât'ta* geçen hadislerin İbn Emîr el-Hâc tarafından tahriç edildiğini zikretmektedir². Ancak araştırmalarımız esnasında bahsedilen esere maalesef rastlamadık.

¹ Tespit ettiğimiz şerh nüshalara örnek olarak bk. Ek 3, s. 78

² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn.*, II, 1796

Kaynaklarda Ebu'l-Leys'in *Mukaddimetü's-salât*'ı ile buna bir şerh yazdığı zikredilen Keydânî'ye¹ ait aynı ismi taşıyan eserin karıştırıldığı görülmektedir. Bu konuya “kitabın karıştırıldığı başka eserler” başlığı altında değinilmiştir.

2.6. Kitabın Karıştırıldığı Başka Eserler

Ebu'l-Leys'e ait *Mukaddimetü's-salât*'ın, Keydânî'nin aynı ismi taşıyan eseriyle karıştırıldığı görülmektedir. Kütüphane fişlerinde *Mukaddimetü's-salât*, *Şürûtu's-salât* ve *Fıkhu Keydânî* isimleriyle geçen eser, Semerkandî'nin *Mukaddimetü's-salât*'ıyla isim benzerliğinden dolayı karıştırılmıştır². Baktığımız Keydânî nüshalarında kitabın, *Mukaddimetü's-salât* şerhi olmadığını, müstakil bir eser olduğunu tespit ettik. Ayrıca Brockelmann ve Sezgin dışındaki kaynaklarda Keydânî'nin *Mukaddimetü's-salât* şerhi yazdığına dair bir kayda rastlamadık. Bazı nüshalara ait kütüphane fişlerinde Ebu'l-Leys'in *Mukaddimetü's-salât*'ının Keydânî'ye, bazı fişlerde ise Keydânî'ye ait *Şürûtu's-salât*'ın Ebu'l-Leys'e nispet edildiği görülür. Araştırmamız esnasında Ali b. Seyfüddün b. Belbân tarafından telif edilen *Kitâbu Mukaddimeti fi'l-fikh* isimli eserin Sezgin tarafından Ebu'l-Leys'e nispet edildiğine rastladık. Bu karışıklığı bertaraf etmek için söz konusu müellifler ve karıştırılan eserleri hakkında bilgi vermeyi gerekli gördük.

2.6.1. Keydânî ve *Şürûtu's-salât* (*Mukaddimetü's-salât*) İsimli Eseri.

Hakkında pek malumat bulunmayan Lütfullah en-Neseî el-Fazıl el-Keydânî'nin h. 900'lerde yaşadığı rivayet edilmektedir³. Sezgin ve Brockelmann'ın *Mukaddimetü's-salât*'ın şerhi olarak zikrettiği kitap⁴ bir şerh değil, namaz konusunda yazılmış bir

¹ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 103; Brockelmann, *Târîhu'l edebi'l-arabî*, II, 439

² Kehhâle, Ebu'l-Leys'e ait eserleri saydıktan sonra *Şerâitu's-salât* ismiyle bir kitap zikretmektedir. Bk. Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 24.

³ Kehhâle, *Mu'cem*, II, 679; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, II, 439. Sezgin, *Mukaddimetü's-salât* şerhlerinden bahsederken Keydânî'nin vefatını yaklaşık 750 olarak zikreder. Bk. Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 103

⁴ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 103; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, II, 439

risaledir. Hanefî fıkhına göre telif edilen kitabın başında farz, vacip, sünnet, müstehab, mübah, haram ve mekruhun tarifleri yapılmaktadır. Bunlardan sonra, namazın farzlarının beyanı hakkında olan birinci bab gelmektedir. Bu babta namazın farzları sekizi dışında yedisi içinde olmak üzere onbeş olarak zikredilmiştir. İkinci bab namazın vacipleri, üçüncü bab ise namazın sünnetleri hakkındadır. Kısacası eser, başında tarifleri sıralanan şer'î hükümlere göre namaza ait olan hükümlerin birer bab olarak işlendiği bir risaledir. Risalede taharet ve abdest konularının, Kur'an ve Sünnet'ten delillerin ve ihtilafların yer almadığı görülmektedir¹.

2.6.2. İbn Belbân ve *el-Mukaddime fi'l-fıkh* İsimli Eseri

Müellifin hayatı hakkında tabakat kitaplarında çok az bilgi bulunmaktadır. Kureşî, müellifin ismini, Ali b. Belbân b. Abdullah el-Fârisî el-Emîr el-Fakîh el-İmâm olarak vermektedir². Leknevî, müellifin 675'te doğduğunu ve 731'de vefat ettiğini kaydetmektedir. Ancak İbn Kutluboğa, Suyûtî ve Zehebî'den naklen müellifin 739'da öldüğü rivayetlerini de zikretmektedir³.

Eserde; temizlik, abdest, namaz ve bunlarla ilgili meseleler ele alınmıştır. Kitapta geçen tarifler Semerkandî'nin *Mukaddime*'sindeki tariflerle doğal olarak benzerlik taşımaktadır. Zira her iki eser de Hanefî Mezhebi'ne göre yazılmıştır. Metot olarak ise kitaplar birbirinden farklıdır. Semerkandî, işlenen konularda ilgili ayet ve hadislere bolca yer verirken İbn Belbân'ın eserinde ayet ve hadislere nadiren rastlanmaktadır.

2.6.3. Karıştırılan Eserlere Ait Tespit Ettiğimiz Bazı Nüshalar

1) Nuruosmaniye Ktp. No: 1353/2

Kütüphane fişinde es-Semerkandî'nin *Mukaddimetü's-salât*'ı olarak geçmesine rağmen incelendiğinde kitabın Keydânî'ye ait olduğu görülmektedir.

¹ Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 5767/2. Örnek olarak bk. Esat Ef. Ktp. No: 720/1; İzmirli Hakkı Ktp. No: 713/1; Murat Buhari Ktp. No: 126/1, a.ktp., 127/1; Serez Ktp. No: 3877/4; Laleli Ktp. No: 885/2, a.ktp., 1282/3; Ayasofya Ktp. No: 4438/6

² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, II, 548

³ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 118

Nüsha; şirazeli, miklepli, yıldız çerçevesi, dövme şemsenin içinde kabartma çiçek figürleri bulunan, mahfazalı, açık kahverengi meşin ciltlidir. Krem renkli, az aharlı, suyollu, filigranlı ve cetvelli kâğıda istinsah edilmiştir. Zahriyede Osmanlı tuğralı bir vakıf mührü, Latif İbrahim'e ait bir diğer vakıf mührü ve kayıt numarasını gösteren Nuruosmaniye Kütüphanesi kaşesi bulunmaktadır. Eser aynı mücelletteki ikinci kitaptır. Kitap 1/b'de

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِیْنَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلٰی رَسُوْلِهِ مُحَمَّدٍ
وَآلِهِ أَجْمَعِیْنَ اَعْلَمُ بِأَنَّ الْعَبْدَ مَبْتَلٰی بَیْنَ أَنْ یَطِیْعَ اللّٰهَ تَعَالٰی ...

ile başlayıp 3/b'de

...وترك فرض من الفرائض بلا عذر او طء فواته بدون اختياره وتعمل الحدث. تمت بعون الله الملك
الوهاب.

ile sona ermektedir.

2) Atıf Efendi Ktp. No: 2825/1

Kütüphane fişinde *Mukaddimetü's-salât* ismiyle Keydânî'ye nispet edilen kitap, şirazeli, miklepli, koyu kahve renkli meşin ciltlidir. Normal kalınlıkta, suyollu, az aharlı kâğıda istinsah edilen eser tamir görmüştür. Su lekeleri ve kurt yenikleri bulunan kitap, 17 varak ve 146x99, 105x50 mm. ebadında olup varaklar 7 satırdır. Siyah mürekkep ve sülüs hatla yazılmıştır. Konu başlıklarının altı kırmızı mürekkeple çizilidir. Varak 1/a ve 1/b'de vakıf mührüleri bulunmaktadır. Ayrıca 1/a'da fihris vardır. Kitap 1/b'de

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَالصَّلَاةُ عَلٰی رَسُوْلِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ أَجْمَعِیْنَ اَعْلَمُ بِأَنَّ
الْعَبْدَ مَبْتَلٰی بَیْنَ أَنْ یَطِیْعَ اللّٰهَ تَعَالٰی ...

ile başlamaktadır.

3) Lala İsmail Ktp. No: 706/27

Kitap fişinde yalnız “*Mukaddimetü’s-salât*’tan bir parça” denilen ve müellif ismi belirtilmeyen kitap incelendiğinde Keydânî’nin *Şürûtü’s-salât*’ı olduğu görülmektedir. Şirazeli, zencirekli, dövme şemseli, koyu kahve renkli, parlak meşin ciltlidir. Krem renkli, aharlı, suyollu, kalın kâğıda istinsah edilen kitap 2 (208–209) varak olup 200x130, 175x100 mm. ebadındadır. Metin siyah mürekkep ve rika hatla yazılmıştır. Her sayfa 31 satırdır.

4) Ayasofya Ktp. No: 4791

Kütüphane fişlerinde Keydânî’ye ait olduğu belirtilen kitabın metni incelendiğinde, eserin Semerkandî’ye ait olan *Mukaddimetü’s-salât*’ın Arapça şerhi olduğu görülmektedir. Eserin karıştırılmasından dolayı 64/a varak kenarına “*Şerhu mukaddimeti Ebi’l-Leys*” kaydının sonradan yazıldığı anlaşılmaktadır. 64/a varak ortasından başlayıp 101/a varak ortasında biten kitapta her sayfa 13 satırdır.

5) Ayasofya Ktp. No: 2195

Kütüphane fişlerinde Semerkandî’nin *Mukaddime*’si olarak geçen eser Keydânî’nin *Şürûtu’s-salât*’ıdır.

6) Ayasofya Ktp. No: 1446/1

Sezgin’in *Mukaddimetü’s-salât* ismiyle Ebu’l-Leys’e nisbet ettiği nüsha¹ aslında İbn Belbân tarafından Melikü’z-Zâhir (Ebû Saîd) Seyfettin Çakmak namına yazılmıştır. *el-Mukaddime fi’l-fıkh* veya *el-Mukaddime fi’l-ibâdât* ismini taşıyan kitap, h. 835’te istinsah edilmiştir.

7) Esad Efendi Ktp. No: 1500/5

Kitap fişinde *Mukaddimetü’s-salât* olarak geçen eser, Semerkandî’ye ait iman hakkındaki risaledir. Fişte 1500/4 olarak geçmesine rağmen risale aynı ciltteki beşinci

¹ Sezgin, *Târîhu’t-türâsi’l-arabî*, II, 101

kitaptır. Doğrusu 1500/5'tir. Nefis meşin cildi bulunan kitabın içinde 2 (17/a-18/a) varak yer tutan eserde varaklar, 200x139, 132x81 mm. ebadındadır. Kitap siyah mürekkep ve rika hatla istinsah edilmiştir. Varaklar 17, 18, 19 satırdır. Risalenin başı:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى مُحَمَّدٍ آلِهِ أَجْمَعِينَ

قال الشيخ الإمام الأجل الزاهد أبو الليث محمد بن أبي النصر إبراهيم السمرقندي إذا سئلت ما

الإيمان ...

2.7. Metin Tahkik Çalışmasında Takip Edilen Usul

1) Çalışmamız esnasında ulaşabildiğimiz nüshaların tümünü değerlendirmeye tabi tuttuk. Bunlardan tahkikte esas almaya karar kıldığımız nüshalar remizleriyle birlikte şunlardır:

1. Ayasofya Ktp. No: 1451..... ع
2. Ayasofya Ktp. No: 1442..... ب
3. Ayasofya Ktp. No: 1449..... ج
4. Konya Ktp. No: 6993 ..... ق
5. Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 2383..... س

2) Tespit ettiğimiz nüshalardan herhangi birinin aynen aktarılması yerine, en doğru ibarenin tespit edilmesi için, tercihli metot kullanarak esas aldığımız bu beş nüshadan da faydalandık. En doğru olduğuna kanaat getirdiğimiz cümle, kelime veya harfi asıl metne yazarak diğerlerini remizleriyle beraber «...» işareti içinde dipnotta belirttik. Tercih sırasında kitabın en meşhur ve yaygın şerhi olarak görülen Karamânî'nin *et-Tavdîh* isimli eserinden istifade ettik. Ayrıca, kitapta zikredilen bazı ihtilafli konularda dönemin genel mezhep görüşü ile müellifin tercihini yansıtması açısından Tahâvî'nin *Muhtasarı* ve Kudurî metninin şerhi olan *el-Lübâb*'tan da yararlandık. Şafii Mezhebi'ne atıfta bulunulan bazı ihtilafalarda ise Şîrâzî'nin *el-Mühezzeb* isimli eserini kaynak olarak kullandık.

3) Metin içindeki konu değişikliklerinde ve müellifçe serdedilen görüşlerin taksime tâbi tutulduğu yerlerde uygun paragraflama yaptık. Aynı şekilde asıl metin içinde gerekli olduğunu gördüğümüz yerlere köşeli parantez içinde başlıklar ekleyerek kitabın daha sistematik görünmesini sağladık. Bunun yanında ibarenin daha iyi anlaşılması için muhakkik tarafından açıklama getirilen yerleri dipnotlarda köşeli parantez içinde verdik.

4) “ق” ve “ج” nüshalarının en eski nüsha olmaları en doğru metne sahip olduğunu ortaya koymaz. Bu nüshaların bazı gramer ve yoğun istinsah yanlışlarına nisbetle “ع” nüshasının daha az hataya sahip olması, nazarımızda bu nüshanın asıl nüshaya daha uygun olduğu yönünde kanaat oluşturmuştur. Bu sebeple “ع” nüshasını esas kabul ederek varak numaralarını köşeli parantez kullanarak asıl metin içinde belirttik. Ön yüzü ifade için “ / ” işaretinden sonra " أ "; arka yüzü ifade için " ب " ifadelerini kullandık. Varak birin ön yüzünü [/] şeklinde ifade ettik.

5) Metin içerisinde istidlâl ve istişhâd için yer alan ayet ve hadisler tam olarak veya amacını gerçekleştirecek derecede uzun kaydedilmemişse bunları dipnotta tamamladık. Ayet metinlerini ﴿ ... ﴾ simgesi; hadis metinlerini ise "... " simgesi içinde yazdık.

6) Metin içerisinde zikredilen görüşlerin kaynaklarını tespit etmeye çalıştık.

7) Manasının kapalı olduğunu düşündüğümüz, anlaşılması zor (garip) kelimelerin anlamlarını *Lisânü'l-Arab*, *Muhtâru's-sihâh* ve *Kâmûsü'l-muhît*'ten tespit ederek dipnotlarda açıkladık. Ancak bu hususta yalnız lügatlerden değil, nüshaların kenarlarında yazılı açıklayıcı ya da tamamlayıcı bilgilerden de istifade ettik ve bu bilginin hangi nüshadan alındığını da dipnotta ayrıca belirttik.

8) Kitapta, kendilerinden ismen bahsedilen şahıslar genelde meşhur kimselerdir. Ancak, ismi geçen meşhur şahısların bazı nüshalarda başkalarıyla karıştırılması sebebiyle, doğru şahsın tespiti için künye, nisbe ve vefat tarihlerini içeren kısa bilgi vermeyi uygun gördük.

- 9) Eserin halk için yazılması sebebiyle nüshalar harekelidir. Harekelerde müstensihden kaynaklanan hataları dikkate almadık. Ancak asıl metin içinde ve dipnotlarda metnin kritik yerlerine hareke koyduk.
- 10) Asıl metne noktalama işaretleri ilave ettik.
- 11) Bir nüshada yanlış yazılan ya da hiç yazılmayan ancak kenarda veya satır arasında tashih edilen yerleri, dipnotlarda tashih edildiğini belirterek zikrettik.
- 12) Gramer yanlışları ve müstensih ihmalinden doğan açık yazım hatalarını asıl metinde düzelttik. Ancak bunları çoğu kez nüsha farkı olarak belirtmeye de ihtiyaç duymadık. Mütad olan yazımların dışındaki imlalara genelde ilk karşılaştığımız yerde değinerek daha sonra bunlara dair tembihte bulunmayacağımızı dipnotta belirttik.
- 13) Eserde yer alan hadislerin kaynaklarını gösterdik. Hadislerin tespitinde öncelikle Kütüb-i sitte, ihtiyaç duyulması halinde de diğer hadis kaynaklarına müracaat ettik. Tespit edilen hadisin sıhhatini tespit hususunda ise genelde *Nasbu'r-râye*, *Telhîsu'l-habîr*, *Keşfü'l-hafâ* ve *Kenzü'l-ummâl*'i; ihtiyaç duyulduğunda da diğer bazı tahriç eserlerini referans aldık. Kullandığımız hadis ve tahriç kitaplarının genelde tahkikli nüshalar olmasına gayret ettik. Yazma eserde geçen hadislere ait kaynakları gösterirken, önce hadis kitabının ismini, sonra cilt ve sayfa numarasını zikrettik. Cilt ile sayfanın karışmaması için bunlar arasında “ / ” işareti kullandık. Ancak Kütüb-i sitte'den belirttiğimiz kaynaklar için Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i hariç, cilt ve sayfa numarası yerine hadisin rakamını zikrettik.

BÖLÜM 3:

MUKADDİMETÜ'S-SALÂT'İN TANITIM VE TAHLİLİ

3.1. Kitabın Genel Tanıtımı

Kitabın müellif nüshasını tespit edemedik. Eserin h. IV yy.ın son çeyreğinde telif edildiğini dikkate aldığımızda günümüze ulaşma ihtimali zayıf gözükmektedir. Kaldı ki kitabın ilmihal tarzı bir eser olması hasebiyle elden düşürülmeyen bir kitap halini alması nüshaların hızlı ve çokça yıpranmasına sebebiyet vermiş olmalıdır. Ayrıca bu durumun yeni istinsahları da arttırdığı görülmektedir.

Tespit edebildiğimiz en eski iki nüsha Konya ve İstanbul'da bulunmaktadır. Fuat Sezgin, Berlin no: 3506'da bulunan 12 varaklık nüshanın h. 900 civarında istinsah edildiğini belirtmektedir¹. Sezgin'in zikrettiği diğer nüshaların istinsah tarihleriyle karşılaştırıldığında en eski nüshanın Berlin nüshası olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, değerli araştırmacı Fuat Sezgin, bu nüsha için kesin bir tarih belirtmemiştir. Ayrıca sayısız nüshaya sahip bulunan eserin *Târîhu't-türâsi'l-arabî*'de² çok az sayıda nüshasının zikredildiği görülmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi bünyesinde bulunan Ayasofya Kütüphanesi 1449 numarada kayıtlı bulunan nüshanın istinsah tarihini h. 902; Konya İl Halk Ktp. Prof. Dr. Feridun Nafiz UZLUK Bölümü 6993 numarada kayıtlı bulunan nüshanın istinsah tarihi ise h. 884'tür. Bu sebeple ulaşabildiğimiz nüshalar içinde en eski nüshanın Konya nüshası olduğu hükmünü vermekteyiz. Ancak geniş İslam coğrafyası içinde tespit edebildiğimiz nüshalar haricinde *Mukaddimetü's-salât*'ın daha birçok nüshası olduğu da malumdur.

Aşağıda konu fihristini verdiğimiz *Mukaddimetü's-salât*, fihristten de anlaşılacağı gibi namaz, abdest ve taharet konularını işlemektedir. Kitabın sonlarında ilk altısı fıkıhla, diğerleri iman ve ahlakla ilgili toplam onbir mesele yer almaktadır.

¹ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 101

² Sezgin, *a.g.e.*, II, 101–102

Kitap, sade, kolay ve gayet anlaşılabilir bir üslupla yazılmıştır. Yer yer ihtilafların zikredildiği görülür. Konular sistematik bir şekilde ele alınmıştır. Cümleler basit ve kısadır. Kitabın tertibi ise klasik fıkıh kitaplarında bulunan tertibe uymamaktadır bununla ilgili izahat “kitabın muhteva tahlili” başlığı altında verilecektir.

Kitabın muhtevası göz önüne alındığında ilmihal olduğuna hüküm verebiliriz. İlim ve hal kelimelerinden oluşan bir isim tamlaması olan ilmihal, sözlükte durum bilgisi demektir¹. İstilahta ise bir müslümanın bilmesi gereken temel inanç ilkelerini; temizlik, namaz, oruç, zekât ve haç gibi ibadetleri; nikâh ve talak hükümlerini öğreten kitaplara verilen isimdir².

Müellifin vefat tarihi göz önüne alındığında, kitabın bu alanda yazılmış ilk eserlerden olduğu muhakkaktır. Özellikle ibadet ilmihali geleneği çerçevesinde düşünülürse ve müellifin yapmış olduğu tasnifler dikkate alındığında, eser, belkide bu geleneğin ilk nüvesini teşkil etmektedir. Bu özellik kitaba ayrı bir değer kazandırmaktadır.

Tespit ettiğimiz yazma nüshaların istinsah tarihleri³, temellük ve vakıf kayıtları incelendiğinde kitabın medreseler ve camilere ilaveten halkın yoğun ilgisinin bulunduğu tekkelerde⁴ de asırlarca okunduğu ve okutulduğu anlaşılmaktadır. Buna

¹ Komisyon, *İlmihal I İman ve İbadetler*, s. 180

² Güman, *XIX. Yüzyılda Nimet-i İslam Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkıhı*, s. 26

³ Antalya Tekelioğlu Ktp. No: 410 H.1178; Ayasofya Ktp. No: 1449 H.902; Dârulmesnevî Ktp. No: 126 H. 972; Hacı Hüsnü Paşa Ktp. No: 346 H.1194; Hacı Mahmut Ef. Ktp. No: 6411 H. 1194; a.ktp.: 1128 H. 1050; a.ktp.: 1075 H. 1096; Harput Ktp. No: 242 H. 1109; İbrahim Ef. Ktp. No: 61 H. 1183; a. ktp: 660 H. 1137; İzmirli İ. Hakkı Ktp. No: 713 H. 1103; a.ktp.: 832 H. 1154; Nafiz Paşa Ktp. No: 829 H. 957; Pertev Paşa Ktp. No: 177 H. 1103; Serez Ktp. No: 1041 H. 995; a.ktp.: 3941 H. 1160; a.ktp. : 3877 H. 1083; Milli Kütüphane No: 466 H. 1109; a.ktp.: 81 H. 1142; a.ktp.: 1047 H. 1251; a.ktp.: 719 H. 1111; a.ktp.: 682 H. 13..?; Hacı Beşir Ağa Ktp. No: 212 H. 1074; Lala İsmail Ktp. No: 712 H. 1113; Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 1638 H. 1285; a.ktp.: 2383 H. 945; a.ktp.:4630 H. 1190; Mehmet Ağa Ktp. No: 149 H. 966; Fatih Ktp. No: 2154 H. 1022; Bayezid Ktp. No: 625 H. 1154; a.ktp.:3153 H. 1212; a.ktp.: 3120 H. 1162

⁴ Nafiz Paşa Ktp. No: 829 Bu nüshada Yenikapı Mevlevî Tekkesi'nin vakıf kaydı bulunmaktadır. Bayezid Ktp. No: 625/2. Bu nüshada Hz. Salâhuddîn Baba Zaviyesi'ne ait vakıf mührü bulunmaktadır. Murad Buhari Ktp. No: 126/1 Bu nüshada Şeyh Murad Tekkesi'ne ait vakıf kaydı vardır.

ilaveten eserin Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde de nüshası bulunmaktadır¹. Bu durum, eserin bir el kitabı olarak, hükümdar ve devlet erkânının namaz kıldığı Enderun mescidinden mahalle camisine, tekkeden medreselere kadar geniş bir yelpazenin ve toplumun tüm tabakalarının müracaat ettiği bir kitap olduğunu düşünmemizi sağlamaktadır. Eserin farklı tarz ve üsluplarda yapılmış olan birçok tercüme ve şerhleri de bunu desteklemektedir.

Selahaddin en-Nâhî² *Mukaddimetü's-salât*'ın matbu olduğunu ifade etmektedir. Araştırmamız esnasında eserin matbu bir nüshasına rastlamadık. Kanaatimizce bu iddia Keydânî'ye ait olan ve aynı ismi taşıyan eserin, Ebu'l-Leys'in eseriyle karıştırılmasından kaynaklanmaktadır. Zira Keydânî'nin *Mukaddimetü's-salât*'ı matbudur³.

3.2. Kitabın Varak Sırasına Göre Konu Fihristi

Besmele, hamdele, salvele	1/b
Namazın farziyeti	2/a
Farz iki nevidir: Farz-ı ayın ve farz-ı kifaye	4/b
Salât ne demektir?	5/b
Hades iki nevidir: Hakîkî ve hükmî	6/a
Taharet iki nevidir: Galîze ve hafîfe	6/b
Sular iki nevidir: Mutlak ve mukayyet	6/b
Namazın şartları, rükunları, vacipleri, sünnetleri ve adapları	9/b
Namazın şartları altıdır	10/a
Namazın rükûnları altıdır	10/a
İftitah tekbiri hakkındaki ihtilaf	10/b
Hadesten taharet	11/a
Necasetten taharet	12/a

¹ Topkapı Sarayı Ktp. No: 3444, vrk: 373 – 393. Diğer Topkapı nüshaları için bk. Ek 1, s. 73

² Nâhî, *Hizânetü'l-fikh* ve *Uyûnü'l-mesâil*, *Mukaddime*, s. 36

³ Bk. İbrahim Ef. Ktp. No: 268/2. Keydânî, *Mukaddimetü's-salât*, Kadızâde Şerif Matbaası, İstanbul, 1291 (*Aynü'l-ilm* isimli eserle birlikte basılmıştır).

Setru'l-avret	12/b
İstikbâlü'l-kible	13/a
Vakit	13/b
Niyet	15/b
Tekbîratü'l-iftitâh	16/b
Kıyam	17/a
Kıraat	17/b
Rükû ve sücûd	18/a
Ka'de-i ahîre	18/b
Namazın vacipleri yedidir	19/a
Namazın sünnetleri onikidir	20/a
Namazın şartlarının terki	21/a
Namazın rükunlarının terki	21/a
Namazın vaciplerinin terki	21/b
Namazın sünnetlerinin terki	21/b
Abdest	22/a
Abdestin farzları dörttür	22/a
Abdestin sünnetleri ondur	23/b
Abdestin nafileleri altıdır	24/a
Abdestin müstehapları altıdır	24/b
Abdestin adapları altıdır	25/a
Abdestin mekruhları altıdır	25/b
Abdestin nehiyeleri altıdır	26/a
İstinca dokuz vecihtir	26/b
İstincanın farzları	26/b
İstincanın vacipleri	27/a
İstincanın sünnetleri	27/a
İstincanın müstehabı	27/a
İstincanın ihtiyatı	27/a
İstincanın bid'atı	27/b
İstinca altı şeyle caizdir	29/a
İstinca altı şeyle mekruhtur	29/b

İstinca, istinka ve istibra arasındaki fark	29/b
İstinka	30/a
İstibra	30/b
İstinca yapan kimse helaya girip çıkarken altı şeye muhtaçtır	31/a
Helaya girerken ve çıkarken okunacak dualar	32/b
Abdest duaları	32/b
Taharet altı vecihtir	37/a
Taharet iki nevidir	38/b
Sünnet iki nevidir	38/b
Muhammed b. Hasan'ın “ kişi namaza başlamak istediğinde abdest alsın” kavlinin açıklaması	39/a
Mesele: Hangi Müslüman farzı eda ettiğinde bu kabul olunmaz?	41/a
Mesele: Hangi sünnet farz yerine geçer?	41/a
Mesele: Hangi cünübe gusül gerekmez?	41/b
Mesele: Hangi musallinin namazı kıraatsiz caizdir?	42/a
Mesele: Sünnetten kaynaklanan emri (farzı) ne ile ayırt edersin?	42/a
Mesele: Taharet namaz için mi yoksa hadesten dolayı mıdır?	43/a
Mesele: İman getirmek (şahadet getirmek) farz mıdır, sünnet midir?.....	43/b
Mesele: Allah'ı (c.c.) nasıl bilirsin?	44/a
Mesele: İman, İslam ve İhsan nedir?	44/a
Şakîk Belhî'nin iman, marifet, tevhid, şeriat ve din sorusuna cevabı	45/a
İman ve Şer'at yirmi esas üzere tesis edilir	45/b
Mesele: İman mahlûk mudur?	47/a
Kitabın istinsah kaydı	47/b

3.3. Kitabın Muhteva Tahlili

3.3.1. Müellifin Konuları Tasnifi ve Tertibi

Konu fihristinden de anlaşıldığı gibi kitap gayet sistematiktir. Tasnifleriyle meşhur olan müellifin bu özelliğinin kitaba yansıdığını söyleyebiliriz. Eserde, kitap, bâb, fasıl ya da matlab gibi tasnifin bulunduğu bir nüshaya rastlamadık. Konuların yalnızca

fasıllarla ayrıldığı görülür. Kaldı ki, klasik tasnif anlayışı açısından eser, kitâbu't-taharet ve kitâbu's-salât başlığı altında yer alan fıkıh konularını işlediği için “kitab, fasıl, bâb” gibi detaylı bir tasnife de pek gerek yoktur. Konular tasnif edilirken ilgili mevzunun başında alt maddeler toplu olarak sıralanmıştır. Bu sıralamaya riayet edilerek daha sonra yer alan başlıklar işlenmektedir. Tahkike konu aldığımız nüshaların tenkidi sonucunda, eser 39 fasıldan oluştu. Buna ilave olarak köşeli parantez içinde bizim eklediğimiz dört başlık yer almaktadır ki buralarda “fasıl” tabiri kullanılmamıştır. Kitabın sonunda ise 11 mesele yer almaktadır. Böylece eserde yer alan toplam başlık sayısı 54'ü bulmaktadır. Eserde yer alan konular tertip sırasına göre ana başlıklarıyla şunlardır:

- 1) Namazın farziyeti ve buna dair kitap, sünnet ve icmadan deliller.
- 2) Namazın şartları (hadesten taharet, necasetten taharet, setru avret, istikbalü'l-kible, vakit, niyet), rükunları (iftitah tekbiri, kıyam, kıraat, rükû, sücud, ka'de-i ahîre), vacipleri, sünnetleri, adabları ve sehiv secdesi.
- 3) Abdestin farz, sünnet, nafil, müstehab, âdâb, mekruk ve nehiyleri.
- 4) İstinca, istibra, istinka; bunlara dair hükümler ve aralarındaki farklar.
- 5) Hela ve abdest âdâbı (abdest alırken okunan dualar).
- 6) İmam Muhammed'in “kişi namaza başlamak istediğinde abdest alsın” sözünün açıklaması.
- 7) Soru cevap tarzında işlenen bazı fıkıh, akait ve ahlak (iman, İslam, ihsan, marifet, din, tevhid vs.) konularına dair meseleler ve bunlara dair çeşitli görüşler.
- 8) İman ve şariat.

Görüldüğü üzere kitap, namaz ve bunun ön hazırlığını teşkil eden maddi ve manevi temizliği içeren konularla bazı akait ve ahlak konularını ihtiva etmektedir. Bahsedilen konular işlenirken tabii olarak bazı terimlerin (farz, sünnet, hades, taharet gibi) kullanımına ihtiyaç duyulmaktadır. Müellifimiz ana bahis mevzuu yaptığı konular öncesinde, burada kullanılacak terimlere ait tarifler ve bolca pratik örneğin zikredildiği kısa fasıllara yer vermiştir. Bundan maksadın, konunun muhatabın zihninde daha iyi anlaşılmasını sağlamak olduğunu söyleyebiliriz. Kitabın asıl konularını teşkil eden namaz, abdest ve taharet bahislerine girmeden önce; namazın lügat ve ıstılah tariflerini (vrk. 5/b), farz-ı ayın ve kifayenin (vrk. 5/a, 5/b), hades-i hakîkî ve hükûmînin (vrk.

6/a), taharetin (vrk. 6/b), mutlak ve mukayyed suyun (vrk. 7/a, 7/b) tariflerinin verildiği fasıllar yer almaktadır. Buralarda bolca örnek ve bazı ihtilafların da zikredildiği görülmektedir.

Mukaddimetü's-salât'ta taharet ve namazla ilgili her konu değil, belirli bazı konular işlenmiştir. Müellif, dönemine ait klasik fıkıh kitaplarında ve kendisine ait diğer fıkıh eserlerinde, taharet ve namaz bahisleri içinde yer alan birçok konuyu zikretmediği gibi bu eserlerde çok kısa geçen ya da hiç geçmeyen konuları bahis mevzuu yapmıştır. Örneğin, müellif *Hizânetü'l-fikh*'ta namazı ve abdesti bozan şeyleri zikrettiği halde *Mukaddimetü's-salât*'ta bu iki önemli konuyu zikretmemiştir. Aynı şekilde kuyu sularına ait hükümler, teyemmüm, mest üzerine mesh, kadınlara mahsus haller; ezan ve kamet, seferinin namazı, imamet, cuma namazı, cenaze namazı, nafilî namazlar vs. gibi konular *Hizânetü'l-fikh*'ta yer aldığı halde *Mukaddimetü's-salât*'ta bulunmamaktadır. Zikredilen bu konular ya da benzerleri Tahavî' ve Kudûrî'de de işlenmektedir. Burada asıl dikkat çeken husus ise şudur: Tahavî'nin namazın rükunlarını “باب [أقل] مايجزئ من عمل الصلاة” başlığı altında¹; şartlarını ise “باب ” başlıkları altında² diğer bazı hükümlerle birlikte zikretmesine rağmen, Ebu'l-Leys *Hizânetü'l-fikh*'ta namazın dışındaki ve namazdaki rükunlar şeklinde bir tasnifte bulunmaktadır³. Kudûrî ise “باب شروط الصلاة” başlığı altında namazın şartlarını, “باب صفة الصلاة” başlığı altında önce namazın rükunlarını zikretmekmiş, sonra Tahavî'de olduğu gibi namazın kılınışını anlatmıştır⁴.

Bu tespitlerden çıkan netice şudur:

1) Tasnifleriyle meşhur Ebu'l-Leys'in namazın şart ve rükunları konusundaki tasnifi kendinden sonraki fıkıh kitaplarında etkili olmuştur.

¹ Tahavî, *Muhtasar*, s. 29

² Bk. *a.e.* s.23, 25, 26, 31

³ Nâhî, *Hizânetü'l-fikh ve Uyûnü'l-mesâil*, s. 114

⁴ Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, s. 76, 79

2) *Mukaddimetü's-salât*, müellife ait bu konudaki tasnifin detaylı şekilde zikredildiği bir eserdir. Eserde namazın şart ve rükûnlarına ait her maddenin müstakil bir fasılda işlendiği görülür. Ayrıca namazın şart ve rükûnlarına dair bu maddeler bir ayet ve bir hadisle delillendirilmiştir.

3) *Mukaddimetü's-salât*, müellifin *Hizânetü'l-fıkh*'ı, Kudûrî'nin *Kitâb*'ı ya da Tahâvî'nin *Muhtasar*'ı gibi eserlerle aynı kategoride değerlendirilemez. Zira *Mukaddimetü's-salât*, klasik fıkıh eserlerinde fazlaca ya da hiç yer almayan, ancak daha çok halkın pratik ihtiyaçlarına yönelik ilmihal konularında yoğunlaşmış bir kitaptır. İstinca, istibra, helâ adabı gibi taharet konularının; abdest dualarının; din, iman, İslam, ihsan gibi temel akaid ve ahlak konularının eserde azımsanamayacak kadar yer tutması bunun açık delilidir.

Eserin sahip olduğu konu tertip düzenine gelince, kitabın klasik fıkıh eserlerinde yer alan sıralamanın tam tersi bir tertibe sahip olduğunu görmekteyiz. Klasik tertip anlayışına göre önce taharet sonra abdest son olarak da namaz konusunun işlenmesi geleneğe mutabık olurdu. Kanaatimizce, müellif *Mukaddimetü's-salât*'ta özellikle bu tertibi tercih etmiştir. Zira *Hizânetü'l-fıkh* ve *Uyûnü'l-mesâil* gibi diğer fıkıh kitaplarında kullandığı tertip klasik tertip anlayışına uygundur. Kanaatimizce bunun sebebi müellifin, “İmam Muhammed'in *Kitâbu's-salât*'ına hadesi zikrederek başlamayı kerih gördüğü, çünkü bu kitabın saygın bir eser olduğu” yorumudur¹. *Mukaddimetü's-salât*'ın İmam Muhammed'in *Kitâbu's-salât*'ına bir mukaddime olarak telif edildiği kabul edilirse, bu yorum, yukarıda bahsedilen müellifin yorumuyla paralel bir tutarlılık göstermektedir. Müellif, bu eserin de saygın olduğunu vurgulamak için bu tertibi tercih etmiş olabilir.

3.3.2. Eserde Zikredilen Şahıslar ve Kitaplar

Eserde ihtilafli mevzularda mezhep imamlarından İmam Ebû Hanife ve İmam Şafîi, müctehid imamlardan İmam Ebû Yusuf, İmam Muhammed ve İmam Züfer'in isimleri geçmektedir. Kûfe-Basra ekolünden olan Tahâvî ve Kerhî'den (8/a, 9/a) de görüş

¹ Bk. *Mukaddimetü's-salât*, vrk. 39/b

nakledilmektedir. *Mukaddimetü's-salât*'ın öneminin vurgulandığı varaklarda (39/b, 40/a, 40/b) zahit kişiliğiyle meşhur Şekîk b. İbrahim el-Belhî; (ع، ج، ق، س) nüshalarında Ebû Yusuf olması gerekirken hataen Hasan Basrî; yine hata olduğunu düşündüğümüz (ج) nüshasında Belh meşâyihından olduğunu düşünebileceğimiz Muhammed b. Seleme'nin¹ yerine İmam Muhammed zikredilmektedir. Bunlara ilave olarak taharet ve abdestte kullanılan su miktarını konu alan bir paragrafta (vrk. 38/a) Hasan b. Ziyad'tan nakilde bulunmaktadır.

Müellif mukayyet suya dair hükümlerin bahsinde Kerhi'nin *Muhtasar*'ını, Tahavi'nin *Kitab (Muhtasar)*'ını; aynı konuda yer alan ibare içinde kendi ismini de zikrederek *Muhtefü'r-rivâye* ve *Uyûnü'l-mesâil* isimli kitaplarını zikretmiştir. Aynı konunun sonunda ise İmam Ebû Yusuf'a ait *Emâlî* isimli eserine atıfta bulunarak görüş nakletmiştir. Günümüze ulaşmayan birçok eserden biri olduğu belirtilen *Emalî*'nin varlığı Ebu'l-Leys tarafından teyit edilmekle birlikte, bu eserin Buhara ve Semerkand bölgesinde bilinen bir kitap da olduğu anlaşılmaktadır.

3.3.3. Müellifin Takip Ettiği Usul ve Kaynak Kullanımı

Konuların işlenişinde, ele alınan mevzularda önce hüküm belirtilmiş sonra buna dair sırasıyla Kitap ve Sünnet'ten delil getirilmiştir. Ayrıca bir yerde, namazın farziyeti konusunda, bu iki kaynağa ilave olarak icma zikredilmiştir².

Müellifin bazı yerlerde ihtilaflara yer verdiği görülmektedir³. Bu ihtilaflarda bazen görüş sahiplerinin zikredilmediği görülür⁴. İhtilaflı konuların sonunda her zaman

¹ Muhammed b. Seleme, Ebû Cafer el-Hinduvânî'nin ilmi silsilesinde yer almaktadır. Bk. s. 4

² *Mukaddimetü's-salât*, vrk. 4/a, 4/b

³ Örnek olarak bk. *a.e.*, vrk. 8/a, 8/b, 9/a, 10/b, 15/a, 19/b, 20/a, 22/b, 30/a

⁴ Cehrfî ve hafî kıraat konusunda “وقال بعضهم هما واجبتان وقال بعضهم هما سنتان” diyerek yalnızca bu mevzuda ihtilaf bulunduğunu belirtmekle yetinmiştir. Ancak aynı konunun devamında yer alan sehiv

mezhep görüşü ya da müellifin kendi görüşünü açıkça ifade ettiği de söylenemez. Ancak, esere genel olarak baktığımızda anlaşılan, müellifin ilk verdiği görüşün tercih ettiği görüş olduğudur. Bununla ilgili olarak “şafak” konusunda zikredilen ihtilaflara dair ibare bu tespitemizin açık bir örneğidir¹. Kendi ismini zikrederek yalnızca bir yerde, mukayyet suyun necaset-i hakiki ve hükmiyi gidermesi konusunda, görüş beyan eden² müellif, aynı konunun sonunda “والأصح ما قالاه” diyerek Kerhî ve Tahâvî’nin görüşünün tercih edilen görüş olduğunu da vurgulamaktadır³. Esasında mukayyet suyun necaset-i hakiki ve hükmiyi gidermesi konusunda (vrk. 8/a ile vrk. 9/b arası) yer alan ibare, ihtilafların zikredildiği bir paragraftan ziyade bir tartışma ortamını çağrıştırmaktadır. Zira müellif konuyla ilgili hükmü, *Mukaddimetü’s-salât*’taki âdeti üzere, bu ihtilafları zikretmeden önce belirtmiştir. Üstelik hükmü Kerhî ve Tahâvî’nin kitaplarını da zikrederek vermiştir. Müellif burada, İmam Ebû Hanife, İmam Şafî gibi mezhep imamları ve İmam Muhammed, İmam Ebû Yusuf, İmam Züfer gibi müctehid İmamlar arasındaki tartışmaya ismini zikrederek katılması dikkat çekicidir. Eserde, buna benzer bir tartışma paragrafı daha yer almaktadır. Taş toprak gibi maddelerle istinca konusunda, İmam Şafî’nin İbn Mes’ûd hadisini delil getirerek adedin şart olduğuna dair zikredilen görüşe cevaben, müellifin “قلنا هذا الحديث حجة

وقال” secdesinin yapılması hususunda ise yalnız ittifak edilen hükmü belirlemiştir. Bk. *a.e.*, vrk. 19/b.

بعضهم” ifadelerini zikrederek görüş sahiplerini zikretmediği diğer yerler için bk. *a.e.*, vrk. 30/a, 30/b

¹ Bk. *Mukaddimetü’s-salât*, vrk. 15/a. Müellifin ilk zikrettiği görüşün tercih ettiği görüş olduğuna dair şu iki yer daha delil olabilir: Abdestin farzlarından olan yüzün yıkanması bahsinde yüzün tarifi verilmiş ve burada “عذاران”ın yüze dâhil olup olmadığı konusundaki mezhep ihtilafı zikredilmiştir. Müellif önce Ebû Hanife’nin görüşünü zikrederek, tercih ettiği görüşün Ebû Hanife’nin görüşü olduğunu vurgulamıştır. Bk. vrk. 22/b. Müellif taş, toprak ya da benzeri şeylerle istinca hususunda adedin şart olmadığına dair Hanefî mezhebine ait görüşü zikrettikten sonra Şafî’ye göre adedin şart olduğunu zikretmiştir. Bk. vrk. 28/a, 28/b

² *A.e.*, vrk. 8/b

³ *A.e.*, vrk. 9/a

...لأن النبي، عليكم” diyerek cevap vermesi göze çarpmaktadır. Burada geçen ibareden delilin anlaşılmasına yönelik bir tartışma usulü vehmedilmektedir¹.

Müellifin bazen ayet² ve hadis metinlerine açıklama getirdiğine rastlanmaktadır. Örneğin müellif, namaz vakitlerine dair naklettiği Cibrîl hadisinde, “şafak” kelimesinin geçtiği yerde tarif yapmış, sonra mezhep imamlarının görüşlerini zikrederek hadis metni arasına şerh cümleleriyle açıklamalar getirmiştir³. Yine namazın şartlarından niyete dair zikrettiği hadis metni arasında açıklama zikretmiştir⁴. Tefsir sahibi olan ve muhaddis lakabına da sahip bulunan müellifin, müfessir ve muhaddis yönünün kitaba yansıdığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Kitabın sonlarında “mesele” başlığı altında zikredilen mevzularda müellifin klasik eserlerde pek karşılaşılmayan soru cevap üslubunu kullandığını da görmekteyiz. Müellifin birçok eserinde sergilediği tasavvufi yaklaşım tarzı bu eserde de; Sünnet’ten kaynaklanan farz, sünnet ve nafilenin tariflerini yaptığı (vrk. 42/b) yerde; Şakîk Belhî’den naklettiği iman, marifet, tevhid ve şeriatı dair tarif ve görüşlerde (vrk. 45/a, 45/b); özellikle de “iman ve şeriat yirmi esas üzere tesis edilir” başlığı altında (vrk. 46/a, 46/b, 47/a) kendini hissettirmektedir.

Eserde hacmiyle kıyaslandığında azımsanmayacak ölçüde hadis metinlerine yer verildiği görülmektedir. Özellikle namazın şart ve rükunlarına ait her konuda bir hadis rivayeti yer alır. Bu, dönemin fıkıh eserlerinde pek rastlanan bir durum değildir. Ancak eserde abdest konusunda zikredilen bir hadis bulunmaması da enteresandır.

Eserde zikredilen hadisleri incelediğimizde şöyle bir sonuçla karşılaşmaktayız:

1) Müellifin lâfzen rivayetin yanında manen rivayeti de kullandığı görülmektedir⁵.

---

¹ A.e., vrk. 29/a

² A.e., vrk. 12/b, 16/a

³ A.e., vrk. 14/b- 15/a

⁴ A.e., vrk. 16/a

⁵ Manen rivayet edilen hadisler için bk. *Mukaddimetü’s-salât*, vrk. 15/b, 17/b, 19/a

2) Müellifin manen rivayeti kullanmasının bir sonucu olarak hadis senetlerinin hafzedildiği, yalnız birkaç yerde sahabe ravisinin zikredildiği görülmektedir¹.

3) Tespit edebildiğimiz kadarıyla eserde büyük oranda sahih rivayetlere yer verildiğini söyleyebiliriz. 12 hadisin makbul (sahih ya da hasen) rivayet olduğu zikredilmektedir. Bunların haricinde bir yerde sahih bir hadise işaret edilmiş², bir yerde de sahih hadisten bir parça nakledilmiştir³. Eserde makbul veya merdud (zayıf) olduğu konusunda farklı görüşler beyan edilen iki şüpheli hadis zikredilmektedir⁴. Sadece iki hadisin zayıf rivayet olarak nitelendirildiğini tespit ettik⁵. Bir sahabeye ait olduğu belirtilen (mevkuf) iki rivayeti⁶ ise hadis, tahriç ve ahlak kitaplarını imkân nispetinde taramamıza rağmen tespit edemedik. Bunlar dışında eserde sıkıntı uyandırabilecek iki rivayet bulunmaktadır. Hadis olduğu zikredilen bu iki rivayet abdest aldıktan sonra Kadr Suresi'nin okunmasıyla ilgilidir⁷. Bununla ilgili olarak abdestten sonra Kadr Suresi'nin okunmasıyla ilgili Rasûlullah (sav.)'den geldiği söylenen haberlerin sahih olmadığı, zayıf olduğu hatta abdest alırken okunacak dualarla ilgili haberlerin batıl olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır⁸. Ancak Rasûlullah (sav.)'in abdest aldıktan sonra “...فيلغ الوضوء ثم يقول أشهد أن لا إله إلا الله وأن محمدا عبد الله ورسوله إلا فتحت له “

...فيلغ الوضوء ثم يقول أشهد أن لا إله إلا الله وأن محمدا عبد الله ورسوله إلا فتحت له “ şeklinde Müslim tarafından rivayet edilen metnin⁹

benzer şekilde ibarede, merdud olarak vasıflanan rivayetin bir kısmında zikredildiği görülür. Bu konuyla ilgili olarak Aclûnî'nin bu konudaki hadislerin Ebu'l-Leys'in *Mukaddime*'sine sonradan sokulduğuna dair bir görüşü de bulunmaktadır. Hadislerin sıhhat derecelerini tespit ve bunlar hakkında yorumda bulunmak esasen konunun uzmanlarına ait hususlardır. Bizim yaptığımız hadislerin kaynaklarını tespit ve tahriç

¹ Yalnız Sahabe ravisi zikredilen (muallak) hadisler için bk. *a.e.*, vrk. 3/a, 12/b, 28/b, 36/b

² *Mukaddimetü's-salât*, vrk. 13/b

³ *A.e.*, vrk. 44/b

⁴ *A.e.*, vrk. 4/b, 17/b

⁵ *A.e.*, vrk. 11/b: (...لكل شيء مفتاح...), vrk. 19/a: (...إذا أحدث الإمام...)

⁶ *A.e.*, vrk. 32/a'da Hz. Ali'ye, vrk 32/b'de Hz. Ebû Bekir'e isnat edilen rivayetler zikredilmiştir.

⁷ *A.e.*, vrk. 36/b, 37/a

⁸ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 270; İbn Kayyim, *el-Menâru'l-münîf*, I, 120, 122

⁹ Müslim, Taharet, 234

kitaplarının verdiği bilgileri nakilden öteye geçmemektedir. Yukarıda zikredilen hadis tespitleri ışığında, müellifin bu eserinde ahkâma yönelik hususlarda genelde makbul (sahih ve hasen) olarak vasıflanan rivayetleri kullandığı; zühd ve ahlaka dair hususlarda ise zayıf olarak nitelenen bazı rivayetlere yer verdiğini söyleyebiliriz.

3.3.4. Eserde Geçen Usul Kuralları

Mukaddimetü's-salât'ın dikkat çeken diğer bir yönü ise eserde tariflerin ve usul kaidelerinin yer almasıdır. Müellif dört yerde

“emir vücup ifade eder (الأمر يفيد الوجوب)” usul kaidesini

“والأمر من الله تعالى يدل على الوجوب”¹ ve “والأمر من الله تعالى للوجوب”² ifadeleriyle tekrarlamıştır.

3.3.5. Kavramların Kullanımı

Eserde pek çok fıkıh teriminin kullanıldığı dikkat çeker. Bu kavramların çoğunun tanımları da yapılmıştır. Tanımları yapılan kavramları, farz-ı ayın³ ve kifaye⁴, namaz⁵, mutlak⁶ ve mukayyed su⁷, şafak⁸, yüz⁹, istinca, istibra ve istinka¹⁰ olarak sıralayabiliriz. Ancak müellifin kullandığı bazı kavramların fıkıh literatüründe yerleşmediğini ya da bu ifadelerin şöhret bulmadığını söyleyebiliriz. Örneğin müellif, cünüplük, hayız ve nifastan temizlenmek için boy abdesti alma fiili için “taharet-i

¹ *Mukaddimetü's-salât*, vrk. 2/a, 2/b

² *A.e.*, vrk. 11/b, 23/a

³ *A.e.*, vrk. 4/b

⁴ *A.e.*, vrk. 5/a

⁵ *A.e.*, vrk. 5/b, 6/a

⁶ *A.e.*, vrk. 7/a

⁷ *A.e.*, vrk. 7/b

⁸ *A.e.*, vrk. 14/b, 15/a

⁹ *A.e.*, vrk. 22/b

¹⁰ *A.e.*, vrk. 30/a, 30/b

galiza”; abdesd alma fiili için ise “taharet-i hafife” tabirini kullanmıştır¹. Hâlbuki galize ve hafife kelimelerinin necaset kelimesiyle yanyana kullanımının (necaset-i galiza: ağır pislik; necaset-i hafife: hafif pislik) fıkıh literatüründe daha yaygın olduğunu söyleyebiliriz.

Eserde asıl dikkat çekici kavram kullanımını “necaset” ve “hades” terimlerinde görmekteyiz. Fıkıh literatüründe “taharet” iki tür temizliği de içine alan geniş bir kapsama sahipken, maddi kirlilik genelde “necaset”, hükmi kirlilik “hades” terimiyle ifade edilmiştir. Necaset denildiğinde hakiki ve maddi pislik kastedilmiş olup, kan, domuz eti, insan idrarı ve dışkısı, ağız dolusu kusmuk necis kabul edilmiştir. Hades denildiğinde ise abdestsizlik (küçük hades) ya da cünüplük (büyük hades) sebebiyle insanda meydana geldiği var sayılan hükmi kirlilik kastedilmiştir².

Mukaddimetü's-salât'ta bu terimlerin kullanımı bazı farklılıklar göstermektedir. Müellif, mutlak ve mukayyet suyun temizleyici olup olmaması konusunu işlerken; “necaset-i hakiki ve hükmi” tabirlerini kullanmaktadır³. Ancak eserde bu tabirlere ait bir açıklama ya da örnek verilen bir fasıl veya paragraf bulunmamaktadır. Müellif hades terimi için ise bir fasıl açmış (vrk. 6/a, 6/b); burada hadesi, hakiki ve hükmi olarak sınıflamıştır. Hades-i hakikiye idrar, dışkı, kan, burun kanamasıyla akan kan, irin ve cerahat örneklerini vermiştir. Hades-i hükmi için ise uyku, bayılma, delilik ve namazda (cenaze namazı haricindeki farz ve nafile tüm namazlar) kahkahayla gülmeyi örnek olarak zikretmiştir⁴. Burada zikredilenler düşünüldüğünde, müellifin hades-i hakiki ile vücuttan çıkıp abdesti bozan şeyleri kastettiği; hades-i hükmi ile gayri ihtiyari olarak, kişinin kendini tutamayarak işlediği fiilleri kastettiği anlaşılabilir. Dikkat edilirse burada gusül zikredilmemiştir. Hâlbuki genel literatürde gusül, hades halidir.

¹ A.e., vrk. 6/b. Müellif hayız, nifas, cünüplük (taharet-i galize) ve abdestsizlikten (taharet-i hafife) kurtulmanın iki şekilde yapılacağından da bahseder. Bu ya taharet-i hakiki ile (yıkama ve abdest) veya taharet-i hükmi (teyemmüm) ile olur. Bk. a.e.,vrk. 38/b

² Komisyon, *İlmihal I İman ve İbadetler*, s. 190, 191, 192

³ *Mukaddimetü's-salât*, vrk. 7/a, 7/b

⁴ A.e., vrk. 6/a, 6/b

Eserin tamamını dikkate alarak “necaset” ve “hades” kavramlarının kullanımına baktığımızda müellif, “necaset-i hakiki” terimini eşya için, literatürde yer aldığı şekilde, gerçek pislik anlamında kullanmıştır. Ancak buralarda necaset-i galize ve hafife tabirlerine rastlanmaz. Mesela, necaset-i hakiki'nin insanla alakalı durumlarda kullanımı için, bedene ya da elbisesine bulaşan necasetten bahsederken galize ya da hafife olup olmadığından bahsetmez. Ancak küçük ve büyük abdest bozmadan oluşan, taharet gerektiren, kirlilik için necaset-i hakikiyi kastettiği anlaşılmaktadır¹. Fakat burada da necaset-i galize tabiri kullanılmamıştır. Yine eserin tamamını dikkate alarak baktığımızda müellif necaset-i hafife tabiriyle guslü gerektiren cünüplük halini kastettiği anlaşılmaktadır. Bu, literatürdeki yaygın kullanımın dışında bir kullanımdır.

Eserde dikkat çeken bir başka terim “istinca”dır. Müellifimiz bu terimi, fıkıh literatüründe yer aldığı şekilde, taharet² anlamında kullandığı gibi³, abdest⁴, gusül, necasetin temizlenmesi⁵ anlamlarında da kullanarak bu terimin kapsamını genişletmiştir.

---

¹ *Mukaddimetü's-salât*, vrk. 27/a

² İstinca: Büyük abdest bozduktan sonra dışkı ve idrar yollarında yapılacak temizlik. Bk. Komisyon, *İmihal 1 İman ve İbadetler*, s. 194

³ *Mukaddimetü's-salât*, vrk. 30/a

⁴ *A.e.*, vrk. 23/b, 24/a, 25/b

⁵ *A.e.*, vrk. 26/b

BÖLÜM 4:

MUKADDİMETÜ'S-SALÂT'IN TENKİTLİ METNİ

Metin Arapça olduğu için tezin sağ yüzünden başlayacaktır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İmâmülhüdâ Ebu'l-Leys, Samânîler Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde Mâverâünnehir bölgesinde yaşamıştır. Bazı karinelere hareketle müellifin Türk olduğuna dair yorumlar yapılmaktadır. Ancak bu karineler açık bir kanaat oluşması için yeterli değildir. Bununla birlikte Semerkandî'nin asrında bu bölgede Türklerin yaşadığında bir ihtilaf yoktur. Temel İslam bilimlerinin konu edindiği tüm alanlarda eserleri bulunan Ebu'l-Leys fakih, müfessir ve muhaddis ünvanlarına sahiptir. Ayrıca hemen tüm eserlerine yansıyan zühd anlayışı kendisinin tasavvufi bir kişiliğe de sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Müellifin çeşitli eserleri üzerinde yapılan incelemeler bunların, bünyelerinde İslam ilim geleneği açısından birçok ilki barındırdığını ortaya koymaktadır. Bu meyanda tez konumuz olan *Mukaddimetü's-salât* da ilmihal geleneğinin ilk örneğini olarak değerlendirilebilir. Kaynaklar müellifin en muhtemel vefat tarihi olarak h. 373 ve 375 yıllarını işaret etmektedir. Yaptığımız araştırmalar bu konuda 375 yılını tercih etmenin daha doğru olacağını göstermektedir.

Tahkikini yaptığımız eser, kaynaklarda, kütüphane kayıtlarında, hatta esere ait yazma nüshalarda birbirine yakın farklı isimlerle anılmaktadır. Ebu'l-Leys'in, İmam Muhammed'in bir kavline getirmiş olduğu yorum, kanaatimizce kitabın isimlendirilmesi ve tasnif düzeni açısından niçin geleneksel anlayışa uymadığını açıklar mahiyettedir. Bu sebeple eserin *Mukaddimetü's-salât* olarak isimlendirilmesini daha yerinde bulmaktayız. Ayrıca bu isim kitabın ihtiva ettiği konular dikkate alındığında daha uygun bir başlık olarak görülmektedir.

Eserin sahip olduğu yazma nüsha sayısını bugün için tespit etmek gayet zordur. Dünyanın birçok yazma eser ihtiva eden kütüphanesinde esere ait nüshalar bulunmaktadır. Ayrıca tarih boyunca Türklerin yaşadığı çeşitli coğrafyalarda eserin muhtelif nüshalarının mebzul ölçüde çok fazla olduğu dikkati çekmektedir. Bunda, kitabın ilmihal türü bir eser olması kanaatimizce en önemli etkidir.

Mukaddimetü's-salât'ın tespit edebildiğimiz en eski nüshası Konya İl Halk Kütüphanesi F. Nafiz Uzluk bölümü 6993 numarada kayıtlıdır. Bu nüshanın istinsah

tarihi h. 884'tür. Bunun akabinde İstanbul Ayasofya Kütüphanesi 1449 numarada kayıtlı h. 902'de istinsah edilen nüsha gelmektedir. Carl Brockelmann'ın *Tarîhu'l-edebi'l-arabî* ve Fuat Sezgin'in *Târîhu't-türâsi'l-arabî* isimli eserlerinde *Mukaddimetü's-salât*'ın birçok nüshasına ait kayıt bulunmasına rağmen bu iki nüsha yer almamaktadır.

Sahip olduğumuz büyük kültür mirası içinde yer alan yazma nüshaların tespitleri ve tahkiklerinin yapılarak ilim dünyasına kazandırılması önemli bir görev, aynı zamanda bir zarurettir. Bu meyanda birçok yazma eser kütüphanesine sahip İstanbul ve özellikle uhdesinde yüz yirmiden fazla kütüphaneyi barındıran Süleymaniye Kütüphanesi öne çıkmaktadır. Süleymaniye ve diğer yazma eser kütüphanelerinde bulunan birçok nüshanın, kaynak eserlerde yer almadığı ya da bazen hatalı olarak zikredildiği görülebilir. Tahkik çalışmalarında, nüsha ya da nüshaların tespiti hususunda, kaynakların yanında kütüphane kataloglarının da yetersiz kaldığını, bunların sadece yol gösterici olduğunu söyleyebiliriz. Bir yazma esere ait kesin tespit için kütüphane kayıtlarının, mutlaka eser ve müellif yönünden karşılaştırmalı olarak taranması gerekmektedir. Bu tespit aşaması neticesinde nüshanın kontrol edilerek araştırmaya konu olması en sağlıklı yaklaşım olacaktır.

Mukaddimetü's-salât'ın metin nüshalarıyla orantılı olarak sayısını tespit edemediğimiz birçok şerh nüshası da bulunmaktadır. Farklı usul ve üsluplarda yapılan bu şerhlerin metne ait nüshaların var olduğu her yerde bulunduğunu söyleyebiliriz.

Bu kadar fazla nüshaya sahip bulunan eserin çeşitli sebeplerle karıştırıldığı başka eserler de bulunmaktadır. Kaynaklarda ve kütüphane kayıtlarında Ebu'l-Leys'e ait olan *Mukaddimetü's-salât*'ın özellikle Keydânî'nin aynı ismi taşıyan bir eseriyle çokça karıştırıldığına şahit olunmaktadır. Çağımızda dijital teknoloji ve iletişimin çeşitli imkânlarından faydalanarak yazma eser kütüphanelerinin bilgisayara aktarıldığını ve kütüphanelerin internet erişimine açılarak araştırmacıların işinin kolaylaştırıldığını görmekteyiz. Ancak sanal ortama aktarılan müellif ve eser kayıtları, bazen kütüphane kataloglarında ve tek yönlü (müellif ya da eser) taranan kütüphane fişlerinde olduğu gibi, eksik kalabilmekte ya da nüshaya ait yanlış kayıttan dolayı erişilen bilgi de yanlış

olabilmektedir. Ebu'l-Leys'e ait *Mukaddimetü's-salât*'ın Keydânî'nin bir eseriyle karıştırılması örneğinde olduğu gibi, bu durum internet üzerinden yapılan taramalarda da gözlemlenmektedir. Kütüphanelerimizin değerli yöneticileri ve araştırmacıların gayretiyle bu problemin zamanla çözümleneceğini ümit etmekteyiz.

Tahkikini yaptığımız Ebu'l-Leys es-Semerkindî'ye ait *Mukaddimetü's-salât*, ilmihal türü bir kitaptır. Eser, namaz ve onun ön hazırlığını teşkil eden taharet ve abdest konularında yoğunlaşmıştır. Ancak söz edilen konular, bu eserde nispeten klasik fıkıh eserlerinde ele alındığı üslup ve içerikten farklı olarak ele alınmakta, ayrıca bazı konular üzerinde özellikle yoğunlaşıldığı görülmektedir. Eserde dikkat çeken en önemli yönlerden birisi de, bugün tüm ilmihal eserlerinde ve pek çok fıkıh kitabında namazın şart ve rükunlarına dair sıralanan maddelerin *Mukaddimetü's-salât*'ta aynen sıralanmasıdır. Kanaatimizce *Mukaddimetü's-salât* bu tertibin yapıldığı ilk eser veya ilk eserlerden birisidir.

Ayrıca *Mukaddimetü's-salât*, kaynak kullanımının gayet yoğun olduğu bir eserdir. Müellif ele aldığı konuları işlerken birçok kavram kullanmış, bunların pek çoğuna ait tarifler de yapmıştır. Ancak kullanılan bazı kavramların fıkıh literatüründe yaygın kullanımın dışında anlamları ihtiva ettiği dikkat çekmektedir. Özellikle namaz konularında mutlaka konuyla alakalı ayet ve hadis delil olarak kullanılmıştır. Mezhepler arası ve mezhep içi ihtilafların da zikredildiği eserde, müellifin bazen tercihlerde bulunduğu, gerekli gördüğünde kendi görüşünü de zikrettiği görülür. Eserin geneline bakıldığında ilk serdettiği görüşün tercih edilen görüş olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında müellif bazı görüşleri zikrederken yalnız naklettiği görüş sahibinin ismini değil, o görüşün geçtiği eseri de belirtmiştir.

Eserde, müellifin diğer fıkıh kitapları olan *el-Muhtelef* ve *Uyûn*'a göndermeler bulunması *Mukaddimetü's-salât*'ın söz edilen eserlerden sonra telif edildiği yönünde önemli bir karine teşkil etmektedir. Dolayısıyla eser müellifin ilmi olgunluğa eriştiği bir döneme aittir. Eserin Mâverâünnehir bölgesinde, muhtemelen h. IV. asrın ikinci yarısında telif edildiğini göz önüne aldığımızda, İslam'ı yeni kabul etmeye başlayan Türklerin karşılaştıkları ilk ilmihal eser olması kuvvetle muhtemeldir. *Mukaddimetü's-*

salât'ın yazma nüshalarının dağılımına baktığımızda, tarih boyunca Türklerin yaşadığı coğrafik bölgelerde esere ait nüshaların bulunduğu; eserin yalnız halkın ilgisinin bulunduğu cami ve tekkelerde değil, bir eğitim kurumu olan medreselerde de okunduğu ve okutulduğu; şeyhülislam ve devlet erkânının müracaat ettiği kütüphanelerde yer aldığı görülmektedir. Günümüzde Türkler arasında Hanefî mezhebinin daha yaygın olduğunda kuşku yoktur. Bunda Ebu'l-Leys'in ve *Mukaddimetü's-salât* isimli eserinin göz ardı edilemeyecek bir etkisinin bulunduğunu düşünmekteyiz. Bahsedilen bu özellikleri dolayısıyla *Mukaddimetü's-salât'ın* tahkik çalışmasına konu edilmesinin ilim dünyasına önemli bir katkı olduğu kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

KUR'ÂN-I KERÎM

ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed el-Aclûnî el-Cerrahî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs amme'stehera mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs*, I-II, Beyrut-Lübnan, 1988/1408 (*Keşfü'l-hafâ*)

AHMED B. HANBEL, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, I-VI, Kahire, tr. (*Ahmed*)

AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Debûsî", *DİA*, IX, s. 66, İstanbul, 1999

ATAWULA, Alimijiang, (2000), *Maveraunnehr Fakihleri ve Eserleri: (H. VI. Ve VIII. Asır arası)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE

BAĞDATLI İSMAİL PAŞA, *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn* (nşr. Rifat Bilge ve İbnü'l-Emîn Mahmut Kemal İnal), I-II, İstanbul, 1951 (*Hediyetü'l-ârifîn*)

BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa, *Sünenü'l-Beyhaki'l-kübrâ* (nşr. Muhammed Abdülkadir Ata), I-X, Mekke, 1994 (*Beyhakî*)

-----, *Şu'bü'l-îman* (nşr. Muhammed Said Besyûnî), I-VII, Beyrut, 1410/1989

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslamiyye ve İstilahâtı Fıkhiyye Kâmusu*, I-VIII, İstanbul, 1988 (*Kâmus*)

BROCKELMANN, Carl, *Târîhü'l-edebi'l-arabî*, (nşr. Mahmut Fehmi Hicâzî) c. II, Kahire, 1993. (*Târîhu'l-edebi'l-arabî*)

BUHARÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's-sahîhü'l-muhtasar* (nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ), I-VI, Beyrut, 1987 (*Buharî*)

DAREKUTNÎ, Ali b. Ömer, *Sünenü'd-Darekutnî* (nşr. Seyyid Abdullah Haşim Yemânî), I-IV, Beyrut, 1386/1966 (*Darekutnî*)

DARİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *Sünenü'd-Dârimî*, (nşr. Ahmed Zümrelî), I-II, Beyrut, 1407/1987 (*Darimî*)

EBÛ DÂVUD, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud* (nşr. Muhammed Muhiddin Abdulhamid), I-IV, Dârülfikr, ts. (*Ebû Dâvud*)

EBÛ YA'LÂ, Ahmed b. Ali el-Mevsilî et-Temîmî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ* (nşr. Hüseyin Selim Esed), I-XIII, Dımeşk, 1984

EBU'L-LEYS, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkindî, *Mukaddimetü's-salât*, Ayasofya Ktp. No: 1451 (*Mukaddimetü's-salât*)

Ayasofya Ktp. No: 511/2, 1442, 1443, 1444, 1445, 1446/1, 1447/1, 1447/2, 1448, 1449, 1450; Antalya-Tekelioğlu Ktp. No: 410/2; Erzincan Ktp. No: 144/2; Esad Ef. Ktp. No: 720/2, 1014/2, 701/2, 1500/4; Fatih Ktp. No: 5358/1; Hacı Hüsnü Paşa Ktp. No: 346/2; Hacı Beşir Ağa Ktp. No:6413, 6402/1, 1088, 1075, 1025; İbrahim Ef. Ktp. No: 494/1, 61, 660/3; Kadızade Mehmet Ef. Ktp. No:234; Laleli Ktp. No: 1282/2, 3706/33; Murat Buhari Ktp. No:126/3, 129, 127/2; Nafiz Paşa Ktp. No:829/1; Pertev Paşa Ktp. No:177; Reisul Küttab Ktp.

No:1207/5; Serez Ktp. No: 3877/5, 3877/6; Yazma Bağışlar Ktp. No: 2484/10, 1861, 4630/2, 2383, 54/1, 3268/2, 3767/2, 4833/9, 1644/1, 1638, 4304, 549, 3737/1; Mehmet Ağa Ktp. No:149/1; Tırnovalı Ktp. No:1024, 1863/1; Bayezid Ktp. Veliyyüddin Ef. No: 3224/6; Bayezid Ktp. No: 3120/3, 3153/2; Carullah Ktp. No: 878/3; Feyzullah Ef. Ktp. No: 2165/1; Fatih Ktp. No:1470/2, 2154/1; Darulmesnevi Ktp. No:126; Hacı Beşir Ağa Ktp. No: 212/2; Hacı Mahmut Ef. Ktp. No: 6411, 1128/2, 1111, 1054/2, 1139; Harput Ktp. No: 242; İsmihan Ktp. No: 205; İzmirli Hakkı Ktp. No: 713/3, 832; Kasidecizade Ktp. No: 720/6; Lala İsmail Ktp. No: 712/3; Laleli Ktp. No: 3693/5; Murat Buhari Ktp. No: 126/1; Serez Ktp. No: 3941/1, 950, 1041, 1060/2; Süleymaniye Ktp. No: 619/3; Bayezit Ktp. No:2328, 2329, 2534/1, 2275, 2002/4, 625/2, 1984; Mehmet Ağa Ktp. No:149/2

-----, *Fetâvâ en-Nevâzil*, Mir Muhammed Kütüphane, Karaçi, trs.

-----, *el-Fetâvâ*, Fatih Ktp. No: 2352–2353

-----, *el-Muhtelef*, Süleymaniye Ktp. No: 2288

-----, *Bustânü'l-ârifîn*, Dâruttıbaâtılâmira, 1289/1872

-----, *Tenbîhü'l-gâfilîn* (trc. Abdülkadir Akçiçek), İstanbul, 1977

-----, ----- (nşr. el-Vekil, Abdülaziz Muhammed), I-II, Cidde, 1980

-----, *Uyûnü'l-mesâil*, (nşr. Seyyid Muhammed Mihennî) Pakistan, 1999

-----, *Tefsîru'l-Kur'an* (nşr. Mahmut Mutricî), I-III, Beyrut, ts

-----, *Tefsîru'l-Kur'an* (s.nşr. Mehmet Karadeniz), I-V, İstanbul, 1993–1996

-----, *İman Risalesi*, Esad Ef. Ktp. No: 1500/5

-----, *Hizânetü'l-fikh*, Ayasofya Ktp. No: K. 1148

ERDOĞAN, Mehmet, “Hinduvânî”, *DİA*, XVIII, s. 118, İstanbul, 1998

FIĞLALI, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Ankara, 1996

FÎRÛZÂBÂDÎ, Muhammed b. Yakûb, *el-Kâmûsü'l-muhît*, yer yok, ts.

GAZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, I-IV, Beyrut, ts.

GÜLLÜK, İsmail, (2003), *Ebu'l-Leys Semerkandi'nin Nevazil'i Işığında Sosyal Olgu-Fetva İlişkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE

GÜMAN, Osman, (2000), *XIX. Yüzyıl'da Nimet-i İslam Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkhi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE

SCHAEDER, H.H., “Samarkand”, *İslam Ansiklopedisi* (trc. İ. Kafesoğlu, T. Yazıcı, N. M. Çetin), X, s. 468, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1988

HÂKİM, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nisâburî, *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn* (nşr. Muhammed Abdülkadir Ata), I-IV, Beyrut, 1990 (*Hâkim*)

HASAN, İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi* (trc. İsmail Yiğit v.dğr.), I-X, İstanbul, 1992 (*İslâm Tarihi*)

- HATÎBÜ'L-BAĞDÂDÎ, Hafız Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd* (nşr. Mustafa Abdülkadir Ata), I-XXIV, Lübnan-Beyrut, 1997
- HEYSEMÎ, Nureddin Ali b. Ebû Bekr, *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid*, I-X, Beyrut, 1412/1991 (*Mecma'u'z-zevâid*)
- İBN BELBÂN, el-Emîr Ali b. Belbân b. Abdullah el-Farisî, *el-Mukaddime fi'l-fikh*, Ayasofya Ktp. No: 1446/1
- İBN DUKMÂK, İbrahim b. Muhammed b. Aydemir, *Nazmü'l-cümân fi tabakâti eshâbi imâminâ'n-Nûmân*, Serez Ktp. No: 1827 (*Nazmü'l-cümân*)
- İBN EBÜ'D-DÜNYA, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî, *eş-Şükr*, Kuveyt, 1400/1980
- İBN HACER, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Telhîsu'l-habîr fi ehadisi'r-rafii'l-kebîr* (nşr. es-Seyyid Abdullah Haşim el-Yemânî), I-II, Medine, 1964
(*Telhîsu'l-habîr*)
- İBN KAYYİM, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr, *el-Menâru'l-münîf fi's-sahîhi ve'd-daîf* (nşr. Abdulfettah Ebû Gudde), Halep, 1983 (*el-Menâru'l-münîf*)
- İBN KUTLUBOĞA, Ebu'l-Fida Zeynuddîn Kasım, *Tâcü't-terâcim fi tabakâti'l-Hanefiyye*, Dimeşk, 1996 (*Tâcü't-terâcim*)
- İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünenü İbn Mâce* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki), I-II, Beyrut, ts. (*İbn Mâce*)
- İBN MANZÛR, Muhammed b. Mükerrrem el-Afrikî el-Mısrî, *Lisanü'l-Arab*, I-XV, Beyrut, ts.
- İBNÜ'N-NEDÎM, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yakûb İshak, *Kitabu'l-fihrist li'n-Nedîm*, I-II, Kahire, ts. (*el-Fihrist*)
- İMÂM MUHAMMED, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *Kitabu'l-Asl* (nşr. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî), I-V, Lahor, 1985 (*el-Asl*)
- KARAMAN, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul, ts
- KÂTİP ÇELEBÎ, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* (nşr. Kilisli Muallim Rıfat-Şerafettin Yaltkaya), I-II, Beyrut-Lübnan, Ts. (*Keşfü'z-zunûn*)
- KAYA, Eyyüp Sait, (1996), *Hanefî Mezhebinde Nevazil Literatürünün Doğuşu Ve Ebu'l-Leys es-Semerkindi'nin Kitabu'n-Nevazil'i*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE
- KEHHÂLE, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, Beyrut, 1993 (*Mu'cem*)
- KEYDÂNÎ, Lütfullah en-Nesefî, *Şürûtu's-salât*, Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 5767/2, Nuruosmaniye Ktp. No: 1353/2, Atıf Efendi Ktp. No: 2825/1, Lala İsmail Ktp. No: 706/27, Ayasofya Ktp. No: 2195
- , *Mukaddimetü's-salât (Fıkhu Keydânî / Şürûtu's-salât)*, İbrahim Ef. Ktp. No: 268/2, Kadızade Şerif Matbaası, İstanbul, 1291

- KINALIZÂDE, Alaaddin Ali b. Emrullah, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, Hacı Mahmud Ef. Kpt., No: 4662 (**Tabakâtü'l-Hanefiyye**)
- KOMİSYON (H. Algül, Y. Apaydın, A. Bardakoğlu v.dğr.), *İlmihal 1 İman ve İbadetler*, İSAM, İstanbul, ts.
- KUDURÎ, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Cafer b. Hamdân, *Şerhu Muhtasarı'l-Kerhî*, Köprülü Ktp. II. Kısım No: 93
- KUREŞÎ, Ebû Muhammed Abdülkadir b. Ebu'l-Vefa Muhammed, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), I-IV, Cize, 1993 (**el-Cevâhiru'l-mudiyye**)
- KURTUBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, Kahire, ts. (**Kurtubî**)
- LEKNEVÎ, Ebu'l-Hasenât Muhammed b. Abdulhayy el-Hindî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcîmi'l-Hanefiyye*, Arambog-Karaçi, Trs. (**el-Fevâidü'l-behiyye**)
- MEYDÂNÎ, Abdülganî el-Ganîmî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*, I-II, Beyrut, 1996 (**el-Lübâb**)
- MÜNÂVÎ, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcülârifîn b. Ali Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Camii's-sagîr*, I-VI, Mısır, 1356/1937 (**Feyzü'l-kadîr**)
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbakî), I-V, Beyrut, ts. (**Müslim**)
- MÜSTEKÎMZÂDE, Süleyman Sadettin Efendi, *Mecelletü'n-nisâb fi'n-neseb ve'l-künâ ve'l-ekâb*, Ankara, 2000 (**Mecelletü'n-nisâb**)
- MÜTTEKÎ, Ali b. Hüsamüddîn el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-ekvâli ve'l-ef'âl*, Beyrut, 1989 (**Kenzü'l-ummâl**)
- NÂHÎ, Selaheddîn, *Hizânetü'l-fikh ve Uyûnü'l-mesâil*, Bağdat, 1965
- NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesâi'l-kübrâ* (nşr. Abdülgaffar Süleyman el-Bindâri, Seyyid Kisravî Hasan), I-VI, Beyrut, 1991 (**Nesai**)
- NEVEVÎ, Ebû Zekeriyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref b. Muri ed-Dımişkî, *el-Ezkâr* (nşr. Abdülkadir Arvaût), Beyrut, 2002
- ÖZKAN, Abdurrahman, (1994), *Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's Semerkandi (imlagramer-tenkitli-metin-indeks)*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE
- RÂZÎ, Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülkâdir, *Muhtâru's-sihâh* (nşr. Mahmud Hâtır), Beyrut, 1992
- SERAHSÎ, Şemsüleimme es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (nşr. Ebu'l-vefâ el-Afgânî), I-II, İstanbul, 1990 (**el-Usûl**)
- SEZGİN, Fuat, *Târîhu't-türâsi'l-arabî* (nşr. Mahmud Fehmi Hicazî, Fehmi Ebu'l-Fazl), c. II, Kahire, 1978, (**Târîhu't-türâsi'l-arabî**)
- SÜLEMÎ, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye* (nşr. Nureddin eş-Şureybe), Kahire, 1986

- ŞÎRÂZÎ, Ebû İshak Cemaleddîn İbrahim b. Ali b. Yusuf, *el-Mühezzeb* (nşr. Muhammed Zühaylî), I-VI, Dımaşk, 1996
- TABERÂNÎ, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb, *Mu'cemü'l-kebîr* (nşr. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî), I-XX, Mevsıl, 1983 (*el-Kebîr*)
- , *Mu'cemü'l-evsat* (nşr. Tarık b. Avdullah b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseyni), I-X, Kahire, 1415/1994 (*el-Evsat*)
- , *Mu'cemü's-sagîr* (nşr. Muhammed Şekûr Muhammed el-Hâc Emir), I-II, Beyrut, 1985 (*es-Sagîr*)
- , *Müsnedü's-Şâmiyyîn* (nşr. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî), I-IV, Beyrut, 1984
- TAHÂVÎ, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Sülame b. Abdulmelik b. Seleme, *Muhtasarü't-Tahâvî* (nşr. Ebu'l-Vefa el-Afgânî), Karaçi, ts.
- TAŞKÖPRİZÂDE, Ahmed b. Mustafa, *Tabakâtü'l-fukaha*, Mevsıl, ts.
- TAYÂLİSÎ, Süleyman b. Davud el-Basrî, *Müsnedü Ebî Dâvud et-Tayâlisî*, Beyrut, ts
- TEMÎMÎ, Takiyyüddîn b. Abdülkadir, *et-Tabakâtü's-seniyye fî Terâcîmi'l-Hanefiyye*, Süleymaniye Ktp. No: 829 (*et-Tabakâtü's-seniyye*)
- TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *Sünenü't-Tirmizi* (nşr. Ahmed Muhammed Şakir), I-V, Beyrut, ts. (*Tirmizî*)
- TOPARLI, Recep, (1987), *Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leys es-Semerkandî (Transkripsiyonlu metin-İndeks-Orijinal Metin)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
- VANLIOĞLU, M.Masum, (1997), *İlk Dönem Hanefî Hukukçularından Ebû Zeyd Debûsî Ve Takvîm'ul-Edille İsimli Kitabının Edisyon Kriğiği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE
- YÂKÛT, Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Beyrut, ts.
- YAZICI, İshak, (1982), *Ebu'l-Leys es-Semerkandi, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Basılmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
- , (1992), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun, Sayı 6
- ZEHEBÎ, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru Âlâmi'n-nübelâ*, (nşr. Şuayb el-Arnaud), I-XXV, Beyrut, 1993, XVI, (*Siyer*)
- , *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-âlâm* (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmûrî), I-LII, Beyrut, 2001 (*Târîhu'l-İslâm*)
- ZEYLEÎ, Ebû Muhammed Cemaluddîn Abdullah b. Yusuf, *Nasbu'r-Raye li ehâdisi'l-Hidaye* (nşr. Muhammed Yusuf el-Binnûri), I-IV, Mısır, 1357, (*Nasbu'r-râye*)
- <http://prayer.al-islam.com/convert.asp?l=trk> , Suudi Arabistan Krallığı İslami İşler, Vakıflar, Davet ve İrşat Bakanlığı, 01.05.2006

EKLER

EK 1: Kitabın Nüshalarına Ait Tablo

Sıra No	Kütüphane	No	Vrk. Adedi	Vrk. Aralığı	Satır Adedi	Hat	Nasih, İstinsah Tarihi ve Diğer Notlar
1	Tekelioğlu	410/2	17	38 – 55a	15	Nesih	H.1178
2	Ayasofya	1445	24	1b-24b	11	Sülüs	<i>Mustafa Muhammed b. Hasan er-Rumi</i>
3	Ayasofya	1442	41	1b-41a	7	Sülüs	<i>Muhammed b. Güzel</i>
4	Ayasofya	1443	32	1b-32b	7	Nesih	
5	Ayasofya	1447/1	18	1b-18b	15	Sülüs	Abdülbaki...
6	Ayasofya	1447/2	23	19a-32b	15	Sülüs	<i>Abdullah b. Süleyman, h.1098</i>
7	Ayasofya	1448	59	2b – 59a	5	Nesih	<i>Satır altı trc var.</i>
8	Ayasofya	1449	27	1b-27b	7	Nesih	Memlük Karagöz, H. 902
9	Ayasofya	1450	35	1a-35b	7	Nesih	Memlük Can Bolat, 905 civarı
10	Ayasofya	1451	47	1b-47a	6	Nesih	Memlük Esenbay, h. 910 civarı, satır altı trc var.
11	Ayasofya	511/2 ?	34	32b– 66a	7	Nesih	
12	Esad Ef.	720/2	14	20b-34b	13	Rika	
13	Esad Ef.	1014/2	20	81b – 101a	13	Sülüs	
14	Esad Ef.	701/2	32	15a-47b	7	Rika	H. 1101, satır altı trc var.
15	Esad Ef.	1500/4	19	19			
16	Fatih	5358/1	6	1b-6a	25	Sülüs	
17	Hasan Hüsnü Paşa	346/2	21	74b-95b	10	Nesih	
18	Hacı Beşir Ağa	671/2	16	31b-47a	17	Sülüs	
19	Hacı Beşir Ağa	296	31	1–31	11	Sülüs	

Sıra No	Kütüphane	No	Vrk. Adedi	Vrk. Aralığı	Satır Adedi	Hat	Nasih, İstinsah Tarihi ve Diğer Notlar
20	Hacı Mahmud Ef.	6413	7				
21	Hacı Mahmud Ef.	6402/1	30	1- 30b	11	Nesih	
22	Hacı Mahmud Ef.	6402/4		177-186	11	Nesih	
23	Hacı Mahmud Ef.	1088	11	1 - 11b	17	Sülüs	
24	Hacı Mahmud Ef.	1075	19	1-19b	17	Sülüs	
25	Hacı Mahmud Ef.	1025	78	1b-78a	5	Rika	Satır altı trc. var.
26	İbrahim Ef.	494/1	17	1b- 17a	15		Muslihuddin Rumi
27	İbrahim Ef.	660/3	20	72-92			
28	Kadızzade Mehmet Ef.	234	45	1b-45a	7	Nesih	
29	<i>Laleli</i>	<i>1282/2</i>	<i>37</i>	<i>23b – 60a</i>	<i>7</i>	<i>Sülüs</i>	<i>H. 1068</i>
30	Laleli	3706/33	8	329b-337b	bb.	Rika	Manzum
31	Murat Buhari	129	9	1a-9b	21	Rika	
32	Murat Buhari	127/2	16	6b-22a	13	Talik	
33	Nafiz Paşa	829/1	15	2a –15a	13		H. 957
34	<i>Pertev Paşa</i>	<i>177</i>	<i>27</i>	<i>1b-27b</i>	<i>10</i>	<i>Nesih</i>	<i>Süleyman..., h. 1103</i>
35	<i>Reisul Küttab</i>	<i>1207/5</i>	<i>40</i>	<i>47a – 87a</i>			<i>Kostantiniyye</i>
36	Serez	3877/5	17	92b-109b	11	Rika	H. 1083
37	Yazma Bağışlar	2484/10	12	126b-138a	bb.	Rika	
38	Yazma Bağışlar	1861	31	1b-31b	9	Rika	
39	Tırnovalı	1024	9	1b-9b	15	Rika	Türkmen Ahmed b. Muhammed b. Sergurrah
40	Yazma Bağışlar	4630/2	64	27b-91a	9	Rika	H. 1190

Sıra No	Kütüphane	No	Vrk. Adedi	Vrk. Aralığı	Satır Adedi	Hat	Nasih, İstinsah Tarihi ve Diğer Notlar
41	Yazma Bağışlar	2383	28	1b-27a	9		Murad b. Abdullah, h. 945
42	Mehmet Ağa	149/1	12	1a-12a	15		H. 966
43	Bayezit Veliyyüddin Ef.	3224/6	9		27	Nesih	
44	Bayezit	3120/3	20	39b-59b			Muhammed ..., h. 1162
45	Bayezit	3153/2	2	45b,46a,b	bb.		
46	Yazma Bağışlar	54/1	14	1a-14	15	Nesih	
47	Yazma Bağışlar	3268/2	24	76b-100a		Nesih	H. 1109
48	Yazma Bağışlar	3767/2	10	20b-30b	13	Nesih	
49	Yazma Bağışlar	4833/9			21	Nesih	
50	Yazma Bağışlar	1644/1	58	1b-58	11	Nesih	H. 1285
51	Yazma Bağışlar	1638	24	2b-26b	15	Rika	H. 1258 ?
52	Topkapı -Ahmed	3444	60				
53	Milli Kütüphane	466/2	41	15b-56a	13		H.1109
54	Milli Kütüphane	81/2	32	87b-119a	13		H.1142
55	Milli Kütüphane	1047	59	1b-59	6		H.1251
56	Milli Kütüphane	719/1	25	1b-25b	15		Osman b. Hüseyin, h. 1111
57	Milli Kütüphane	714/2					
58	Milli Kütüphane	663/2					
59	<i>Ayasofya</i>	<i>1446/1</i>	<i>49</i>	<i>1-49</i>			<i>Eser İbn Belbân'a aittir</i>
60	<i>Carullah</i>	<i>878/3</i>	<i>36</i>	<i>169-205</i>			
61	<i>Feyzullah Efendi</i>	<i>2165/1</i>	<i>16</i>	<i>1b-15b</i>	<i>15</i>	<i>Rika</i>	<i>H.12. Asır</i>
62	Yazma Bağışlar	4304	42	1b-42b	7	Nesih	Satır altı trc. var.
63	Fatih	1470/2	16	94b-110b	17	Rika	Kitabın başında Ebu'l-Leys'in <i>İman risalesi'</i> nden alıntı mevcuttur

Sıra No	Kütüphane	No	Vrk. Adedi	Vrk. Aralığı	Satır Adedi	Hat	Nasih, İstinsah Tarihi ve Diğer Notlar
64	İzmirli Hakkı	832	81	1b-81	7	Sülüs	H. 1138, kitabın cildi dağınmık, satır altı trc. var
65	Murat Buhari	126/1	36	1b-36b	9	Sülüs	
66	<i>Reşit Ef.</i>	<i>1025/11</i>	<i>37</i>	<i>226-263</i>			<i>H. 1026, Keydânî'ye ait olabilir</i>
67	Antalya-Tekelioğlu	878	36	169-205			
68	<i>Selim Ağa</i>	<i>393/1</i>	<i>28</i>	<i>1a-28b</i>			<i>H. 1129</i>
69	Selim Ağa	394	32	104-136			
70	Selim Ağa	100	43				
71	Topkapı – Koğuşlar	3448	55				Memlük Ebâ Yezid
72	Topkapı-Ahmed	3445	62				
73	Topkapı-Ahmed	3446	128				Şerh olabilir.
74	Topkapı-Ahmed	3447	42				
75	Topkapı-Koğuşlar	3449	48				

Not: Tablolarda yazı karakteri *İtalik* olan hücreler Fuat Sezgin'in kayıtlarını göstermektedir.

EK 2: Kitabın *et-Tavdih* İsimli Şerhine Ait Tablo

Sıra No	Kütüphane	No	Vrk. Adedi	Hat	Nasih, İstinsah Tarihi ve Diğer Notlar
1	Kara Çelebi Zade Hüsamettin	134			
2	İbrahim Efendi	399	87		H. 1103, Kudüs te istinsah edilmiş
3	Mihrişah Sultan	446			
4	Kasideci Zade	691	28	Nesih	
5	Süleymaniye	772	87		
6	Laleli	1022	84		
7	Serez	1044	93	Nesih	
8	Fatih	1268	124	Talik	H. 848
9	Ayasofya	1270	247	Nesih	H. 1140
10	Ayasofya	1272	107	Nesih	H. 851
11	Yahya Tevfik	1408	58	Nesih	
12	Fatih	1789	215	Nesih	
13	Fatih	1791	128	Talik	H. 1039
14	Fatih	1792	359	Nesih	
15	Fatih	1793	88	Talik	H. 998
16	Hacı Mahmud Ef.	1815	132	Nesih	
17	Hacı Selim Ağa-Kemankeş	141	129		
18	Topkapı-Koğuşlar	3459	206		
19	Topkapı-Ahmed	3460	86		Abdüllatif b. Abdurrahman

EK 3: Kitabın Şerhlerine Ait Tablo

Sıra No	KÜTÜPHANE	NO	Vrk. Adedi	Satır Adedi	Hat	Nasih, İstinsah Tarihi ve Diğer Notlar
1	Mehmet Ağa	149/2		18	Nesih	
2	Yazma Bağışlar	54/2				
3	Giresun Yazmaları	72				
4	Halet Ef.	131				
5	Yazma Bağışlar	323	47	9	Nesih	Başı ve sonu eksik
6	Esad Ef.	867	138	13	Talik	
7	Antalya Tekelioğlu	878				
8	Carullah	887	51			H. 1085
9	Şehit Ali Paşa	990/2		17	Nesih	
10	Yazma Bağışlar	1002	68	11	Nesih	Sonu eksik
11	Laleli	1023	65	15	Talik	
12	Ayasofya	1180	40		Nesih	
13	Yazma Bağışlar	1502			Nesih	H. 1113
14	Yazma Bağışlar	3866	119	13	Nesih	Osmanlıca
15	Ayasofya	4791/10		13	Nesih	
16	<i>Ayasofya</i>	<i>1444</i>	<i>62</i>			<i>Osmanlıca şerh</i>
17	Darul Mesnevi	126	72	11		Hüseyin b. İbrahim, h. 972
18	Fatih	2154/1	29	15	Sülüs	H. 1022
19	Hacı Beşir Ağa	212/2	39	17	Sülüs	M. 1574
20	Hacı Mahmud Ef.	6411	34	15	Rika	H. 1174
21	Hacı Mahmud Ef.	1128/2		13		Yusuf b. Merkad, h. 1050, vrk. 78'den itibaren kayıp
22	Hacı Mahmud Ef.	1111	56	11		Sonu eksik
23	Hacı Mahmud Ef.	1054/2	26	15	Sülüs	
24	Hacı Mahmud Ef.	1139	29	15	Rika	İlk üç vrk boş, başında fihrit mevcut.
25	Harput	242	38	17		Mina'lı Ali b.Hüseyin, h. 1109, vrk. 30'dan sonra kayıp olduğu anlaşılıyor
26	İsmihan Sultan	205	52	13	Sülüs	
27	İzmirli Hakkı	713/3	32	15	Sülüs	H. 1103
28	Kasideci Zade	720/6	27	21	Talik	

Sıra No	KÜTÜPHANE	NO	Vrk. Adedi	Satır Adedi	Hat	Nasih, İstinsah Tarihi ve Diğer Notlar
29	Lala İsmail	712/3	37	21		Muhammed b. Abdulfettah, h. 1113
30	Laleli	3693/5	63	9	Sülüs	
31	Serez	3877/6	15	13	Rika	
32	Serez	3941/1	40	13	Sülüs	Osman b. Hasan, h. 1160
33	Serez	950	32	14	Rika	Hafız Abdurrahman
34	Serez	1041	45	11	Rika	H. 995
35	Serez	1060/2	26	17	sülüs	
36	Süleymaniye	619/3	52	11		Sonu eksiktir
37	Yazma Bağışlar	549	47	11	Sülüs	
38	Yazma Bağışlar	3737/1	50	15	Sülüs	
39	Tırnovalı	1863/1	28	21	Sülüs	
40	Bayezit	2328	8	22	Sülüs	Büyük kısmı kayıp
41	Bayezit	2329	24	17	Talik	
42	Bayezit	2534/1	110	7	Rika	İlk 60 varakta satır altı trc. mevcuttur.
43	Bayezit	2275	66	13	Nesih	Selman b. Memi
44	Bayezit	2002/4	20	bb	Rika	Sonu eksik.
45	Bayezit	625/2	40	13	Sülüs	Nurullah Bosnavi b Mustafa, h. 1156
46	Bayezit	1984	55	10	Sülüs	
47	Erzincan	144/2	30	15	Sülüs	
48	<i>Carullah</i>	886	69			<i>H. 955</i>
49	İbrahim Ef.	61	63	9	Rika	
50	Milli Kütüphane	682	83	9		
51	Bayezit	2275	66	13	Sülüs	Süleyman b. Memi
52	Hacı Selim Ağa	393/2	138			Mustafa Salih, 752/1351, Hersek (<i>et-Takdime</i> isimli şerhtir.)
53	Edirne	797				Kuhistânî şerhidir.
54	Edirne	846				

EK 4: Tahkik Edilen Nüshaların İlk Ve Son Varak Fotoğrafları

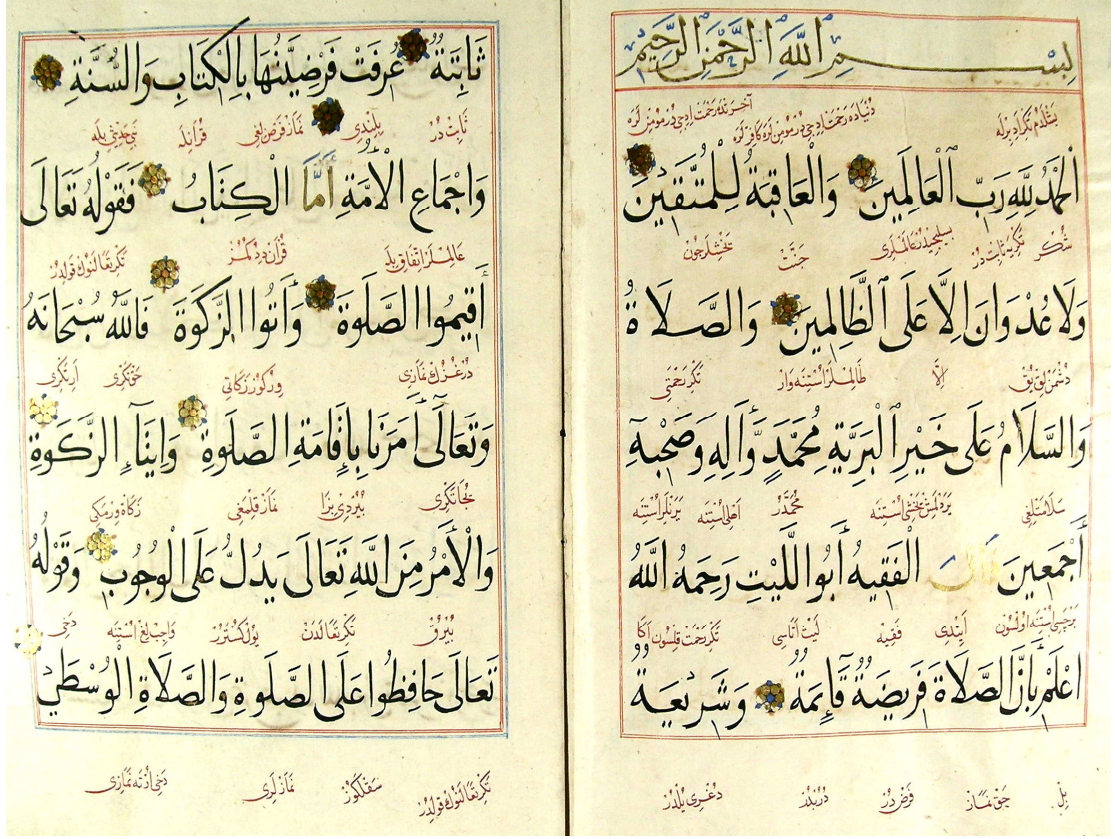
Ek 4.1: Ayasofya Ktp. No: 1451 Nüshası

4.1.1. Zahriye

4.1.2. 1/b ve 2/a varakları

4.1.3. Son Varağı

Ek 4.2: Ayasofya Ktp No: 1442 Nüshası

4.2.1. 1/b ve 2/a varakları

4.2.2. Son varakları

Ek 4.3: Ayasofya Ktp No: 1449 Nüshası

4.3.1. 1/b ve 2/a varakları

4.3.2. Son varagi

Ek 4.4: Konya İl Halk Ktp. F. Nafiz Uzluk Bölümü No: 6993 Nüshası

4.4.1. 1/b ve 2/a varakları

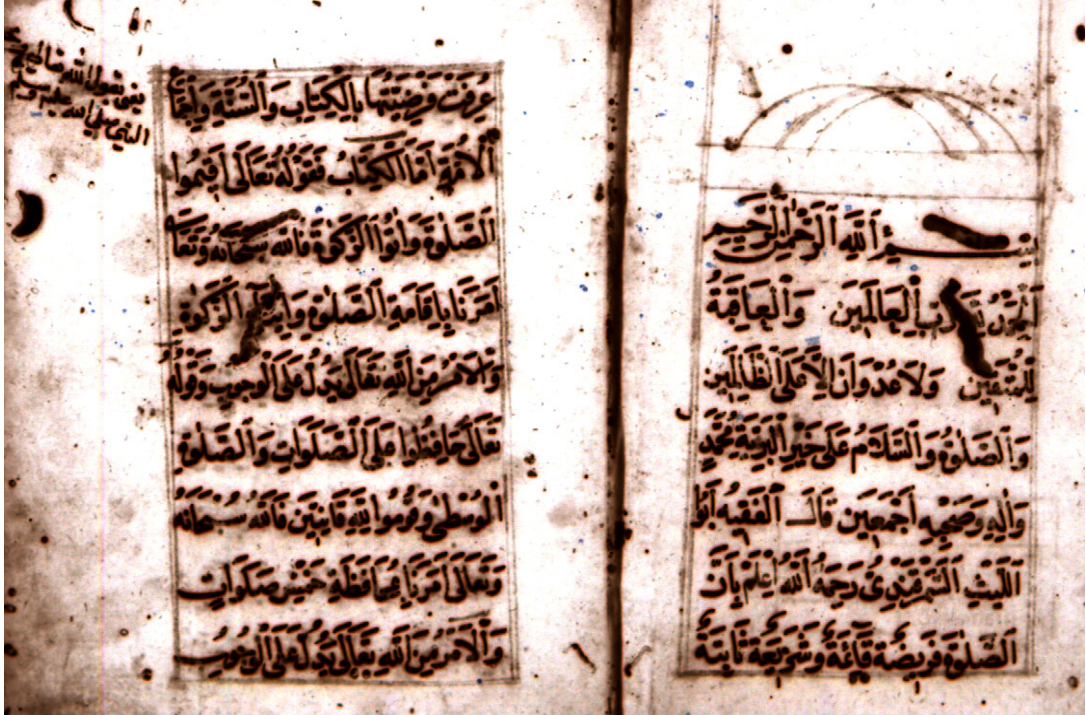
4.4.2. Son varakları

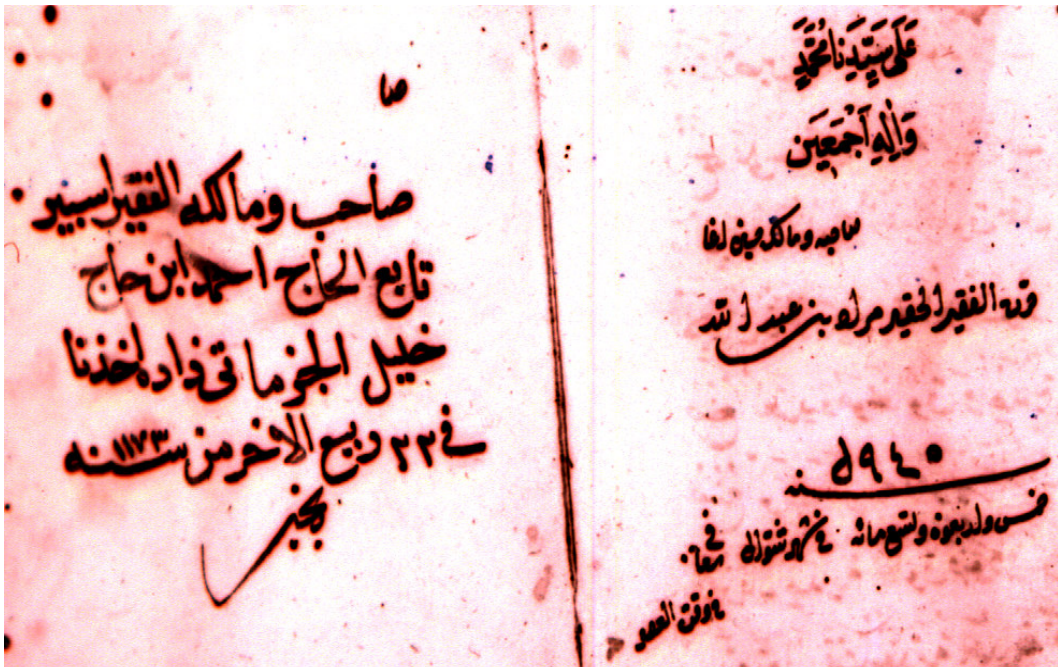

Ek 4.5: Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 2383 Nüshası

4.5.1. 1/b ve 2/a varakları

4.5.2. Son varakları

ÖZGEÇMİŞ

Ferit Dinler, 29.06.1972 tarihinde İstanbul'un Bakırköy ilçesinde dünyaya geldi. İlkokuldan 1983 yılında mezun oldu. Ortaokulu Zeytinburnu İmam Hatip Lisesi'nde, liseyi Tekirdağ Namık Kemal Lisesi'nde dışarıdan bitirme sınavlarına girerek 1991 yılında tamamladı. 1993 yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni kazandı. Aynı fakültenin ilk mezunları olarak 1998 yılında eğitimini tamamlayarak lisans diploması aldı. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Hukuku bilim dalında yüksek lisans eğitimine devam etti. Evli ve bir çocuk babasıdır. Halen İstanbul'da ikamet etmekte olup bir kamu kuruluşunda çalışmaktadır.

مقدمة الصلاة

كتاب مقدمة أبي الليث السمرقندي^١

على مذهب الإمام أبي حنيفة

كتاب المقدمة^٢

للشيخ الإمام العلامة أبي الليث السمرقندي رحمه الله عليه

كتاب المقدمة في الصلوة^٣

على مذهب الإمام الأعظم أبي حنيفة النعمان رحمه الله تعالى

كتاب مقدمة أبي الليث السمرقندي^٤

وهذا كتاب أبي الليث السمرقندي رحمه الله تعالى^٥

---

^١ هنا إضافة: برسم خزانة مولانا المقام الشريف السلطان الملك الأشرف أبي النصر قانصوة الغوري خلد الله ملكه.

هذه نسخة أياصوفيا، رقمها ١٤٥١، وهي النسخة التي اعتمدها كأصل، من الآن: (ع).

^٢ هذه نسخة أياصوفيا، رقمها ١٤٤٢، من الآن: (ب).

^٣ هنا إضافة: تأليف أبي الليث السمرقندي. هذه نسخة أياصوفيا، رقمها ١٤٤٩، من الآن: (ج).

^٤ هذه نسخة قونيا، رقمها ٦٩٩٣، من الآن: (ق).

^٥ هذه نسخة سليمانية، رقمها ٢٣٨٣، من الآن: (س).

[١/ب]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ وَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ. وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى خَيْرِ الْبَرِيَّةِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ.

[فرضية الصلاة والأدلة عليها]

قال الفقيه أبو الليث السمرقندي^٦ - رحمه الله^٧ - : اعلم بأن الصلاة فريضة قائمة وشريعة [٢/أ] ثابتة عرفت فرضيتها بالكتاب والسنة وإجماع الأمة.

أما الكتاب فقولُه - تعالى - : ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ...﴾^٩ فالله - سبحانه وتعالى - أمرنا بإقامة الصلاة^{١٠} وإيتاء الزكاة، والأمر من الله - تعالى - يدل على الوجوب.

^٦ في (ب): وصلى الله على سيدنا، بدل «والصلاة والسلام على خير البرية».

^٧ كلمة «السمرقندي» أثبتت من (س).

^٨ نسخة (ب) بدون «الفقيه أبو الليث السمرقندي رحمه الله». و في (ج): رحمة الله عليه، بدل «رحمه الله».

^٩ سورة البقرة، جزء من الآية: ٤٣. وردت هذه الآية في (ع، ب، ج، ق، س) بدون الواو: ﴿أَقِيمُوا...﴾ وأثبت الصواب من المصحف.

^{١٠} في (ب): بإقام الصلاة.

وقوله - تعالى - : ﴿حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ ۖ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ...﴾^{١٢} [ب/٢] فالله - سبحانه و^{١٣}تعالى - أمرنا بمحافظه خمس صلوات^{١٤}، والأمر من الله - تعالى - يدلّ على الوجوب^{١٥}. وقوله - تعالى - : ﴿...إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا﴾^{١٦} أي فرضاً موقّتاً^{١٧} فالله - سبحانه وتعالى - جعل الصلاة^{١٨} فرضاً موقّتاً^{١٩}.

^{١١} في (ع): الصلاة، بدل «الصلوات» وهو خطأ. والمثبت من المصحف.

^{١٢} سورة البقرة، جزء من الآية: ٢٣٨. وردت هذه الآية في (س) إلى آخرها: ﴿...وقوموا لله قانتين﴾.

^{١٣} الواو ساقطة من (ق).

^{١٤} في (ج): «الخمسة الصلوات». في (ق): «الصلوات الخمس» وهي صحيحة أيضاً. والمثبت من (ع، ب، س).

^{١٥} في (ج، ق): للإيجاب، بدل «يدل على الوجوب».

^{١٦} سورة النساء، جزء من الآية: ١٠٣.

^{١٧} في (ع، ج): موقّتاً، وفيما يلي ستترك التنبيه على ذلك.

^{١٨} «على المؤمنين» زيادة في (ج، ق).

^{١٩} عبارة «فإن الله سبحانه وتعالى جعل الصلاة فرضاً موقّتاً»: ساقطة من (س).

وأما السنة فما روي عن عبد الله بن عمر وجرير [أ/٣] بن عبد الله البجلي^{٢٠} - رضي الله عنهما - عن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - أنه قال: "بني الإسلام على خمسٍ شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمدا عبده ورسوله^{٢١} وإقام الصلاة وإيتاء الزكاة وصوم شهر رمضان وحج البيت من استطاع إليه سبيلا^{٢٢}. وجاء^{٢٣} في خبر آخر [ب/٣] عن النبي^{٢٤} - صلى الله عليه وسلم - أنه قال في حجة الوداع: "أيها الناس صلّوا خمسكم وصوموا شهركم وأدّوا زكاة

^{٢٠} البجليّ: بفتح الباء والجيم في (ع، ب، ج، ق). أما في (س): البلخي، بدل «البجلي». والصحيح البجليّ، وهو جرير بن عبد الله بن جابر: أسلم جرير قبل وفاة النبي صلى الله عليه وسلم بأربعين يوما وكان حسن الصورة قال عمر بن الخطاب: جرير يوسف هذه الأمة وهو سيّد قومه. إذا أسلم جرير فأكرمه النبي صلى الله عليه وسلم وقال: "إذا أتاكم كريم قوم فأكرموه". أسد الغابة ١٧٦/١

^{٢١} في (ج): رسول لله، بدل «عبده ورسوله». هذه الصيغة وردت في البخاري، وهي صحيحة أيضاً.

^{٢٢} أخرجه البخاري في الإيمان برقم ٨، ومسلم في الإيمان برقم ١٦، والترمذي في الإيمان برقم ٢٦٠٩، والنسائي في الإيمان برقم ٥٠٠١، وأحمد ١٢٠/٢ وغيره. كلهم من حديث ابن عمر. ولفظ مسلم: "بني الإسلام على خمس شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمدا عبده ورسوله وإقام الصلاة وإيتاء الزكاة وحج البيت وصوم رمضان". وقد روي من غير وجه عن ابن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم نحو هذا. أما حديث جرير بن عبد الله فرواه أحمد ٣٦٣/٤، وأبو يعلى ٤١٠/١٣، ٤١٧ والطبراني في الكبير ٣٢٦/٢، والصغير ٦٠/٢. وقال الهيثمي: إسناده

أحمد صحيح. راجع مجمع الزوائد ٢٠٤/١

^{٢٣} في (ج، ق): وقد جاء.

^{٢٤} في (ع): عن رسول الله، بدل «عن النبي».

أموالكم طيبةً بها أنفسكم وحجُّوا^{٢٥} بيت ربكم^{٢٦} تدخلوا جنَّة ربكم بلا حساب ولا عذاب^{٢٧}. وجاء في خبر آخر^{٢٨} عن النبي [٤/أ] - صلى الله عليه وسلم - أنه قال: " الصلاة عماد الدين فمن أقامها فقد أقام الدين ومن تركها فقد هدم الدين^{٢٩}".

وأما^{٣٠} إجماع الأمة: فإن الأمة قد اجتمعت من لدن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - إلى

^{٢٥} في (س): وحجُّوا، بفتح الحاء. وهو سهو من الناسخ. والمثبت من (ع، ب، ج، ق).

^{٢٦} ذكرت عبارة «وحجُّوا بيت ربكم» بعد قوله «وصوموا شهركم» في (ب، ج، ق، س)، هنا في ترتيب الحديث، نسخة (ع) أقرب إليه ترتيباً من النسخ الأخرى.

^{٢٧} أصل هذا الحديث: أخرجه الترمذي في أبواب الصلاة برقم ٦١٦ عن سليم بن عامر قال: سمعت أبا أمامة يقول: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يخطب في حجة الوداع فقال: " اتقوا الله وصلوا خمسكم وصوموا شهركم وأدوا زكاة أموالكم وأطيعوا ما أمركم تدخلوا جنَّة ربكم". قال أبو عيسى: هذا حديث حسن صحيح.

^{٢٨} قوله «جاء في خبر آخر» ساقط من (ج، ق).

^{٢٩} جزء "الصلاة عماد الدين" من الحديث رواه البيهقي في شعب الإيمان ٣/٣٩ كما جاء في حديث عكرمة عن عمر مرفوعاً بلفظ "جاء رجل فقال يا رسول الله أي شيء أحب عند الله في الإسلام قال: الصلاة لوقتها و من ترك الصلاة فلا دين له و الصلاة عماد الدين". وحكم العراقي في تخريج الإحياء ١/٤٧ على ضعف سنده. وقال ابن حجر في تلخيص الحبير ١/١٧٣: رواه أبو نعيم شيخ البخاري في كتاب الصلاة عن حبيب بن سليم عن بلال بن يحيى بلفظ "الصلاة عمود الدين" وهو مرسل رجاله ثقات. وذكر العجلوني أن بعض الفقهاء رواه. وانظر كشف

الخفاء ٢/٣١

^{٣٠} في (ع): وإما، وهو سهو من الناسخ. والمثبت من النسخ الأخرى.

يومنا هذا على فرضية الصلاة والزكاة مِنْ غَيْرِ نَكِيرٍ و مُنْكَرٍ^{٣١} وَلَا رَدًّا رَادًّا. [٤/ب] وإجماعُ
الأمّةِ من أقوى الحججِ بدليل ما رُوِيَ عن النبي^{٣٢} - صلى الله عليه وسلم - أنه قال: "لا تجتمع
أمّتي على الضلالة"^{٣٣}.

فصل [في تعريف الفرض]

ثم اعلم بأنَّ الفرضَ على نوعين: فرضٌ عَيْنٍ وفرضٌ كفايةً.

أمّا فرضُ العَيْنِ فهو ما^{٣٤} إذا قام به البعضُ لا يسقط عن الباقين كالصلاةِ والصومِ [٥/أ]

^{٣١} في (ع، ب) «نَكِيرٍ مُنْكَرٍ». في (ق): «نَكِيرٍ مُنْكَرٍ وَلَا أَرِدِ رَوْدٍ» وردت الكتابة هكذا وهو سهو من الناسخ. و في (س): «نَكِيرٍ مُنْكَرٍ». وما أثبتناه من (ج).

^{٣٢} في (ب، ج، س): عن رسول الله، بدل «عن النبي».

^{٣٣} أخرجه الترمذي في الفتن برقم ٢١٦٧ عن ابن عمر بلفظ أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: "إن الله لا يجمع أمّتي أو قال أمة محمد صلى الله عليه وسلم على ضلالة ويد الله مع الجماعة ومن شذّ شذ إلى النار". قال أبو عيسى هذا حديث غريب من هذا الوجه. قال الألباني: صحيح دون "ومن شذّ شذ إلى النار". لفظ "لا تجتمع أمّتي على ضلالة": رواه أبو داود ٤٢٥٣ وابن ماجه ٣٩٥٠ بروايات مختلفة. قال الشيخ الألباني: كلاهما صحيح. وبالجملة، قال العجلوني: فالحديث مشهور المتن وله أسانيد كثيرة وشواهد عديدة في المرفوع وغيره. انظر كشف الخفاء ٣٥٠/٢.

^{٣٤} «فهو ما» ساقطة من (ب). «فهو» ساقطة من (س).

والحجّ والزكاة والوضوء للصلاة والاعتسال^{٣٥} من الجنابة والحيض والنّفس والجهاد إذا كان التّفير عامّاً.

وأما فرض الكفاية فهو ما^{٣٦} إذا قام به البعض يسقط عن الباقي كردّ السلام وتشميت العاطس وعبادة المريض والصلاة على النبي - صلى الله عليه وسلم -^{٣٧} [٥/ب] والصلاة على الجنائز والأمر بالمعروف والنهي عن المنكر والجهاد إذا لم يكن النفي عامّاً.

فصل [في تعريف الصلاة]

ثم اعلم بأن الصلاة من الله تعالى الرحمة والمغفرة، ومن الملائكة الاستغفار، ومن المؤمنين الدعاء. وفي اللغة: عبارة عن الدعاء^{٣٨}، وفي الشريعة: عبارة [٦/أ] عن أركان معلومة وأفعال مخصوصة.

---

^{٣٥} من قوله «كالصلاة...» إلى هنا اختلاف في النسخ، وجاء في (ب): «كالصوم والصلاة والزكاة وحجّ البيت من استطاع إليه سبيلاً والوضوء للصلاة...». في (ج، ق): «كالصوم والصلاة والزكاة والحجّ والوضوء والاعتسال...». وفي (س): «كالصوم والصلاة والحجّ...».

^{٣٦} «فهو ما» ساقطة من (ب). «فهو» ساقطة من (س).

^{٣٧} قوله: «والصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم» ساقط من (ب).

^{٣٨} قوله: «وفي اللغة عبارة عن الدعاء» ساقط من (س).

فصل [في الحدث الحقيقي والحكمي]

ثم اعلم بأنَّ الحَدَثَ على نوعين: حَدَثٌ حَقِيقِيٌّ وَحَدَثٌ حَكْمِيٌّ.

أما الحدثُ الحَقِيقِيٌّ كالْبَوْلِ وَالْغَائِطِ وَالرُّعَافِ^{٣٩} وَالدَّمِ وَالْقَيْحِ وَالصِّدِيدِ^{٤٠} وما أشبه ذلك.

وأما الحدثُ الحَكْمِيٌّ كالتَّوْمِ وَالْإِعْمَاءِ وَالْجَنُونَ وَالْقَهْقَهَةَ فِي [٦/ب] كُلِّ صَلَاةٍ ذَاتِ رُكُوعٍ وَسُجُودٍ.

فصل [في الطهارة]

ثم اعلم بأنَّ الطَّهَارَةَ على نوعين: طَهَارَةٌ غَلِيظَةٌ وَطَهَارَةٌ خَفِيفَةٌ. أما الطَّهَارَةُ الْغَلِيظَةُ كَالِاغْتِسَالِ مِنَ الْجَنَابَةِ وَالْحَيْضِ وَالنَّفَاسِ. وَأما الطَّهَارَةُ الْخَفِيفَةُ كَالْوُضُوءِ لِلصَّلَاةِ.

فصل [في المياه]

ثم اعلم بأنَّ الْمَاءَ على نوعين: مَاءٌ [٧/أ] مُطْلَقٌ وَمَاءٌ مُقَيَّدٌ.

---

^{٣٩} «الرُعاف» ساقطة من (س).

^{٤٠} «الرُعاف والقَيْح والصِّدِيد» ساقطة من (ب). وفي (ج، ق): «والقَيْح والدم وما أشبه ذلك» بدون «والصِّدِيد».

أما^{٤١} الماء المطلق فهو^{٤٢} كل ماء لو نظَرَ إليه ناظر^{٤٣} سماه ماءً على الإطلاق كالماء الذي نَزَلَ من السماء وماء العيون وماء الآبار وماء البحار وماء العُدران^{٤٤} وماء الأودية^{٤٥} وماء الحياض وما أشبه ذلك. فحكمه^{٤٦} أنه طاهرٌ وطهورٌ يُزيل النجاسة الحقيقية والحكمية عن [٧/ب] الثوب والبدن^{٤٧}، ويجوز به الوضوء والاعتسال^{٤٨}.

وأما الماء المقيّد فهو كل ماء يُستخرج^{٤٩} بالعلاج كماء القثاء^{٥٠} والقثد^{٥١} وماء البطيخ وماء

^{٤١} «أما» ساقطة من (ق).

^{٤٢} «فهو» ساقطة من (ب، س).

^{٤٣} في (ب، ج، ق): الناظر، بالتعريف.

^{٤٤} العُدران: جمع "العدير" وهي القطعة من الماء يغادرها السيل. مختار الصحاح ص ٤٦٩.

^{٤٥} «وماء الأودية» ساقطة من (ب، س).

^{٤٦} من قوله «سماه ماء...» إلى هنا تختلف العبارة في (ج، ق)، وهي: «سماه ماء مطلقا كماء السماء والأودية والعيون والآبار والبحار والغدران والحياض وما أشبه ذلك فحكمه...».

^{٤٧} «في قولهم جميعا» زيادة هنا في (ع).

^{٤٨} في (ب): «ويجوز الوضوء والاعتسال به». في (ج): «ويجوز به الوضوء والاعتسال به». في (س): «ويجوز الاعتسال والوضوء به»

^{٤٩} في (ب، س): كالماء الذي يستخرج...، بدل «كل ماء يستخرج...».

^{٥٠} القثاء والقثاء بكسر القاف وضمها معروف مدتها همزة. القثاء: الخيار. لسان العرب ١/١٢٨.

^{٥١} القثد: محرّكة بفتحتين، الخيار. وهو ضرب من القثاء واحده قثدة وقيل هو نبت يشبه القثاء. لسان العرب ٣/٣٤٣.

الصابون وماء الحُرْضِ^{٥٢} وماء القَرَعِ^{٥٣} وماء الورد^{٥٤} وما أشبه ذلك^{٥٥}. فحكمه أنه طاهر غير طهور^{٥٦}، يزيل النجاسة [أ/٨] الحقيقية عن الثوب والبدن، ولا يجوز به الوضوء والاعتسال^{٥٧}. هكذا^{٥٨} ذكره الكرخي في مختصره^{٥٩} والطحاوي في كتابه^{٦٠}.

وقال محمد بن الحسن^{٦١} - رحمه الله^{٦٢} -: أنه طاهرٌ غيرُ طهورٍ لا يزيل النجاسة الحقيقية

^{٥٢} الحُرْضُ: بسكون الراء وضمها، الأشنان. مختار الصحاح ص ١٣١.

^{٥٣} القَرَعُ: بفتح القاف و سكون الراء، الدُّبَاءُ. معجم الوسيط ص ٧٢٨.

^{٥٤} «وماء الورد» ساقطة من (ب، س).

^{٥٥} من قوله «كماء القثاء...» إلى هنا تختلف العبارة في (ج)، وهي: «كماء القثاء وماء الحرض وماء الورد وماء القرع وماء البطيخ وما أشبه ذلك...» بدون «وماء الصابون».

^{٥٦} ذكر القَرَمَانِي في كتاب التوضيح وهو شرح مقدمة الصلاة: قوله "أنه طاهرٌ يزيل النجاسة الحقيقية..." هكذا وقع في بعض النسخ [كما في س] وهو ظاهر فلا يحتاج إلى التأويل. وفي بعضها "أنه طاهرٌ غير طهور" [كما في ع، ب] أي غير طهور في حق الحدث وفي ظني هذه النسخة هي الصحيح رواية. وفي بعضها أنه "طاهر وطهور" [كما في ج، ق] يعني طهور في حق الخبث. وانظر التوضيح ٢١/أ.

^{٥٧} في (ب، س): «ولا يجوز الوضوء والاعتسال به».

^{٥٨} في (س): كذا، بدون الهاء.

^{٥٩} انظر شرح مختصر الكرخي للقدوري ١٢/أ، ٢٠/أ.

^{٦٠} قال أبو جعفر: "لا يتوضأ وبه نأخذ". وانظر مختصر الطحاوي ص ١٥.

^{٦١} في (ب): الحسين، بدل «الحسن» وهو سهو من الناسخ. والمراد به الإمام أبو عبد الله محمد بن الحسن الشيباني.

^{٦٢} في (ع): رضي الله عنه، بدل «رحمه الله».

والحكمة عن الثوب والبدن جميعاً^{٦٣}، ولا يجوز الوضوء [٨/ب] والاعتسال به^{٦٤}، وهو قول الشافعي^{٦٥} - رحمه الله -.

وذكر الفقيه^{٦٦} أبو الليث [السمرقندي] - رحمه الله - في مختلفه^{٦٧} وفي كتاب العيون^{٦٨} أنه طاهرٌ غيرٌ طهورٍ^{٦٩}، لا يزال النجاسة الحقيقية والحكمة^{٧٠} عن البدن في قولهم جميعاً، وإثماً الاختلاف في الثوب، فعند^{٧١} أبي حنيفة وأبي يوسف - رحمهما [٩/أ] الله - يزال، وعند محمد - رحمه الله -^{٧٢} لا يزال^{٧٣}، وهو قول زفر والشافعي - رحمهما الله -.

^{٦٣} «جميعاً» ساقطة من (ب، س). أما العبارة في قول محمد رحمه الله فيحتاج إلى التأويل معناها: [لا يزال النجاسة

الحقيقية عن الثوب والبدن، ولا يزال النجاسة الحقيقية عن البدن] في ظني هذه العبارة موافقة للمعنى. المحقق.

^{٦٤} في (ج، ق): «ولا يجوز به الوضوء والاعتسال».

^{٦٥} انظر المهذب للشيرازي ٤١/١.

^{٦٦} كلمة «الفقيه» ساقطة من (ب).

^{٦٧} انظر المختلف لأبي الليث ١٤/أ، ١٤/ب.

^{٦٨} انظر عيون المسائل لأبي الليث ص. ١٣.

^{٦٩} «طاهرٌ غيرٌ طهورٍ» ساقطة من (ب، ج، ق).

^{٧٠} «والحكمة» ساقطة من (ج، ق).

^{٧١} في (ع، ب): عند، بدون الفاء.

^{٧٢} صيغة الدعاء ساقطة من (ع، ب).

^{٧٣} العبارة من قوله «والحكمة عن الثوب والبدن جميعاً...» إلى هنا ساقطة من (س).

وذكر^{٧٤} محمد - رحمه الله - هذه المسألة في رواية أخرى^{٧٥} كما قال الكرخي والطحاوي -
رحمهما الله -^{٧٦}، والأصح ما^{٧٧} قاله^{٧٨}.

وروي عن أبي يوسف - رحمه الله - أنه ذكر في الأمالي^{٧٩} أن الثوب^{٨٠} إذا أصابته [٩/ب]
النجاسة فالحكم فيه أن كلَّ شيءٍ ينعصرُ بالعصرِ فإنه يزيل النجاسة عنه كالحلِّ واللبن وماء
الورد وما أشبه ذلك. وكلُّ شيءٍ لا ينعصر بالعصر فإنه لا يزيل النجاسة عنه كالعسلِ
والدُّهنِ^{٨١} والسَّمْنِ والدَّبْسِ وما أشبه ذلك.

---

^{٧٤} في (ب): قال، بدل «ذكر».

^{٧٥} في (ب، س): «في رواية أخرى هذه المسألة».

^{٧٦} صيغة الدعاء ساقطة من (ب، ج، ق).

^{٧٧} في (س): كما، بزيادة الكاف.

^{٧٨} أي القول الأصح ما قاله الكرخي و الطحاوي بأنه يزيل النجاسة الحقيقية عن الثوب والبدن ولايجوز الوضوء
الاغتسال به. وانظر التوضيح ٢١/أ.

^{٧٩} هذا الكتاب لم يصل إلى يومنا، ذكره السرخسي في كتابه الأصول ٣٣٣/١. وانظر تاريخ التراث العربي لفؤاد
سزكين ٥٢/٢.

^{٨٠} في (ب، س): أن كلَّ ثوب، بدل «أن الثوب».

^{٨١} كلمة «الدهن» ساقطة من (ب). وفي (س): «كالعسل والسمن والدهن والدبس...».

فصل [في الصلاة]

ثم اعلم بأن للصلاة شرائط وأركاناً [١٠/أ] وواجبات وسنن وآداباً^{٨٢} * لصحة الشروع في الصلاة*^{٨٣}.

فأما شرائطها فست^{٨٤}: الطهارة من الحدث والطهارة من النجاسة وستر العورة واستقبال القبلة والوقت والنية.

وأما أركانها فست^{٨٥} أيضاً: تكبيرة الافتتاح والقيام والقراءة والركوع [١٠/ب] والسجود

^{٨٢} «ومنها وكراهية» زيادة هنا في (ب).

^{٨٣} العبارة مابين العلامتين وردت هنا في جميع النسخ إلا (س). أن هذا الكلام بظاهره غير مستقيم لأنه يفهم منه أن يكون للواجب والسنة والأدب تعلقاً لصحة الشروع في الصلاة وليس كذلك فلا بد من التأويل. وهو إما أن نقول قوله لصحة الشروع فيها متعلق بالشرائط وحدها فكانت العبارة "اعلم بأن للصلاة شرائط لصحة الشروع في الصلاة و أركاناً و واجبات وسنن و آداباً" فيستقيم المعنى. أو نقول أراد من صحة الشروع في الصلاة صحتها على صفة الكمال مجازاً بطريق اطلاق اسم السبب على المسبب فكان "اعلم بأن للصلاة شرائط و أركاناً و واجبات وسنن و آداباً لصحتها وكمالها" فيستقيم المعنى. وفي بعض النسخ "لصحة الشروع في الصلاة" ليس بموجود [كما في س] فعلى هذا لا يحتاج إلى التأويل ولكن المشهور من النسخ [كما في ع، ب، ج، ق] ما نقلناه. وانظر التوضيح ٢٢/أ.

^{٨٤} في (ب): «...فسته». في (ج، ق): «أما شرائطها فسته». و في (س): «وأماً...».

^{٨٥} في (ب، ج، ق): فسته.

والقعدة الأخيرة مقدار التشهد والخروج من الصلاة بفعل^{٨٦} المصلي فرض عند أبي حنيفة -
رحمه الله^{٨٧} - وعند أبي يوسف^{٨٨} ومحمد^{٨٩} - رحمهما الله - ليس بفرض^{٩٠}.

فصل [في اختلاف تكبيرة الإفتتاح]

ثم اعلم بأن تكبيرة الإفتتاح ليست من الصلاة عند أبي حنيفة وأبي يوسف - رحمهما [أ/١١]
الله^{٩١} - وعند محمد^{٩٢} [رحمه الله] هي من الصلاة^{٩٣}.

^{٨٦} في (ع، ب): بصنع المصلي، وهي صحيحة أيضاً.

^{٨٧} في (ع، ب): رضي الله عنه، بدل «رحمه الله».

^{٨٨} في (ب، ج): «وقال أبو يوسف». في (ق): «وقال أبي يوسف» وهو سهو من الناسخ.

^{٨٩} في (س): «وعندهما، بدل «وعند أبي يوسف و محمد».

^{٩٠} ذكر المصنف من إثبات الخلاف بين الإمام وصاحبيه. هو اختيار أبي سعيد البردعي رحمه الله، وكان أبو الحسن

الكرخي ينكر ذلك ويقول: لا خلاف بين اصحابنا أن الخروج بفعل المصلي ليس بفرض واتفق الإمام وصاحباة على

ذلك. وانظر التوضيح ٢٤/أ.

^{٩١} صيغة الدعاء ساقطة من (ب).

^{٩٢} في (ع): وقال محمد، بدل «عند محمد».

^{٩٣} وهي شرط عندهما و ركن عند محمد. وانظر مختصر الطحاوي ص ٢٩، واللباب ص ٧٩، والتوضيح ٢٣/أ، ٢٥/أ.

[شروط الصلاة]

فصل^{٩٤} [في الطهارة من الحدث]

وإنما قلنا بأن الطهارة من الحدث شرطٌ بالكتاب والسنة.

أما الكتابُ فقوله - تعالى - : ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ

وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ...﴾^{٩٥} ﴿٩٦﴾ فإلله - سبحانه^{٩٧}

[١١/ب] وتعالى - أمرنا بغسل الأعضاء الثلاثة ومسح الرأس، والأمر من الله - تعالى -

للإيجاب^{٩٨}.

وأما السنةُ فما رُوِيَ عن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - أنه قال^{٩٩}: "مفتاح الصلاة

الطهور

^{٩٤} لفظ «فصل» ساقط من (ب).

^{٩٥} في (ع، ب، ق): ﴿...وَأَرْجُلَكُمْ...﴾ بكسر اللام على قراءة الجرّ.

^{٩٦} سورة المائدة، جزء من الآية: ٦.

^{٩٧} «سبحانه و» ساقطة من (ب).

^{٩٨} في (س): «يدل للإيجاب».

^{٩٩} "لكل شيء مفتاح و... زيادة من أول متن الحديث في (ع، ج، ق). رواه الطبراني في المعجم الكبير ٢٠/٢١٥ عن

معقل بن يسار بلفظ "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لكل شيء مفتاح ومفتاح السماوات قول لا اله الا الله".

وقال الهيثمي في مجمع الزوائد ١٠/٨٩: فيه أغلب بن تميم وهو ضعيف. وذكر المناوي عن ابن لال عن ابن عمر: =

و^{١٠٠} تحريمها التكبير^{١٠١} وتحليلها التسليم^{١٠٢}.

فصل^{١٠٣} [في الطهارة من النجاسة]

وإِنَّمَا قَلْنَا بِأَنَّ الطَّهَارَةَ [١٢/أ] مِنَ النِّجَاسَةِ شَرْطٌ بِالْكِتَابِ وَالسَّنَةِ. أَمَّا الْكِتَابُ فَقَوْلُهُ -

تَعَالَى - ﴿وَتِيَابِكُمْ فَطَهِّرْ﴾^{١٠٤} وَ^{١٠٥} قِيلَ فِي التَّفْسِيرِ^{١٠٦} أَي فَقَصَّرَ.

= "لكل شيء مفتاح ومفتاح اللجنة حبّ المساكين والفقراء" سنده ضعيف. وانظر فيض القدير ٢٨٧/٥ و كتر العمال ٦٥/١، ٦٢٩ و ٧٣٦/٦.

^{١٠٠} "الواو" ساقطة من (ق).

^{١٠١} في (ب): "التكبير"، بزيادة تاء التأنيث.

^{١٠٢} أخرجه أبو داود في الطهارة برقم ٦١ وفي الصلاة برقم ٦١٨، والترمذي في أبواب الطهارة برقم ٣، وابن ماجه في الطهارة برقم ٢٧٥، والدارمي في الطهارة برقم ٢٨٧، وأحمد ١٢٣/١، ١٢٩، والدارقطني ٣٦٠/١، ٣٧٩ والبيهقي ٨٥/٢ بهذا اللفظ، كلهم من حديث عليّ، قال الترمذي: هو أصح شيء في هذا الباب. وأخرجه الترمذي ٢٣٨ وابن ماجه ٢٧٦ والحاكم ٢٢٣/١ بنحوه، قال الترمذي: حديث حسن، وقال الحاكم: هذا حديث صحيح الإسناد على شرط مسلم، رويناه من طريق أبي حنيفة وحمزة الزيات وغيرهما، ووافقه الذهبي. وانظر تلخيص الحبير ٢١٦/١ ونصب الراية ٢٤٧/١، ٢٦٨/١. صحيح.

^{١٠٣} لفظ «فصل» ساقط من (ب).

^{١٠٤} سورة المدثر، الآية: ٤.

^{١٠٥} "الواو" ساقطة من (ب).

^{١٠٦} جاء في القرطبي ٦١/١٩ ﴿وَتِيَابِكُمْ فَطَهِّرْ﴾ وَتِيَابِكُمْ فَشَمَّرَ وَقَصَّرَ، فَإِنَّ تَقْصِيرَ التِّيَابِ أْبْعَدُ مِنَ النِّجَاسَةِ. وانظر تفسير أبي الليث ٤٩١/٣.

وأما السنة فما روي عن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - أنه قال: "لا يقبل^{١٠٧} الله - تعالى-^{١٠٨} صلاة^{١٠٩} بغير^{١١٠} طهورٍ ولا صدقةً من غُلُولٍ"^{١١١}. والغُلُولُ^{١١٢} هي الخيانة [١٢/ب] في المغنم.

فصل [في ستر العورة]

وإنما قلنا بأنَّ سترَ العورة شرطٌ بالكتابِ والسنةِ.

أما الكتابُ فقوله - تعالى - : ﴿يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ...﴾^{١١٣}

^{١٠٧} في (س): لا تقبل، بصيغة التانيث.

^{١٠٨} صيغة الدعاء ساقطة من (ب).

^{١٠٩} في (ب، س): "صلاة امرئ"، والمثبت من الحديث.

^{١١٠} في (ج): من غير، بدل «بغير». والمثبت من الحديث.

^{١١١} رواه النسائي برقم ١٣٩ عن أبي المليح عن أبيه بهذا اللفظ. قال الألباني صحيح. أخرجه مسلم في الطهارة، برقم

٢٢٤ عن ابن عمر بلفظ: "لا تقبل صلاة بغير طهور ولا صدقة من غلول". وأخرجه الترمذي في أبواب الطهارة،

برقم ١ بهذا اللفظ. ورواه ابن ماجه ٢٧٣ ، ٢٧٤ واحمد ١٩/٢ والدارمي ٦٨٦ من وجه اخر بنحوه. صحيح.

^{١١٢} غَلَّ يَغْلُ غُلُولًا ويقال من الغلِّ، فإنه الخيانة في المغنم خاصة، والإغلال: الخيانة في المغام وغيرها. لسان العرب

٤٩٩/١١

^{١١٣} سورة الأعراف، جزء من الآية: ٣١.

والمراد من الزينة^{١١٤} ستر العورة^{١١٥}.

وَأَمَّا السُّنَّةُ فَمَا رُوِيَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - أَنَّهُ قَالَ: «سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -^{١١٦} عَنِ الصَّلَاةِ [١٣/أ] فِي ثَوْبٍ وَاحِدٍ فَقَالَ^{١١٧} النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -^{١١٨} «أَوْ يَجِدُ كَلِّكُمْ ثَوْبَيْنِ؟»^{١١٩} وَفِي رِوَايَةٍ أُخْرَى: «أَوْ لِكُلِّكُمْ ثَوْبَانِ؟»^{١٢٠}.

فصل^{١٢١} [في استقبال القبلة]

وَأَيُّمَا قَلْنَا بِأَنَّ اسْتِقْبَالَ الْقِبْلَةِ شَرْطٌ بِالْكِتَابِ وَالسُّنَّةِ.

^{١١٤} «إنما هي» زيادة هنا في (ج).

^{١١٥} جاء في تفسير أبي الليث ٥٢٧/١: البسوا ثيابكم واستروا عورتكم عند كل صلاة.

^{١١٦} من قوله «سألت...» إلى هنا اختلاف في النسخ، جاء في (ب): «أنه سأل رسول الله صلى الله عليه وسلم...».

في (ج): «سألت النبي عليه السلام...». في (ق): «أنه سألتني النبي صلى الله عليه وسلم...». وفي (س): «أنه سئل النبي صلى الله عليه وسلم...».

^{١١٧} "له" زيادة هنا في (ج، ق).

^{١١٨} في (ع، ج): عليه السلام، بدل «صلى الله عليه وسلم».

^{١١٩} لم نقف على هذا اللفظ في كتب الحديث والشروح ولا في كتب التخریج.

^{١٢٠} أخرجه البخاري في الصلاة برقم ٣٥١، ومسلم في الصلاة برقم ٥١٥ وأبو داود ٦٢٥ والنسائي ٧٦٣ واحمد

٢/٢٣٨، ٢٦٥ والدارمي ١٣٧٠ بهذا اللفظ. كلهم من حديث أبي هريرة. صحيح.

^{١٢١} لفظ «فصل» ساقط من (ب).

أما الكتابُ فقوله^{١٢٢} - تعالى - : ﴿... فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا [١٣/ب] وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ...﴾^{١٢٤}.

وَأَمَّا السنة فما روي عن النبي^{١٢٥} - صلى الله عليه وسلم - أنه^{١٢٦} حين^{١٢٧} علّم الأعرابي أركان الصلاة أمره^{١٢٨} في ذلك باستقبال القبلة^{١٢٩}.

---

^{١٢٢} في (س): قوله تعالى، بدون الفاء.

^{١٢٣} في (ق): ﴿و فَوَلِّ...﴾ الواو زياة في أوّل الكلمة، وهو خطأ. والمثبت من المصحف.

^{١٢٤} سورة البقرة، جزء من الآية: ١٤٤ وتكررت العبارة في الآية: ١٥٠ من نفس السورة.

^{١٢٥} في (ب، ج، ق، س): عن رسول الله، بدل «عن النبي».

^{١٢٦} «قال» زيادة هنا في (ب، س).

^{١٢٧} «حين» ساقطة من (ق).

^{١٢٨} في (ب و ق): وأمره، بزيادة الواو.

^{١٢٩} الأصل في حكاية حديث الأعرابي: أخرجه البخاري في صفة الصلاة برقم ٧٢٤ و مسلم في الصلاة برقم ٣٩٧.

كلاهما من حديث أبي هريرة. فلفظ البخاري: " أن رسول الله صلى الله عليه وسلم دخل المسجد فدخل رجل فصلي فسلم على النبي صلى الله عليه وسلم فرد وقال ارجع فصل فإنك لم تصل. فرجع يصلي كما صلى ثم جاء فسلم على النبي صلى الله عليه وسلم فقال ارجع فصل فإنك لم تصل ثلاثا فقال والذي بعثك بالحق ما أحسن غيره فعلمي؟ فقال إذا قمت إلى الصلاة فكبر ثم اقرأ ما تيسر معك من القرآن ثم اركع حتى تطمئن راکعا ثم ارفع حتى تعتدل قائما ثم اسجد حتى تطمئن ساجدا ثم ارفع حتى تطمئن جالسا وافعل ذلك في صلاتك كلها" إنتها. يمكن الرجوع إليه في المصادر التالية: البخاري ٧٦٠، ٥٨٩٧، ٦٢٩٠ وأبو داود ٨٥٦، والترمذي ٣٠٢، ٣٠٣ والنسائي ٨٨٤، ١٠٥٣، ١٣١٣، ١٣١٤ وأحمد ٤٣٧/٢، ٣٤٠/٤. صحيح.

فصل ١٣٠ [في الوقت]

وَأَيْمًا قَلْنَا بِأَنَّ الْوَقْتَ شَرْطٌ بِالْكِتَابِ وَالسَّنَةِ.

أما الكتابُ فقوله - تعالى - : ﴿فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ [١٤/أ] تُصْبِحُونَ وَلَهُ الْحَمْدُ

فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ﴾^{١٣١}. و^{١٣٢} المراد به أوقاتُ الصلواتِ^{١٣٣}، هكذا

ورد في التفسير^{١٣٤}.

وأما السنة فما روي عن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - أنه قال: "أمّني جبريل^{١٣٥} عليه

---

^{١٣٠} لفظ «فصل» ساقط من (ب).

^{١٣١} سورة الروم، الآية: ١٧ ، ١٨.

^{١٣٢} "الواو" ساقطة من (ق). وفي (ب): «وذكر في التفسير» هنا ورد، بدل «هكذا ورد في التفسير».

^{١٣٣} في (ع): الصلوات، بدل «الصلاة» وهو سهو من الناسخ.

^{١٣٤} جاء في تفسير أبي الليث ٧/٣: قوله عز وجلّ "فسبحان الله" يعني صلّوا لله "حين تمسون" يعني صلاة المغرب والعشاء

"وحيث تصبحون" يعني صلاة الفجر "وعشيا" يعني صلاة العصر "وحيث تظهر" ون على معنى التقديم والتأخير أي

صلاة الظهر

^{١٣٥} في (ع): «جبرئيل» وردت الكتابة هكذا وهو سهو من الناسخ.

السلام^{١٣٦} بإزاء^{١٣٧} باب الكعبة يومين صلى^{١٣٨} الفجر [١٤/ب] في اليوم^{١٣٩} الأول حين طلع
 الفجر الثاني وصلى الظهر حين زالت الشمس مقدارَ شراكِ النعلِ، وصلى العصرَ حين صار ظلُّ
 كلِّ شيءٍ مثله، وصلى المغرب حين غربت الشمس، و صلى العشاء حين غاب الشفق والشفق
 هو البياض الذي في الأفق بعد الحمرة [١٥/أ] عند أبي حنيفة^{١٤٠} - رحمه الله -^{١٤١}. وعند أبي
 يوسف^{١٤٢} ومحمد والشافعي - رحمهم الله -^{١٤٣} هو الحمرة^{١٤٤} ثم^{١٤٥} صلى الفجر في اليوم
 الثاني حين أسفر جداً و صلى الظهر حين صار ظل كل شيء مثله وصلى العصر حين صار ظلُّ

^{١٣٦} «السلام» بدل «السلام»: كثيرا ما وردت كتابة هذه الكلمة في (ع، ب) هكذا. والمثبت من (ج، ق، س). وسوف
 لانشير إلى كتابة هذه الكلمة.

^{١٣٧} في (ج، ق): عند، بدل «إزاء». وهي صحيحة أيضا.

^{١٣٨} في (ب، س): فصلى، بزيادة الفاء.

^{١٣٩} في (س): في يوم، بدون تعريف.

^{١٤٠} قال أبو جعفر: "وبه نأخذ". وانظر مختصر الطحاوي ص. ٢٣.

^{١٤١} في (ع، س): رضي الله عنه، بدل «رحمه الله».

^{١٤٢} في (ع، ب): وقال أبو يوسف، بدل «وعند أبي يوسف».

^{١٤٣} في (ق): «رحمه الله» صيغة الدعاء وردت بصيغة المفرد، وهو سهو من الناسخ.

^{١٤٤} انظر مختصر الطحاوي ص ٢٣، و الباب ص. ٧٢ و ٧٣، والتوضيح ٣٥/أ، والمهذب ١/١٨٦.

^{١٤٥} في (ع، ب): واو العطف، بدل «ثم».

كل شيء مثليه وصلى المغرب حين يُفطرُ [١٥/ب] الصائمُ وصلى العشاءَ حين مضى^{١٤٦} ثلثُ الليلِ ثم^{١٤٧} التفت إليّ فقال^{١٤٨}: يا محمدُ هذا وقتك و وقت الأنبياء من قبلك ووقت أمّتك ما بين هذين الوقتين^{١٤٩}.

^{١٤٦} في (ب): «بعد ما مضى». وفي (ج، ق): «حينما مضى».

^{١٤٧} في (ج): «ثم ثم التفت...» تكررت الكلمة، وهو سهو من الناسخ.

^{١٤٨} في (ج، ق، س): «وقال». وفي (ع): «فقال لي».

^{١٤٩} يظهر أن المؤلف ذكر الحديث بالمعنى وهذا الحديث يرد بروايات مختلفة وبطرق متعدّدة في السنن و المسانيد كما تبّه على ذلك الزيلعي في نصب الراية: حديث " إمامة جبريل " رواه جماعة من الصحابة: منهم ابن عباس وجابر بن عبد الله وابن مسعود وأبي هريرة وعمرو بن حزم وأبو سعيد الخدري وأنس بن مالك وابن عمر. أما حديث ابن عباس فأخرجه أبو داود في الصلاة برقم ٣٩٣ والترمذي في أبواب الصلاة برقم ١٤٩. فلفظ الترمذي: " أمّني جبريل عند البيت مرتين فصلى الظهر في الأولى منهما: حين كان الفيء مثل الشراك ثم صلى العصر حين كان كل شيء مثله ظله ثم صلى المغرب حين وجبت الشمس وأفطر الصائم ثم صلى العشاء حين غاب الشفق ثم صلى الفجر حين برق الفجر وحرّم الطعام على الصائم وصلى المرة الثانية: الظهر حين كان ظل كل شيء مثله لوقت العصر بالأمس ثم صلى العصر حين كان ظل كل شيء مثليه ثم صلى المغرب لوقته الأول ثم صلى العشاء الآخرة حين ذهب ثلث الليل ثم صلى الصبح حين أسفرت الأرض ثم التفت إليّ جبريل فقال: يا محمد هذا وقت الأنبياء من قبلك والوقت فيما بين هذين الوقتين". قال الترمذي: هذا حديث حسن صحيح. وانظر نصب الراية ١/١٩١ لتخريج الروايات الأخرى.

فصل ١٥٠ [في النية]

وإنما قلنا بأن النية شرطٌ بالكتابِ والسنة.

أما الكتاب فقوله - تعالى - : ﴿فَادْعُوا^{١٥١} اللَّهَ مُخْلِصِينَ [١٦ أ] لَهُ الدِّينَ...﴾^{١٥٢} ، والإخلاص

لا يحصل إلا بالنية.

وأما السنة فما روي عن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - أنه قال: "إنما^{١٥٣} الأعمالُ

بالنيات وإنما^{١٥٤} لكل امرئ ما نوى^{١٥٥}" يعني لا يحصل فضيلتها إلا بالنيات^{١٥٦} الخالصة.

---

^{١٥٠} لفظ «فصل» ساقط من (ب).

^{١٥١} في (ع): فعبدوا، بدل «فادعوا» وهو خطأ. والمثبت من المصحف.

^{١٥٢} سورة غافر، جزء من الآية: ١٤. وردت الآية في (ب): فقوله تعالى ﴿...مخلصين له الدين...﴾. أما في (ج، ق،

س) فقوله تعالى ﴿وما أمروا إلا ليعبدوا الله مخلصين له الدين...﴾: سورة البينة، جزء من الآية: ٥.

^{١٥٣} "إنما" ساقطة من (ب، ج، ق). والمثبت من الحديث.

^{١٥٤} "إنما" ساقطة من (ب، س). والمثبت من الحديث.

^{١٥٥} رواه البخاري عن عمر بن الخطاب رضي الله عنه في مواطن ستة بهذا اللفظ أرقامها: ٥٤، ٢٣٩٢، ٣٦٨٥،

٤٧٨٣، ٦٣١١، ٦٥٥٣. وما بقي على الرواية هكذا: "فمن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إلى امرأة ينكحها

فهجرته إلى ما هاجر إليه". ورواه مسلم ١٥٥: "إنما الأعمال بالنية وإنما لامرئ ما نوى...". وما بقي على الرواية

كما ورد في العبارة الآتية. صحيح.

^{١٥٦} في (ب، س): النية، وردت بصيغة المفرد.

وقال عليه السلام^{١٥٧} "فمن^{١٥٨} كانت هجرته إلى الله ورسوله فهجرته^{١٥٩} إلى الله ورسوله
[١٦/ب] ومن كانت هجرته لدنيا^{١٦٠} يُصِيبُهَا أو^{١٦١} امرأةٍ يتزوَّجُهَا فهجرته إلى ما هاجر إليه".

[أركان الصلاة]

فصل^{١٦٢} [في تكبيرة الافتتاح]

وَإِنَّمَا قُلْنَا بِأَنَّ تَكْبِيرَةَ الْإِفْتِتَاحِ رُكْنٌ بِالْكِتَابِ وَالسَّنَةِ. أَمَا الْكِتَابُ فَقَوْلُهُ^{١٦٣} - تعالى - :
﴿وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى﴾^{١٦٤}، وقوله - تعالى - : ﴿وَرَبِّكَ فَكَبَّرْ﴾^{١٦٦}.

^{١٥٧} قوله «يعني لا يحصل فضيلتها إلا بالنيات الخالصة وقال عليه السلام» ساقط من (ج، ق).

^{١٥٨} في (ع، ب، س): مَنْ، بدون الفاء. والمثبت من الحديث.

^{١٥٩} في (س): كان هجرته، بدل «فهجرته». والمثبت من الحديث.

^{١٦٠} في (ع، ق): إلى، بدل «اللام»، وهو صحيح أيضا. وفي (س): «إلى الدنيا» بالتعريف، وهو خطأ. والمثبت من
الحديث.

^{١٦١} "إلى" زيادة هنا في (ع).

^{١٦٢} لفظ «فصل» ساقط من (ب).

^{١٦٣} في (س): قوله، بدون الفاء.

^{١٦٤} سورة الأعلى، الآية: ١٤.

^{١٦٥} قوله ﴿وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى﴾ وقوله تعالى «ساقط من (ج، ق، س).

^{١٦٦} سورة المدثر، الآية: ٣.

وأما السنة فما [أ/١٧] روى عن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - أنه قال: ^{١٦٧} "مِفْتَاحُ الصلاةِ الطَّهُّورُ وتَحْرِيمُهَا التَّكْبِيرُ وتحليلُهَا التَّسْلِيمُ" ^{١٦٨}.

فصل ^{١٦٩} [في القيام]

وإِنَّمَا قلنا بأن القيامَ ركنٌ بالكتاب والسنة.

أما الكتابُ فقوله - تعالى - : ﴿...وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ﴾ ^{١٧٠} أي خاشعين ^{١٧١}. [ب/١٧]

وَأَمَّا السنةُ فما روي عن رسول الله ^{١٧٢} - صلى الله عليه وسلم - أنه قال: "يُصَلِّي المَرِيضُ قائماً

فإن لم يستطع فقاعداً فإن لم يستطع فمُسْتَلْقِياً على قفاه يومئذ برأسه الركوع والسجود" ^{١٧٣}

---

^{١٦٧} "لكل شيء مفتاح و... زيادة من أول متن الحديث في (ع)، تقدم تخريجه في الصفحة ١٦.

^{١٦٨} تقدم تخريج هذا الحديث في الصفحة ١٧.

^{١٦٩} لفظ «فصل» ساقط من (ب).

^{١٧٠} سورة البقرة، جزء من الآية: ٢٣٨.

^{١٧١} «أي خاشعين» ساقطة من (ق).

^{١٧٢} في (ب): عن النبي، بدل «عن رسول الله».

^{١٧٣} قوله «الركوع والسجود» ساقط من (ع). وعلى هامش (ب) تصحيح، قوله «الركوع والسجود» زيادة.

فإن لم يستطع فالله - سبحانه وتعالى - أولى بالتجاوز والكرم" ١٧٤.

فصل ١٧٥ [في القراءة]

وَأَيُّمَا قَلْنَا بِأَنَّ الْقِرَاءَةَ رَكْنٌ بِالْكِتَابِ [١٨/أ] وَالسَّنَةِ.

أما الكتابُ فقوله - تعالى - : ﴿فَاقْرَأُوا مَا تيسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ﴾ ١٧٦.

وَأَمَّا السُّنَةُ فَمَا رَوَى عَنْ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أَنَّهُ قَالَ: "لَا صَلَاةَ إِلَّا

بِالْقِرَاءَةِ" ١٧٧.

---

١٧٤ لم أجد هذا الحديث بهذا اللفظ لعل المؤلف رواه بالمعنى. ورأيت أثناء تحقيق النص يتصرّف المؤلف في نقل النصوص.

وإنما وجدت في الدارقطني ٤٢/٢: عن علي بن أبي طالب عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "يصلي المريض قائما

فإن لم يستطع صلى قاعدا فإن لم يستطع أن يسجد أو ما جعل سجوده أخفض من ركوعه فإن لم يستطع أن يصلي

قاعدا صلى على جنبه الأيمن مستقبل القبلة فإن لم يستطع صلى مستلقيا رجلاه مما يلي القبلة". رواه البيهقي

٣٠٧/٢ نحو الحديث بزيادة على سند الدارقطني. وذكر الزيلعي نحوه وقال: هذا حديث غريب. في إسناده الحسن

العربي و حسين بن زيد، وأعلهما الحفظ. و انظر نصب الراية ١٢٣/٢ و تلخيص الحبير ٢٢٦/١. ورواه الطبراني

في المعجم الأوسط ٢١٠/٤ عن بن عباس بغير ذلك اللفظ. وقال الهيثمي: ولم أجد من ترجمه وبقية رجاله ثقات.

راجع مجمع الزوائد ٣٤٨/٢.

١٧٥ لفظ «فصل» ساقط من (ب).

١٧٦ سورة المزمل، جزء من الآية: ٢٠.

١٧٧ أخرجه مسلم في الصلاة برقم ٣٩٦ عن أبي هريرة بلفظ "لا صلاة إلا بقراءة". ورواه أحمد ٣٠٨/٢، ٤٤٢ عن أبي

هريرة أيضا كما ورد في مسلم. صحيح.

فصل ١٧٨ [في الركوع و السجود]

وَإِنَّمَا قَلْنَا بِأَنَّ الرُّكُوعَ وَالسُّجُودَ رَكْنٌ بِالْكِتَابِ وَالسَّنَةِ.

أما الكتابُ فقوله - تعالى - : ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا [١٨/ب] وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ
وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾^{١٧٩}

وَأَمَّا السَّنَةُ فَمَا رَوَى عَنْ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أَنَّهُ^{١٨٠} حِينَ عَلَّمَ الْأَعْرَابِيَّ أَرْكَانَ
الصَّلَاةِ عَلَّمَهُ فِي ذَلِكَ الرُّكُوعَ وَالسُّجُودَ^{١٨١}.

فصل ١٨٢ [في القعدة الأخيرة]

وَإِنَّمَا قَلْنَا بِأَنَّ الْقُعْدَةَ الْآخِرَةَ رَكْنٌ بِالْكِتَابِ وَالسَّنَةِ.

أما [١٩/أ] الكتابُ فقوله^{١٨٢} - تعالى - : ﴿الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى

---

^{١٧٨} لفظ «فصل» ساقط من (ب).

^{١٧٩} سورة الحج، الآية: ٧٧.

^{١٨٠} «قال» زيادة هنا في (ع، ج).

^{١٨١} تقدم تخريج هذا الحديث في الصفحة ٢٠.

^{١٨٢} لفظ «فصل» ساقط من (ب).

^{١٨٣} في (س): قوله، بدون الفاء.

جَنُوبِهِمْ... ﴿١٨٤﴾.

وَأَمَّا السُّنَّةُ فَمَا رَوَى عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ^{١٨٥} - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أَنَّهُ قَالَ: "إِذَا أَحَدَثَ الْإِمَامُ بَعْدَ مَا قَعَدَ قَدْرَ التَّشَهُدِ فَقَدِ تَمَّتْ صَلَاتُهُ وَصَلَاةٌ مِنْ كَانَ خَلْفَهُ إِنْ ^{١٨٦} كَانَ حَالُهُمْ مِثْلَ حَالِهِ" ^{١٨٧}.

فصل ^{١٨٨} [في واجبات الصلاة]

وَأَمَّا [١٩/ب] واجباتها فسبع ^{١٨٩}: تعيينُ فاتحةِ الكتابِ وشيءٍ معها من القرآنِ في الركعتين

^{١٨٤} سورة آل عمران، جزء من الآية: ١٩١.

^{١٨٥} في (ب): عن النبي، بدل «عن رسول الله».

^{١٨٦} في (ب): إذا، بدل «إن».

^{١٨٧} لم أجد هذا الحديث بهذا اللفظ لعل المؤلف رواه بالمعنى. أخرجه أبو داود في الصلاة برقم ٦١٧، والترمذي في أبواب

الصلاة برقم ٤٠٨، والدارقطني ٣٧٩/١، والبيهقي ١٧٦/٢، والطيالسي ٢٩٨/١. كلهم من حديث بن عمرو.

ولفظ أبي داود: "إذا قضى الإمام الصلاة وقعد فأحدث قبل أن يتكلم فقد تمت صلاته ومن كان خلفه ممن أتم

الصلاة". قال الترمذي: هذا حديث ليس إسناده بالقوي وقد اضطربوا في إسناده. وأخرجه الدارقطني ثم البيهقي في

"سننهما" قال الدارقطني: في إسناده عبد الرحمن بن زياد، وهو ضعيف لا يحتج به. وافرّه البيهقي. وبالجملة أن

حديث بن عمرو ضعيف.

^{١٨٨} لفظ «فصل» ساقط من (ب).

^{١٨٩} في (ع، ب، س): فسبعة.

الأوليين^{١٩٠}، والقعدة الأولى، وقراءة^{١٩١} الشَّهْدِ فِي الْقَعْدَةِ الْأَخِيرَةِ، والقنوت في الوتر، وتعديل الأركان، والجهر فيما يُجْهَرُ والمخافتة فيما يُخَافَتُ^{١٩٢}. قال بعضهم هما واجبتان^{١٩٣} [٢٠/أ] وقال بعضهم هما سنتان^{١٩٤}. والاختلاف^{١٩٥} إنما يظهر في وجوب سجدي السهو. وإن ترك عامدا لا تجب عليه سجدة السهو بالإتفاق وإن كان ساهيا فقال^{١٩٦} بعضهم تجب عليه سجدة السهو، وقال بعضهم لا تجب عليه سجدة السهو^{١٩٧}.

^{١٩٠} في (ب) ورد تصحيح، بعد قوله «في الركعتين الأوليين»: عبارة «في الفرض الأربع» زيادة.

^{١٩١} «قراءة» ساقطة من (ب).

^{١٩٢} عبارة «والقنوت في الوتر وتعديل الأركان» وردت هنا في (ب، س). وفي (ج): مُخَافَةٌ، بدل «يخافة»، والمثبت من (ع، ب، ق، س).

^{١٩٣} في (س): هما واجبان، في صيغة المذكر.

^{١٩٤} واجبتان عند الحنفي، سنتان عند الشافعي. وانظر مختصر الطحاوي ص. ٢٦، واللباب ص. ٨٦، والتوضيح ٤٩/ب.

^{١٩٥} في (ب): واختلافهما، بدل «والاختلاف».

^{١٩٦} في (ع، ج): قال، بدون الفاء.

^{١٩٧} من قوله «وإن ترك...» إلى هنا اختلاف في النسخ، جاء في (ب): «قال بعضهم تجب عليه سجدة السهو إن تركها ساهيا وقال بعضهم لا تجب عليه سجدة السهو وإن تركها عامدا لا تجب عليه سجدة السهو بالاتفاق فصل...». في (ج): «إن تركها عمدا لا تجب عليه سجدة السهو إن تركها ساهيا قال بعضهم تجب عليه سجدة السهو وقال بعضهم لا تجب عليه سجدة السهو فصل...». في (ق): «إن تركها عمدا لا يجب عليه سجدة لسهُوٍ إن تركها

فصل [في سنن الصلاة و آدابها]

وَأَمَّا سِنَّهَا فَاثْنَا عَشْرَةَ^{١٩٨}: [٢٠/ب] رَفَعُ الْيَدَيْنِ إِلَى شَحْمَتِي^{١٩٩} الْأُذُنَيْنِ^{٢٠٠}، وَوَضَعَ الْيَمِينَ عَلَى الشَّمَالِ^{٢٠١} تَحْتَ السَّرَةِ^{٢٠٢}، وَالثَّنَاءُ^{٢٠٣}، وَالتَّعُودُ، وَالتَّسْمِيَةُ، وَالتَّأْمِينُ، وَالتَّسْمِيعُ، وَالتَّحْمِيدُ، وَتَسْبِيحَاتِ الرُّكُوعِ^{٢٠٤} وَالسُّجُودِ، وَقِرَاءَةُ التَّشْهَادِ فِي الْقَعْدَةِ الْأُولَى، وَقِرَاءَةُ فَاتِحَةِ الْكِتَابِ فِي الرَّكْعَتَيْنِ الْأَخِيرَتَيْنِ^{٢٠٥}، وَالتَّكْبِيرَاتِ الَّتِي [٢١/أ] تَتَخَلَّلُ فِي خِلَالِ الصَّلَاةِ سِوَى تَكْبِيرَةِ الْإِفْتِتَاحِ^{٢٠٦}، وَإِصَابَةُ لَفْظَةِ السَّلَامِ.

سَاهِيَا قَالَ بَعْضُهُمْ يَجِبُ عَلَيْهِ سَجْدَتَا لِسَهْوٍ وَقَالَ بَعْضُهُمْ لَا يَجِبُ عَلَيْهِ سَجْدَتَا لِسَهْوٍ فَصَلَّ...» وَفِي (س): «إِنْ تَرَكَهُمَا سَاهِيَا قَالَ بَعْضُهُمْ تَجِبُ عَلَيْهِ سَجْدَتَا السُّهُوِّ وَقَالَ بَعْضُهُمْ لَا تَجِبُ عَلَيْهِ سَجْدَتَا السُّهُوِّ فَصَلَّ...».

^{١٩٨} فِي (ع، س): «فَاثْنَا عَشْرَةَ».

^{١٩٩} فِي (ع، ج، ق): إِلَى شَحْمَةِ، بِصِغَةِ الْمَفْرَدِ.

^{٢٠٠} فِي (ع، ب): الْأُذُنِ، بِصِغَةِ الْمَفْرَدِ.

^{٢٠١} فِي (ج، ق): عَلَى الْيَسَارِ، وَهِيَ صَحِيحَةٌ أَيْضًا.

^{٢٠٢} عِبَارَةٌ «رَفَعُ الْيَدَيْنِ إِلَى شَحْمَتِي الْأُذُنَيْنِ وَوَضَعَ الْيَمِينَ عَلَى الشَّمَالِ تَحْتَ السَّرَةِ» سَاقِطَةٌ مِنْ (س).

^{٢٠٣} وَآوِ الْعَطْفِ سَاقِطٌ مِنْ (ق).

^{٢٠٤} فِي (س): «...وَتَسْبِيحَاتِ الرُّكُوعِ وَالتَّسْمِيعِ وَالتَّحْمِيدِ...».

^{٢٠٥} فِي (ع، ب، س): «الْأَخْرَيْنِ». فِي (ج): «أَخْرَتَيْنِ». وَفِي (ق): «الْأَخْرَيْنِ» وَهُوَ خَطَأً. وَلَعَلَّ الصَّوَابَ مَا أَثْبَتَهُ.

^{٢٠٦} فِي (ب): الْإِحْرَامُ، بَدَلُ «الْإِفْتِتَاحِ». وَهُوَ صَحِيحٌ أَيْضًا.

وما سوى ذلك يكون آداباً^{٢٠٧} لا يجب بتركه شيء^{٢٠٨}.

فصل^{٢٠٩} [في سجود السهو]

ولو^{٢١٠} ترك شيئاً مما سَمَّيناه شرطاً لا يصحّ دخوله في الصلاة سواءً كان عامداً أو ناسياً^{٢١١}.

ولو^{٢١٢} ترك شيئاً مما سَمَّيناه ركناً^{٢١٣} وهو^{٢١٤} في الصلاة فإن كان [٢١/ب] مما^{٢١٥} يمكن قضاؤه

في الصلاة^{٢١٦} قضاؤه، وإن كان مما لا يمكن قضاؤه فسدت صلاته. ولو^{٢١٧} ترك شيئاً مما سَمَّيناه

---

^{٢٠٧} في (ب، س): فهو اداب، بدل «يكون اداباً».

^{٢٠٨} قوله «لا يجب بتركه شيء» ساقط من (ب، س).

^{٢٠٩} لفظ «فصل» ساقط من (ب).

^{٢١٠} في (ب، س): فإن، بدل «ولو».

^{٢١١} في (ج): ساهياً، بدل «ناسياً».

^{٢١٢} في (ب): وإن، بدل «ولو»

^{٢١٣} في (س): ركن، والمثبت من النسخ الأخرى.

^{٢١٤} «أن يكون» زيادة هنا في (ع، ب، ج، ق).

^{٢١٥} "مما" ساقطة من (ج، ق).

^{٢١٦} «في الصلاة» ساقطة من (ج، ق، س).

^{٢١٧} في (ب، س): وإن، بدل «ولو».

واجبا إن^{٢١٨} كان ساهيا تجب^{٢١٩} عليه سجدتا السهو، وإن كان عامدا لا تجب عليه سجدتا السهو^{٢٢٠}، ولكن تكون صلاته على وصف^{٢٢١} النقصان. ولو ترك شيئا [٢٢/أ] مما سميناه سنة سواء كان^{٢٢٢} ساهيا أو عامدا لا تجب^{٢٢٣} عليه سجدتا السهو ولا تفسد صلاته إلا أنه إذا كان عامدا يكون مسيئا^{٢٢٤}.

فصل [في الوضوء]

ثم اعلم بأن للوضوء فرائض^{٢٢٥} وسُننًا ونوافِلَ ومُسْتَحَبَاتٍ^{٢٢٦} وآدابًا وكراهيةً ومناهي^{٢٢٧}.

^{٢١٨} في (ب، س): فإن، بزيادة الفاء.

^{٢١٩} في (س): يجب، في صيغة الغائب المفرد.

^{٢٢٠} قوله «وإن كان عامدا لا تجب عليه سجدتا السهو» ساقط من (ج). في (ق): «لسهُو»، هكذا الكتابة، وهو خطأ.

^{٢٢١} في (ب): على وجه، بدل «على وصف». و في (س): «على النقصان»، بدون «وصف».

^{٢٢٢} في (ب): إن كان، بدل «سواء كان».

^{٢٢٣} في (ج، ق، س): لا يجب، بصيغة الغائب المفرد.

^{٢٢٤} من قوله «ولا تفسد..» إلى هنا تختلف العبارة في (ب)، وهي: «ولا تفسد صلاته وقيل إن كان عامدا يكون مسيئا

وما سوى ذلك فهو آداب لا يجب بتركه شيء». عبارة: «..وما سوى ذلك آدابا لا يجب بتركه شيء» زيادة هنا

في (ج).

^{٢٢٥} في (ب، ج): «فرايض»، وقد استحسنا كتابة (ع، ق، س) على الطريقة المألوفة. وفيما يلي سنترك التنبيه على ذلك.

^{٢٢٦} في (ب): «مُسْتَحَبَاتٍ». و المثبت من (ع، ج، ق، س) وهو منسجم مع سياق النص و مثل لما يأتي.

^{٢٢٧} في (ع، ب، س): «ومَنْهِيًّا». و المثبت من (ق، ج)، وهو منسجم مع سياق النص.

[فرائض الوضوء]

أما فرائضه فأربعٌ: غسلُ الوجهِ، والوجهُ: ما يواجهُ به الإنسانُ^{٢٢٨} [٢٢/ب] وهو^{٢٢٩} من قُصاص الشعر إلى أسفل الذَّقَنِ^{٢٣٠}، ومن شحمة الأذن إلى شحمة الأذن^{٢٣١}. والعذاران يدخلان في الغسل عند أبي حنيفة ومحمد - رحمهما الله -^{٢٣٢}، وقال أبو يوسف^{٢٣٣} يوسف - رحمه الله -^{٢٣٤} لا يدخلان في الغسل^{٢٣٥}. وغسل اليدين إلى المرفقين^{٢٣٦}، ومسح الرأس، وغسل [٢٣/أ] الرجلين إلى الكعبين بدليل قوله - تعالى -^{٢٣٧} ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى

^{٢٢٨} في (ب): «والوجه ما يواجه الإنسان به...».

^{٢٢٩} "وهو" ساقطة من (ع و ب).

^{٢٣٠} «طولا» زيادة هنا في (ب).

^{٢٣١} «عرضا» زيادة هنا في (ب).

^{٢٣٢} صيغة الدعاء ساقطة من (ب).

^{٢٣٣} في (ق): أبي، وهو سهو من الناسخ. والمثبت من النسخ الأخرى.

^{٢٣٤} في (ب): وعند أبي يوسف، بدل «وقال أبو يوسف رحمه الله».

^{٢٣٥} انظر التوضيح ٦٢/ب.

^{٢٣٦} في (س): إلى المرافق، بدل «إلى المرفقين».

^{٢٣٧} في (ب): والدليل عليه قوله تعالى، بدل «بدليل قوله تعالى».

^{٢٣٨} على هامش (س) تصحيح، قوله : ﴿...الذين...﴾ زيادة.

الصَّلَاةِ ٢٣٩ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ ٢٤٠ إِلَى الْكَعْبَيْنِ... ﴿٢٤١﴾. فالله - سبحانه ٢٤٢ وتعالى - أمرنا بغسل الأعضاء الثلاثة، ومسح الرأس، والأمر من الله -تعالى- للإيجاب. والمرفقان والكعبان يدخلان في ٢٤٣ [٢٣/ب] الغسل ٢٤٤.

فصل ٢٤٥ [في سنن الوضوء]

وأما سننهُ فعشر ٢٤٦: تسميةُ الله - تعالى - في ابتداء الوضوء، وغسلُ اليدين ثلاثاً قبل إدخالهما الإناء، والاستنجاء بالماء عند وجود الماء، والاستنجاء بالحجر أو بالمدر ٢٤٧ عند عدم الماء،

٢٣٩ على هامش (ب) جاء قوله تعالى: ﴿...فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ...إِلَى الْكَعْبَيْنِ...﴾.

٢٤٠ في (ع، ب): ﴿وَأَرْجُلَكُمْ﴾ على قراءة الجر. وانظر الباب ص. ٣٢.

٢٤١ سورة المائدة، جزء من الآية: ٦.

٢٤٢ «سبحانه» ساقطة من (ب).

٢٤٣ "في" ساقطة من (ع). والمثبت من النسخ الأخرى.

٢٤٤ عبارة «عند علمائنا الثلاثة وعند زفر لا يدخلان» زيادة هنا في (ب). [وفي دخول المرفقين والكعبين خلاف زفر].

وانظر الباب ص. ٣٢.

٢٤٥ لفظ «فصل» ساقط من (ب).

٢٤٦ في (ب): «وَأَمَّا سنن الوضوء فعشر». و في (ع، ج، ق، س): «ف عشرة».

٢٤٧ في (ب، ج): والمدر، بدون الباء. و في (س): أو المدر، بدون الباء.

والسواك، والمضمضة، والاستنشاق، [٢٤/أ] ومسح الأذنين، وتحليل اللحية، والأصابع، وغسل الأعضاء المفروضة ثلاثاً ثلاثاً^{٢٤٨}.

فصل^{٢٤٩} [في نوافل الوضوء]

وأما نوافله^{٢٥٠} فست^{٢٥١}: مسح اليدين^{٢٥٢} على الحائط أو على الأرض^{٢٥٣} بعد الاستنجاء، وغسل اليدين^{٢٥٤} بعد المسح على الحائط أو على الأرض^{٢٥٥}، وذكر الدعاء عند غسل كل^{٢٥٦} عُضْوٍ، ومسح الرقبة، [٢٤/ب]

^{٢٤٨} في (ع، ج، ق، س): في المرة الثالثة، بدل «ثلاثاً ثلاثاً».

^{٢٤٩} لفظ «فصل» ساقط من (ب).

^{٢٥٠} في (ب، س): «وأما نوافل الوضوء».

^{٢٥١} في (س): فستة.

^{٢٥٢} في (ب، ج، ق، س): اليد، بصيغة المفرد.

^{٢٥٣} عبارة «أو على الأرض» ساقطة من (ب). و في (س): «بعد الاستنجاء على الحائط أو على الأرض».

^{٢٥٤} في (ب): اليد، بصيغة المفرد.

^{٢٥٥} عبارة «على الحائط أو على الأرض» ساقطة من (ب). عبارة: «وغسل اليدين بعد المسح على الحائط أو على

الأرض» ساقطة من (س).

^{٢٥٦} "كل" ساقطة من (ج).

وغسل الأعضاء المفروضة في المرة الثالثة^{٢٥٧}، ورشّ الماء على الفرج^{٢٥٨} والسرّاويل بعد الفراغ من الوضوء.

فصل^{٢٥٩} [في مستحبات الوضوء]

وأما مستحباته فست^{٢٦٠}: النية في ابتداء الوضوء، والبداية^{٢٦١} بما بدأ الله - تعالى - بذكره، والبداية بميامنه^{٢٦٢}، ومراعاة^{٢٦٣} الترتيب، ومراعاة [أ/٢٥] الموالاة^{٢٦٤} إتياءً عن^{٢٦٥} الجفّاف^{٢٦٦}، واستيعابُ جميع الرأس بالمسح.

---

^{٢٥٧} في (ع، ب، ق، س) : الثانية، بدل «الثالثة». والمثبت من (ج)، ولعل هذا هو الصواب.

^{٢٥٨} في (ق): «الفرجي» هذه الكتابة سهو من الناسخ.

^{٢٥٩} لفظ «فصل» ساقط من (ع، ب، ج، ق).

^{٢٦٠} في (ب): «وأما مستحب الوضوء فستة».

^{٢٦١} «والبداية» كثيرا ما وردت كتابة هذه الكلمة في (ع، ب، ج) هكذا. وقد استحسننا كتابة (ق، س)، وسوف لا نشير إلى كتابة هذه الكلمة.

^{٢٦٢} في (ب): وبالميامن، بدل «والبداية بميامنه». في (ج): «...بذكره وبالميامن».

^{٢٦٣} في (ق): «ومراي عات» هكذا الكتابة. وهو سهو من الناسخ.

^{٢٦٤} في (ج، ق): «والمراعات المولات»، والمثبت من (ع، ب، س).

^{٢٦٥} في (ع، ب، س): علي، بدل «عن». والمثبت من (ج، ق).

^{٢٦٦} في (ب): قبل أن يقرب إلى الجفّاف، بدل «إتياءً على الجفّاف».

فصل ٢٦٧ [في آداب الوضوء]

وأما آدابه فست^{٢٦٨}: تركُ استقبالِ القبلة و استدبارها، وتركُ استقبالِ عينِ الشمسِ والقمرِ^{٢٦٩} واستدبارهما^{٢٧٠}، وتركُ الكلامِ سوى^{٢٧١} الأدعية التي يُدعى بها عند غَسَلِ كُلِّ عَضْوٍ، والمضمضةُ والاستنشاقُ بيده اليمنى^{٢٧٢}، [٢٥/ب] والامتخاطُ بيده اليسرى^{٢٧٣}، وسترُ العورة عند^{٢٧٤} الاستنجاء.

فصل ٢٧٥ [في كراهية الوضوء]

وأما كراهيته فست^{٢٧٦}:

---

^{٢٦٧} لفظ «فصل» ساقط من (ع، ب، ج).

^{٢٦٨} في (ب): «وأما آداب الوضوء». و في (ع، س): «فسته».

^{٢٦٩} «والقمر» ساقطة من (ع).

^{٢٧٠} «واستدبارهما» ساقطة من (س).

^{٢٧١} في (ع): «سوي» بالياء المنقوطة. وهو سهو من الناسخ.

^{٢٧٢} في (ج): «باليد اليمين». و في (ق): «بيد اليمنى».

^{٢٧٣} في (ج): «باليد اليسرى». و في (ق): «بيد اليسرى».

^{٢٧٤} في (ب، س): بعد، بدل «عند». والمثبت من (ع، ج، ق)، ولعل هذا هو الصواب.

^{٢٧٥} لفظ «فصل» ساقط من (ع، ب).

^{٢٧٦} في (ب): «وأما كراهية الوضوء فسته». و في (س): «وأما كراهية الوضوء فست».

تعنيفُ ضرب الماء على الوجه^{٢٧٧}، والنظر إلى العورة، وإلقاء البزاق^{٢٧٨} والمخاط^{٢٧٩} في الماء، والمضمضة والاستنشاق بيده اليسرى^{٢٨٠}، والامتخاط بيده اليمنى^{٢٨١}، والكلام في حال [٢٦/أ] الاستنجاء^{٢٨٢}.

فصل^{٢٨٣} [في مناهي الوضوء]

وأما مناهيه^{٢٨٤} فستة: كشفُ العورة بعد الاستنجاء، وإلقاء البولِ والغائطِ في الماء، والاستنجاء^{٢٨٥} بيده اليمنى^{٢٨٦} إلا عند الضرورة^{٢٨٧}، وإسراف الماء في^{٢٨٨} الوضوء

^{٢٧٧} في طرّة (ب) تصحيح. لفظ «الوجه» زيادة.

^{٢٧٨} «في البول» زيادة هنا في (ب، س). البزاق: البُصاق، وكذا البُساق. مختار الصحاح ص. ٥١.

^{٢٧٩} في (ب، س): والامتخاطُ، بدل «والمخاط».

^{٢٨٠} في (ج، ق): «باليدي اليسرى».

^{٢٨١} في (ج، ق): «باليدي اليمنى». قوله «إلا من عذر» زيادة هنا في (ج).

^{٢٨٢} في (ب): عند الاستنجاء، بدل «في حال الاستنجاء».

^{٢٨٣} لفظ «فصل» ساقط من (ب، ع).

^{٢٨٤} في (ع، ب): «وأما منهي الوضوء».

^{٢٨٥} في (ب): الامتخاط، بدل «الاستنجاء».

^{٢٨٦} في (ق): «باليمنى»، بدون «يده». و في (ج): «باليمنى بغير عذر إلا عند الضرورة...».

^{٢٨٧} في (ب): إلا من عذر، بدل «إلا عند الضرورة».

^{٢٨٨} في (س): باء الجر، بدل «في». والمثبت من النسخ الأخرى.

والغسل^{٢٨٩}، وغسل الأعضاء المفروضة أكثر من ثلاث^{٢٩٠} مراتٍ أو أقل، والمسح على الرجلين عريانا^{٢٩١}.

فصل [في الاستنجاء]

ثم اعلم [٢٦/ب] بأن الاستنجاء على تسعة أوجه: أربعة منها فريضة، وواحد منها واجب، وواحد منها سنة، وواحد منها مستحب، وواحد منها إحتياط^{٢٩٢}، وواحد منها بدعة. أما^{٢٩٣} الأربعة التي هي^{٢٩٤} فريضة: فهو الاغتسال^{٢٩٥} من الجنابة، والحيض، والنفاس، وغسل^{٢٩٦} النجاسة [٢٧/أ] إذا كانت^{٢٩٧} أكثر من قدر الدرهم. وأما الواجب إذا كانت النجاسة مقدار الدرهم فالاستنجاء يكون واجبا.

^{٢٨٩} في (ب): والاختسال، بدل «الغسل». لفظ «الغسل» ساقط من (ج).

^{٢٩٠} في (س): «من ثلاثة مرات».

^{٢٩١} في طرة (ب) تصحيح. قوله «عريانا بغير خف» زيادة.

^{٢٩٢} عبارة «وواحد منها احتياط» ساقطة من (ق).

^{٢٩٣} في (ب، ج): فأما.

^{٢٩٤} "منها" زيادة هنا في (ع، ق). وضمير المنفصل «هي» ساقطة من (ج، س).

^{٢٩٥} في (ب): فالاستنجاء، بدل «فهو الاغتسال».

^{٢٩٦} لفظ «غسل» ساقط من (ع، ب، ج، ق). والمثبت من (س). ولعل هذا هو الصواب.

^{٢٩٧} في (ق): كان، بصيغة الغائب المفرد، والمثبت من النسخ الأخرى.

وأما السنة إذا كانت النجاسة أقلّ من قدر^{٢٩٨} الدرهم فالاستنجاء يكون سنة.

وأما المستحب إذا بال ولم يتغوّط فإنه يغسل قبله دون دبره.

وأما الاحتياط [٢٧/ب] إذا خرج شيء من أعضائه^{٢٩٩} ولم يتلَطَّحْ فإنه يغسل ذلك الموضع احتياطاً.

وأما البدعة إذا خرج شيء من غير السبيلين^{٣٠٠} أو الريح^{٣٠١} من دبره فإنه لا يستنجى^{٣٠٢} ولو استنجى يكون ذلك بدعة^{٣٠٣}.

ولو استنجى بثلاثة أحجار^{٣٠٤} أو بثلاث^{٣٠٥} مدرات^{٣٠٦} أو بثلاث حفنات من التراب فإنه

---

^{٢٩٨} لفظ «قدر» ساقط من (ع). وما أثبتناه من (ب، ج، ق، س).

^{٢٩٩} في (ب): من بدنه شيء، بدل «شيء من أعضائه». وفي (س): من بدنه، بدل «أعضائه».

^{٣٠٠} في (ج، ق): «سبيليه». والمثبت من (ع، ب، س).

^{٣٠١} في (ب): «أو خرج ريح»، بزيادة «خرج».

^{٣٠٢} «بثلاث» بزيادة هنا في (ج).

^{٣٠٣} في (ب): فالاستنجاء لذلك يكون بدعة، بدل «فإنه لا يستنجى ولو استنجى يكون ذلك بدعة». قول «فصل» بزيادة هنا في (ق).

^{٣٠٤} في (ج، ق، س): «بثلاث حجات».

^{٣٠٥} في (ب): «ثلث» بمعنى «ثلاث». كثيراً ما ورد كتابة هذه الكلمة في (ب) هكذا. والمثبت من النسخ الأخرى. وسوف لانشير إلى كتابة هذه الكلمة.

^{٣٠٦} «أو بثلاث مدرات» ساقطة من (س).

يجوز^{٣٠٧}. [أ/٢٨]

والعدد ليس بشرط عند علمائنا^{٣٠٨} - رحمهم الله^{٣٠٩} - و^{٣١٠} الإنقاء شرط حتى لو أنقى بحجر لا يحتاج إلى الثاني^{٣١١}، ولو أنقى بحجرين لا يحتاج إلى الثالث، ولو لم يُنقِ بثلاثة أحجار^{٣١٢} فإنه يزيد على ذلك حتى ينقيه، ولو كان الحجر له ثلاثة أحرف فاستنحى بكلّ حرف فحصل التطهير فإنه يجوز. والعدد [ب/٢٨] شرط عند الشافعي^{٣١٣} - رحمه الله -^{٣١٤} وهو^{٣١٥} الثلاث. واحتج الشافعي - رحمه الله - بما روي عن ابن مسعود^{٣١٦} - رضي الله عنه -

---

^{٣٠٧} في (ب، س): يجزئ.

^{٣٠٨} «الثلاثة» زيادة هنا في (س).

^{٣٠٩} صيغة الدعاء ساقطة من (س).

^{٣١٠} في (ج): الفاء، بدل «الواو».

^{٣١١} قوله «لو أنقى بحجر لا يحتاج إلى الثاني» ساقط من (ج، ق).

^{٣١٢} في (ج): أحجاره، بزيادة ضمير المتصل.

^{٣١٣} انظر المهذب ١/١١٠-١١٢.

^{٣١٤} صيغة الدعاء ساقطة من (س).

^{٣١٥} (س): هو في الثلاث، بزيادة " في ".

^{٣١٦} في طرّة (ج) تصحيح، لفظ «إبن» زيادة. لفظ «إبن» ساقط من (ق).

أنه قال^{٣١٧}: كنت مع رسول الله - صلى الله عليه وسلم - ليلة الجن فسألني أحجارا للاستنجاء^{٣١٨} فأثبته بحجرين وروثة فأخذ الحجريين ورمى الروثة وقال [٢٩/أ] هذا رجس^{٣١٩} أو رِكْس^{٣٢٠}. والرجس والركس^{٣٢١} بمعنى واحد^{٣٢٢}.

قلنا^{٣٢٣} هذا الحديث^{٣٢٤} حجة عليكم لأن النبي - صلى الله عليه وسلم - أخذ الحَجْرَيْنِ ورمى

---

^{٣١٧} من قوله «والإنقاء شرط...» إلى هنا تختلف العبارة في (ب)، وهي: «ولو استنجي بحجر واحد له ثلاثة احرف يستنجي بكل حرف منه مرة يحصل التطهير به وهو قول اصحابنا رحمهم الله وعند الشافعي رحمه الله العدد شرط وهو ثلاثة واحتج بما روي عن ابن مسعود رضي الله عنه أنه قال...».

^{٣١٨} في (ع، س): «حجر الاستنجاء». وفي (ب): فسألني أحجارا يستنجي بها، بدل «احجارا للاستنجاء».

^{٣١٩} في (ع، ق): واو العطف، بدل «أو».

^{٣٢٠} رواه البخاري في الوضوء برقم ١٥٥، و الترمذي في أبواب الطهارة برقم ١٧، والنسائي في الطهارة برقم ٤٢، وابن ماجه في الطهارة ٣١٤ واحمد ٤١٨/١، ٤٢٧، ٤٦٥. ولفظ البخاري: "أتى النبي صلى الله عليه وسلم الغائط فأمرني أن اتيه بثلاثة أحجار فوجدت حجريين والتمست الثالث فلم أحده فأخذت روثه فأثبته بما فأخذ الحجريين وألقى الروثة وقال هذا ركس". وفي رواية ابن ماجه: ".وقال هي رجس". وزاد فيه أحمد: "أثني بحجر". صحيح

^{٣٢١} في جميع النسخ وردت كلمة "نكس"، بدل «ركس». وهو خطأ. والمثبت من الحديث.

^{٣٢٢} «الجواب» زيادة هنا في (ب).

^{٣٢٣} في (ج، ق): فقلنا، بزيادة الفاء.

^{٣٢٤} في (ع، ج، ق): الخبر، بدل «الحديث».

الروثة ولم يسأله الثالث^{٣٢٥} فإذا لم يسأله الثالث^{٣٢٦} تبين أن العدد ليس بشرط^{٣٢٧}.

فصل [في ما يجوز به الاستنجاء]

ويجوز الاستنجاء بستة أشياء: بالحجر والمدر^{٣٢٨} [٢٩/ب] والتراب والخِرْقَة واللبْد^{٣٢٩} والقطن

وما أشبه ذلك^{٣٣٠}.

فصل^{٣٣١} [في ما يكره به الاستنجاء]

ويكره الاستنجاء بستة أشياء^{٣٣٢} بالعظم والروث والخزف والفحم^{٣٣٣} والأجر وعلف الدواب

^{٣٢٥} من قوله «ولم يسأله الثالث...» إلى قوله «فصل» تختلف العبارة في (ب)، وهي: «ولم يسأله ثالثا فلو كان العدد

شرطا لسأله الثالث فلما سكت عن الثالث ثبت أن العدد ليس بشرط، والإنقاء شرط ولو أنقى بحجر واحد لا

يحتاج إلى الثاني ولو أنقى بالثاني لا يحتاج إلى الثالث ولو لم يُنق بالثلاثة يزيد إلى أن ينقى. فصل.»

^{٣٢٦} قوله «فإذا لم يسأله الثالث» ساقط من (ج، ق).

^{٣٢٧} لا عدد في ذلك لأن المقصود هو الإنقاء. وانظر مختصر الطحاوي ص. ١٨، و الباب ص. ٧٠.

^{٣٢٨} المدر: بفتح الميم والبدال. قَطَعَ الطين اليابس. لسان العرب ١٦٢/٥.

^{٣٢٩} في (ب): «واللبْد والخِرْقَة». و في (ج، ق): «والخِرْقَة والبد» وهو سهو من الناسخ. اللبْد: بفتح اللام والباء،

الصوف. مختار الصحاح ٢٨٣، ٥٨٩.

^{٣٣٠} «وما أشبه ذلك» ساقطة من (ع، ق).

^{٣٣١} لفظ «فصل» ساقط من (ع).

^{٣٣٢} «بستة أشياء» ساقطة من (ب).

^{٣٣٣} «والفحم» ساقطة من (ب).

وما أشبه ذلك.

فصل [في الفروق بين الاستنجاء والاستنقاء والاستبراء]

فإن قيل: ما الفرق بين الاستنجاء والاستنقاء والاستبراء؟ قيل له^{٣٣٤}

الاستنجاء: إنما هو استعمال الماء عند وجود الماء أو بالأحجار أو التراب عند عدم الماء.

وأما الاستبراء: إنما^{٣٣٥} هو التَّحْنُجُ [أ/٣٠] والسُّعال، وهو أن يتحنج الرجل^{٣٣٦} حتى يزول الماء

من مَثَانِيهِ^{٣٣٧} بِفَرَكٍ ذَكَرَهُ^{٣٣٨}. وقال بعضهم هو أن ينقل قدميه من مَوْضِعِ الْغَائِطِ إِلَى مَوْضِعِ^{٣٣٩}

الطهارة حتى يستيقن بزوال أثر^{٣٤٠} بوله.

---

^{٣٣٤} في (ب، ج): فقل، بدل «قيل له».

^{٣٣٥} من قوله «الاستنجاء إنما...» إلى هنا ساقط من (ع، ق).

^{٣٣٦} من قوله «الاستنجاء إنما...» إلى هنا تختلف العبارة في (ب)، وهي: «الاستنجاء هو استعمال الأحجار أو الماء

والسعال هو أن يتحنج الرجل...».

^{٣٣٧} في (ب): «مثانيه».

^{٣٣٨} في (ج و ق): ذكر، بدون الضمير المتصل.

^{٣٣٩} في (ق): المواضع، بالتعريف.

^{٣٤٠} «أثر» ساقطة من (ج، ق).

وأما الاستنقاء فهو طلب الثقاوة بالحجر أو المَدْر أو غير^{٣٤٢} ذلك، وقال بعضهم هو أن يَدُلُّكَ [٣٠/ب] مقعده حتى تذهب^{٣٤٣} الرائحة الكريهة بشماله^{٣٤٤}، وقال بعضهم هو أن يَدُلُّكَ مقعده حتى يقرب إلى الجفاف، وقال بعضهم هو أن يُنَشِّفَ بِالْمِنْشَفَةِ أو بِالْحِرْقَةِ حتى لا يَقْطُرَ الماءُ المستعمل على الثوب.

وأما الاستبراء فهو أن يركض برجليه على الأرض حتى تزول بُرُودَةٌ [٣١/أ] الطبيعة عنه^{٣٤٥}.

فصل^{٣٤٦} [في آداب الخلاء]

ثم اعلم أن^{٣٤٧} المستنجي يحتاج عند الدخول في الخلاء والخروج منه إلى ستّة أشياء^{٣٤٨}.

^{٣٤١} في (ب): واو العطف، بدل «أو». (ج): أو بالمد، بزيادة باء الجر.

^{٣٤٢} في (ب): واو العطف، بدل «أو».

^{٣٤٣} في (ج): يذهب، بصيغة الغائب المفرد.

^{٣٤٤} «براحة» زيادة هنا في (ج، ق).

^{٣٤٥} ونقل القرطبي عن الإمام الغزنوي بأنه: "الاستنجاء: استعمال الأحجار والماء. والاستبراء: نقل الأقدام والركض بها والتنحنح والسعال وعصر الذكر حتى يستيقن بزوال أثر البول. والاستنقاء: طلب النقاوة وهو أن يدلك مقعده بالأحجار حالة الاستجمار وبالأصابع حالة الاستنجاء بالماء حتى يذهب الرائحة الكريهة". وانظر التوضيح ٨٢/أ.

^{٣٤٦} لفظ «فصل» ساقط من (ب).

^{٣٤٧} في (ج، ق): بأن، بزيادة الباء.

^{٣٤٨} من قوله «ثم اعلم بأن...» إلى هنا تختلف العبارة في (ب)، وهي: «ثم اعلم بأن دخول الرجل في الخلاء على ستة أوجه».

أولها البداية برجله اليسرى. والثاني الاستعاذة بالله^{٣٤٩} وهو أن يقول: "اللهم إني أعوذ بك من الرجس النجس الخبيث المخبث من الشيطان الرجيم". والثالث أن يستنجي بثلاثة [٣١/ب] أحجار أو بثلاث مدرات^{٣٥٠} أو بثلاث حفنات من التراب. والرابع الخروج برجله اليمنى. والخامس الشكر لله^{٣٥١} تعالى^{٣٥٢} وهو أن يقول: "الحمد لله الذي أذهب عني ما يؤذيني وأمسك عليّ ما ينفعني". وروى عن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - أنه قال: "غفرانك غفرانك"^{٣٥٣} وفي رواية أخرى^{٣٥٤} "غفرانك ربنا وإليك [٣٢/أ] المصير"^{٣٥٥}. وروى عن علي بن أبي طالب^{٣٥٦} - رضي الله عنه - أنه قال :

^{٣٤٩} في (ب): التعوذ، بدل «الإستعاذة بالله».

^{٣٥٠} (س): العبارة من الورقة ٢٨/ب من قوله «واحتجّ الشافعي...» الى الورقة ٣١/ب إلى قوله «مدرّات» مفقودة. المحقق.

^{٣٥١} في (ب): انْ يَشْكُرَ اللهُ، بدل «الشكر لله».

^{٣٥٢} صيغة الدعاء ساقطة من (ج، ق).

^{٣٥٣} اخرجه أبو داود في الطهارة برقم ٣٠، والترمذي في أبواب الطهارة برقم ٧، وابن ماجه في الطهارة برقم ٣٠٠، واحمد ١٥٥/٦، والدارمي ٦٨٠، والحاكم ٢٦١/١ كلهم من حديث عائشة رضي الله عنها بلفظ "غفرانك". قال أبو عيسى هذا حديث حسن غريب، لا نعرف في هذا الباب إلا حديث عائشة رضي الله عنها.

^{٣٥٤} عبارة «غفرانك غفرانك» وفي رواية أخرى». ساقطة من (ع، ج، ق، س).

^{٣٥٥} لم أجد هذا الحديث بهذا اللفظ وإنما وجدت أصله بلفظ "غفرانك".

^{٣٥٦} «ابن أبي طالب» ساقطة من (ب).

"الحمد لله الحافظ من المؤذي" ^{٣٥٧}. والسادس أن لا يتكلم في الخلاء ^{٣٥٨} بدليل ما روي عن أبي بكر الصديق - رضي الله عنه - أنه كان إذا أراد الدخول في الكنيف ^{٣٥٩} يبسط رداءه ويقول "أيها الملكان ^{٣٦٠} الحافظان عليّ اجلسا هاهنا [٣٢/ب] فإني قد عاهدت ^{٣٦١} الله - تعالى - ^{٣٦٢} أن لا أتكلم في الخلاء" ^{٣٦٣}.

فصل ^{٣٦٤} [في آداب الوضوء]

وإذا أراد الإنسان ^{٣٦٥} أن يتوضأ يغسل يديه ثلاثاً ويقول: "بسم الله العظيم" ^{٣٦٦} والحمد لله علي

^{٣٥٧} لم أجد هذا اللفظ في كتب الحديث والشروح والتخريج ولا في كتب الأخلاق. لكن في الباب احاديث، أخرجه البيهقي في شعب الإيمان ١١٣/٤، و ابن أبي الدنيا في كتاب الشكر ص ٩ بلفظ: "كان علي رضي الله عنه إذا دخل الخلاء قال: بسم الله الحافظ من المؤذي، وإذا خرج مسح يديه بطنه ثم قال: يا لها من نعمة لو يعلم العباد شكرها".
^{٣٥٨} لفظ «فصل» زيادة هنا في (ق).

^{٣٥٩} في (ب): «إذا أراد أن يدخل الخلاء...». في (ج): «دخول الكنيف». والكنيف: الساتر والمقصود به هنا الخلاء.

^{٣٦٠} في (ع): «الملكان» بكسر اللام، وهو سهو من الناسخ.

^{٣٦١} في (ع): «عاهدت» والمثبت من النسخ الأخرى.

^{٣٦٢} صيغة الدعاء ساقطة من (ب، ج، ق).

^{٣٦٣} لم نقف على هذا اللفظ في كتب الحديث والشروح والتخريج ولا في كتب الأخلاق.

^{٣٦٤} لفظ «فصل» ساقط من (ب).

^{٣٦٥} «الإنسان» ساقطة من (ج، ق).

^{٣٦٦} «ومحمد» زيادة هنا في (ب).

دين الاسلام". ثم يستنحي بعد ذلك فإذا فرغ من الاستنجاء يقول: "اللهم اجعلني من التوابين واجعلني من المتطهرين [أ/٣٣] واجعلني من عبادك الصالحين واجعلني من الذين لا خوف عليهم ولا هم يحزنون". وفي رواية أخرى^{٣٦٧}: "الحمد لله الذي أنزل من السماء ماءً طهوراً وجعل الإسلام نورا وقائداً ودليلاً إلى جناتك جنات النعيم وإلى^{٣٦٨} دارك دار السلام. ثم يقول^{٣٦٩}: "اللهم حصّن فرجي واستر عورتي"^{٣٧٠}. ثم^{٣٧١} يَسْتَاك [ب/٣٣] إن كان له مسواك^{٣٧٢} فإن لم يكن له مسواك فيستاك^{٣٧٣} بالإصبع^{٣٧٤} فإنه يجزئ ويكفي^{٣٧٥}، ويقول^{٣٧٦}: "اللهم طهّر نكّهتي ونور قلبي^{٣٧٧} ومحصّ ذنوبي".

^{٣٦٧} «يقول» زيادة هنا في (ب).

^{٣٦٨} "إلى" ساقطة من (ب).

^{٣٦٩} «ثم يقول» ساقطة من (ع). وفي (ب و س): ويقول، بدل «ثم يقول».

^{٣٧٠} «وطهر قلبي» زيادة هنا في (ج).

^{٣٧١} «يتمضمض و» زيادة هنا في (ج).

^{٣٧٢} في (ب): يستاك بالسواك، بدل «يستاك إن كان له مسواك».

^{٣٧٣} في (ع، ب، ج، ق): يستاك، بدون الفاء. والمثبت من (س) ولعل هذا هو الصواب.

^{٣٧٤} في (ب): بالأصابع، والمثبت من النسخ الأخرى.

^{٣٧٥} «ويكفي» ساقطة من (ب).

^{٣٧٦} في (ب، ج): «ثم يقول». والمثبت من (ع، ق، س). وهو منسجم مع سياق النص ومثيل لما يأتي.

^{٣٧٧} قوله «ونور قلبي» ساقط من (ع، ب). ولفظ «ونور» ساقط من (س).

ثم يُمَضِّمُ^{٣٧٨} ويقول^{٣٧٩}: "اللهم أعني على تلاوة ذكرك وشكرك وحسن عبادتك". ثم يستنشِقُ ويقول: "اللهم أرِحني"^{٣٨٠} رائحة الجنة وارزقني [٣٤/أ] من نعيمها". ثم يغسل وجهه ويقول: "اللهم بيّض وجهي بنورك"^{٣٨١} يوم تبيضّ وجوه أوليائك ولا تُسَوِّدْ وجهي يوم تُسَوِّدُ^{٣٨٢} وجوه أعدائك"^{٣٨٣}. ثم يغسل يده اليمنى^{٣٨٤} ويقول: "اللهم أعطني كتابي بيمينى وحاسبني حسابا يسيرا" ثم يغسل يده اليسرى^{٣٨٥} ويقول: "اللهم لا تعطني كتابي بشمالي [٣٤/ب] ولا من وراء ظهري". ثم يمسح رأسه ويقول: "اللهم غَشِّني برحمتك وأنزل عليّ من بركاتك"^{٣٨٦}. ثم يسمع أذنيه^{٣٨٧} ويقول: "اللهم اجعلني من الذين يستمعون القول فيتبعون

^{٣٧٨} في (ج): يَمَضِّمُ.

^{٣٧٩} في (ب): وإذا أراد أن يتمضمض يقول، بدل «ثم يمضمض ويقول».

^{٣٨٠} في (س): «اللهم رَوِّحني» وهي صحيحة أيضاً.

^{٣٨١} «بنورك» ساقطة من (ع).

^{٣٨٢} في (ج، ق): تسوّد.

^{٣٨٣} عبارة «برحمتك يا أرحم الراحمين». وفي رواية أخرى يقول: "اللهم بيّض وجهي وطهر قلبي وشرح صدري" زيادة

هنا في (ب).

^{٣٨٤} «إلى المرافق» زيادة هنا في (س).

^{٣٨٥} «إلى المرافق» زيادة هنا في (س).

^{٣٨٦} «يا أرحم الراحمين» زيادة هنا في (ب).

^{٣٨٧} في (ج، ق): أذنين، بدل «أذنيه».

أحسنه". ثم يمسح رقبته ويقول: "اللهم اعتق رقبتى من النار واحفظني [أ/٣٥] من السلاسل والأغلال". ثم يغسل رجله اليمنى ويقول: "اللهم ثبت قدمي على الصراط^{٣٨٨} يوم تزول^{٣٨٩} فيه الأقدام" وفي رواية أخرى "يوم تزلزل^{٣٩٠} فيه الأقدام". ثم يغسل رجله اليسرى ويقول: "اللهم اجعل لي سعيًا مشكورًا وذنبا مغفورًا وعملاً مقبولًا وتجارة لن تبور [ب/٣٥] برحمتك^{٣٩١} يا عزيز^{٣٩٢} يا غفور^{٣٩٣}".

فإذا فرغ من الوضوء يستحب له^{٣٩٤} أن ينظر إلى السماء^{٣٩٥} ويقول: "سبحانك اللهم وبحمدك أشهد أن لا إله إلا أنت وحدك لا شريك لك أستغفرك وأتوب إليك". ثم^{٣٩٦} ينظر إلى الأرض

---

^{٣٨٨} «المستقيم» زيادة هنا في (ب).

^{٣٨٩} في (ع): تزل، بدل «تزل»، والمثبت من النسخ الأخرى.

^{٣٩٠} «تُزَلَّلُ» في (ج). والمثبت من (ع، ب، ق، س).

^{٣٩١} في (س): بعفوك، بدل «برحمتك».

^{٣٩٢} «يا عزيز» ساقطة من (ب).

^{٣٩٣} قوله «برحمتك يا أرحم الراحمين» زيادة هنا في (س). قال النووي: "وأما الدعاء على أعضاء الوضوء فلم يجيء فيه

شيء عن النبي صلى الله عليه وسلم. وقد قال الفقهاء: يُستحبّ فيه دعوات جاءت عن السلف، وزادوا ونقصوا

فيها. فالمتحصّل مما قالوه أنه يقول بعد التسمية: "... ذكر نحوه. وانظر الأذكار ٧٢.

^{٣٩٤} "له" ساقطة من (س).

^{٣٩٥} عبارة «ويقول: الحمد لله على تمام الوضوء وعلى اتباع السنة". ثم يقول... «زيادة هنا في (ب).

^{٣٩٦} في (ب): الواو، بدل «ثم».

ويقول: "وأشهد أن محمداً عبداً ورسولك" ٣٩٧.

ثم يقرأ ٣٩٨ ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ إلى آخرها ٣٩٩ على أثر ٤٠٠ الوضوء لأن النبي - صلى الله عليه وسلم - ٤٠١ كان يفعل هكذا.

وروي عن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - ٤٠٢ أنه قال: "من قرأ ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ ٤٠٣ على أثر الوضوء مرة واحدة أعطاه الله - تعالى - ثواب عبادة خمسين سنة ٤٠٤ صيام نهارها وقيام ليلها [٣٦/ب] ومن قرأ مرتين أعطاه الله - تعالى - ما أعطى الخليل والكليم والرفيع

---

٣٩٧ لم أجد هذا الحديث بهذا اللفظ وإنما وجدت في مسلم في باب الذكر المستحب عقب الوضوء برقم ٢٣٤ و أبي داود ١٦٩ و أحمد ٤/١٤٥، ١٥٣. كلهم من حديث عقبة بن عامر. فلفظ مسلم: "... قال [النبي عليه السلام] ما منكم من أحد يتوضأ فيبلغ أو فيسبغ الوضوء ثم يقول أشهد أن لا إله إلا الله وأن محمداً عبد الله ورسوله إلا فتحت له أبواب الجنة الثمانية يدخل من أيها شاء". وأخرجه الترمذي في أبواب الطهارة برقم ٥٥ عن عمر بن الخطاب بنحوه وقال: في إسناده اضطراب، ولا يصح عن النبي صلى الله عليه وسلم في هذا الباب كبير شيء.

٣٩٨ في (ب): وينبغي أن يقرأ، بدل «ثم يقرأ».

٣٩٩ «إلى آخرها» ساقطة من (ب، س).

٤٠٠ في (س): إثر، بدل «أثر». وما أثبتناه من (ع، ب، ج، ق).

٤٠١ في (ب): عليه السلام، بدل «صلى الله عليه وسلم».

٤٠٢ في (ج): عليه السلام، بدل «صلى الله عليه وسلم».

٤٠٣ سورة القدر، الآية: ١.

٤٠٤ في (ع، س): «ثواب خمسين سنة». وفي (ج، ق): «عبادة خمسين الف سنة».

والحبيب، ومن قرأ ثلاث مرات يفتح الله - تعالى - له ^{٤٠٥} ثمانية أبواب الجنة ^{٤٠٦} فيدخلها من أي باب شاء بلا حساب ولا عذاب ^{٤٠٧}. وروى أبو هريرة - رضي الله عنه - عن رسول الله ^{٤٠٨} - صلى الله عليه وسلم - [أ/٣٧] أنه قال: "من قرأ ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ ^{٤٠٩} على أثر الوضوء مرة واحدة ^{٤١٠} كُتِبَ من الصديقين، ومن قرأ مرتين كُتِبَ من الشهداء والصالحين، ومن قرأ ثلاث مرات يحشره الله - تعالى - يوم القيامة في محشر الأنبياء ^{٤١١} ^{٤١٢}.

^{٤٠٥} " له " ساقطة من (ج، ق).

^{٤٠٦} في (ب): «أبواب الجنة الثمانية»، وهي صحيحة أيضا.

^{٤٠٧} لم نقف على هذا اللفظ في كتب الحديث ولا في كتب التخريج إلا قول العجلوني وهو يقول: قراءة " إنا أنزلناه " عقب الوضوء لا أصل له وإن رأيت في المقدمة المنسوبة لأبي الليث من الحنفية إيرادها مما الظاهر إدخاله فيها من غيره. والله أعلم. وانظر كشف الخفاء ٢/٢٧٠.

^{٤٠٨} في (ب، س): عن النبي، بدل «عن رسول الله».

^{٤٠٩} ﴿... في ليلة القدر﴾ ساقطة من (ج).

^{٤١٠} على هامش (ب) تصحيح، قوله: «مرة واحدة كتبه الله من الصديقين ومن قرأ مرتين كتبه الله تعالى من الشهداء والصالحين» زيادة.

^{٤١١} في (ب): في زمرة لأنبياء يوم القيامة، بدل «يوم القيامة في محشر الأنبياء».

^{٤١٢} ذكر المتقي في كتر العمال ٩/٥٢١: "من قرأ في إثر وضوئه إنا أنزلناه في ليلة القدر واحدة كان من الصديقين ومن قرأها مرتين كان في ديوان الشهداء ومن قرأها ثلاثا يحشره الله محشر الأنبياء" فنقل عن الديلمي بأنه لم يثبت حديث صحيح في قراءة سورة القدر عقب الوضوء. وقال العجلوني في كشف الخفاء ٢/٢٧٠: لا أصل له.

فصل [في وجوه الطهارة]

ثم اعلم أن^{٤١٣} الطهارة على ستة أوجه: أولها أن يُطَهَّر [٣٧/ب] قلبه عما^{٤١٤} دون الله - تعالى^{٤١٥} - من الكونين^{٤١٦}، والثاني أن يطَهَّر قلبه من الغلِّ والغشِّ والحقدِّ والحسد، والثالث أن يطَهَّر لسانه من الكذب^{٤١٧} والغيبة والتَّسمية والبهتان، والرابع أن يطَهَّر باطنه من أكل الحرام، والخامس أن يطَهَّر ظاهره من لبس الحرام، والسادس الطَّهارة الشرعية^{٤١٨}، [٣٨/أ] وهو أن يَتَطَهَّر^{٤١٩} بِرِطْلَيْنِ من الماء رطلً للاستنجاء ورطلً لجميع الأعضاء^{٤٢٠} حتى يصير أهلاً للعبودية.

---

^{٤١٣} في (ب، ج، ق): بأن، بزيادة الباء.

^{٤١٤} في (ب): مِنْ، بدل «عَمَّا».

^{٤١٥} صيغة الدعاء ساقطة من (ب). وفي طرة (س) تصحيح: قوله «أولها أن يُطَهَّر قلبه من دون الله تعالى» زيادة.

^{٤١٦} «من الكونين» ساقطة من (ب، س).

^{٤١٧} «والفحش» زيادة هنا في (ب، س).

^{٤١٨} في (س): طهارة شرعية، بدون تعريف.

^{٤١٩} في (ج): «أن يطَهَّر»، وما أثبتناه من النسخ الأخرى.

^{٤٢٠} من قوله «وهو أن يتطَهَّر...» إلى هنا ساقط من (ب).

وروى الحسن بن زيادٍ - رحمه الله - ^{٤٢١} عن أبي حنيفة - رحمه الله - أنه قال: "هو أن ^{٤٢٢}
يَتَطَهَّرَ بثلاثة أرطالٍ؛ رطلٌ للاستنجاء، ورطلٌ لجميع الأعضاء سوى القدمين، ورطلٌ [٣٨/ب]
للقدمين" ^{٤٢٣}.

فصل [في الطهارة الحقيقية و الحكيمة]

ثم اعلم أن ^{٤٢٤} الطهارة على نوعين: طهارة حقيقية وطهارة حكيمة.

أما ^{٤٢٥} الطهارة الحقيقية كالوضوء ^{٤٢٦} والاعتسال ^{٤٢٧} بالماء ^{٤٢٨}. وأما الطهارة الحكيمة كالتميم
بالتراب.

^{٤٢١} صيغة الدعاء ساقطة من (ج، ق). وفي طرّة (س) تصحيح: قوله «رضى الله عنه قال كان أبو حنيفة» زيادة.

^{٤٢٢} عبارة «رحمه الله أنه قال: هو أن...» ساقطة من (س).

^{٤٢٣} من قوله «وروى الحسن بن زياد...» إلى هنا تختلف العبارة في (ب)، وهي: «والسنة أن يتوضا بثلاثة أرطال من

ماء؛ رطلٌ للاستنجاء، ورطلٌ لجميع الأعضاء سوى القدمين، ورطلٌ للقدمين وإن زاد أو نقص جاز».

^{٤٢٤} في (ب، ج، ق): بأن، بزيادة الباء.

^{٤٢٥} في (ج): وأما، بزيادة الواو.

^{٤٢٦} «للصلاة» زيادة هنا في (ب).

^{٤٢٧} قوله «من الجنابة والحيض والنفاس» زيادة هنا في (ب).

^{٤٢٨} «بالماء» ساقطة من (ب).

فصل [في السنة]

ثم اعلم أن^{٤٢٩} السنة على نوعين: سنة أخذها هداية^{٤٣٠} وتركها ضلالة كالأذان، [أ/٣٩] والإقامة، والوتر^{٤٣١}، وسنة الفجر، وسنة الظهر، وما أشبه ذلك^{٤٣٢}. وسنة أخذها فضيلة وتركها لا حرج فيه^{٤٣٣} كصوم^{٤٣٤} التطوع، وصلاة التطوع^{٤٣٥}، وصدقة التطوع، وحجّ التطوع^{٤٣٦}، وما أشبه ذلك.

^{٤٢٩} في (ب، ج، س، ق): بأن، بزيادة الباء.

^{٤٣٠} في (ع، ب): «هدى»

^{٤٣١} «الوتر» ساقطة من (ج، ق). و في (س): «كالوتر والأذان والإقامة...». و ما أثبتناه من (ع).

^{٤٣٢} من قوله «كالأذان والإقامة...» إلى هنا تختلف العبارة في (ب)، وهي: «كالوتر والأذان والإقامة وسنة الفجر وسنة الظهر وسنة المغرب وسنة العشاء».

^{٤٣٣} "فيه" ساقطة من (ج). وفي (ب، س): لا يؤدي إلى حرج، بدل «لا حرج فيه».

^{٤٣٤} في (ع، ج، ق): «كالصوم التطوع»، ومعلوم أن التعريف والإضافة لا يجتمعان. والمثبت من (ب، س).

^{٤٣٥} في (س): «كصلاة التطوع وصوم التطوع...».

^{٤٣٦} في (ب): «...وحجّ التطوع وصدقة التطوع...». قوله «...وحجّ التطوع وما أشبه ذلك» ساقط من (ج). قوله «...وصدقة التطوع وحجّ التطوع وما أشبه ذلك» ساقط من (ق).

فصل^{٤٣٧} [في قول محمد رحمه الله]

قال محمد بن الحسن^{٤٣٨} - رحمه الله - : "إذا أراد الرجل أن يدخل^{٤٣٩} [٣٩/ب] في الصلاة فليتوضأ"^{٤٤٠}.

وقال^{٤٤١} الفقيه أبو الليث [السمرقندي] - رحمه الله - : "معناه إذا كان محدثاً فليتوضأ" لأن محمداً - رحمه الله - ذكر الوضوء وأضمر فيه الحدث وكره أن يفتتح كتاب الصلاة^{٤٤٢} بذكر الحدث، لأن هذا كتاب شريف لما روي عن شقيق بن إبراهيم [٤٠/أ] الزاهد^{٤٤٣} البلخي^{٤٤٤} - رحمه الله -^{٤٤٥} أنه قال: "قرأت كتاب الصلاة على أبي يوسف - رحمه الله -

---

^{٤٣٧} لفظ «فصل» ساقط من (ب، س).

^{٤٣٨} «ابن الحسن» ساقطة من (ب).

^{٤٣٩} في (ب): الدخول، بدل «أن يدخل».

^{٤٤٠} "أبو سليمان عن محمد عن أبي حنيفة قال: إذا أراد الرجل الصلاة فليتوضأ". وانظر الأصل ٢/١.

^{٤٤١} في (ب): قال، بدون الواو.

^{٤٤٢} كتاب الصلاة: أول باب في كتاب الأصل.

^{٤٤٣} «الزاهد» ساقطة من (ج، ق).

^{٤٤٤} الزاهد أبو علي شقيق بن إبراهيم الأزدي البلخي. وهو من مشاهير مشايخ خراسان. كان أستاذاً حاتم الأصم، صحب

إبراهيم بن أدهم، وأخذ عنه الطريقة. وفاته ١٥٣ هـ. وانظر طباقات الصوفية ص. ٦١.

^{٤٤٥} صيغة الدعاء ساقطة من (ج، ق).

في رُسْتاقٍ^{٤٤٦} القَلانِسيِّين^{٤٤٧}، وعلى رأسه^{٤٤٨} قَلَنْسُوَّةٌ^{٤٤٩} قد بدت القطنة منها، فقال لي "يا أبا علي^{٤٥٠} ما رأيت تحت خضراءِ السماء ولا^{٤٥١} فوق أديمِ الأرض أشرف وأفخر^{٤٥٢} من هذا الكتاب، سوى كتاب [٤٠/ب] الله - تعالى -".

ورُوي عن أبي يوسف^{٤٥٣} - رحمه الله - أنه قال:

^{٤٤٦} في (ع): «رستق». وفي (ب، س): سوق، بدل «رستاق». والمثبت من (ج، ق). وقال ابن منظور: الرُّزْتاق والرُّسْتاق واحد، فارسي، معرب، والجمع الرُّسَاتِيْق وهي السواد. لسان العرب ١/١١٦.

^{٤٤٧} في (ج، ق، س): «القلائسين». والمثبت من (ع، ب)، ولعل هذا هو الصواب. على هامش (ج) جاء لفظ «قوله "في رستق القلائسين" يعني الرستق كان مدرسة عند سوق القلائسين في مدينة بغداد».

^{٤٤٨} في (ع، ج، ق، س): «رأسي». وما أثبتناه من (ب)، ولعل هذا هو الصواب. وانظر التوضيح ٨٥/ب.

^{٤٤٩} قَلَنْسُوَّةٌ: بفتح أوله وثانيه وسكون النون وسين مهملة و واو مفتوحة. بلفظ القَلَنْسُوَّةُ والجمع القلائس و قلائس التي تُلبَسُ في الرأس، هو حصن قرب الرملة من أرض فلسطين. وانظر معجم البلدان، ٤/٣٩٢ و قاموس المحيط ١/٧٣١

^{٤٥٠} في (ب): «يا علي» وهو سهو من الناسخ، والمثبت من النسخ الأخرى.

^{٤٥١} "لا" ساقطة من (ج، ق).

^{٤٥٢} في (ب): «ولا أفخر».

^{٤٥٣} «أبو يوسف» في (ب) فقط. وفي كثير من النسخ [كما ع، ج، ق، س] الحسن البصري، بدل أبي يوسف، وليس بصحيح. لأن الحسن البصري رحمه الله ما لا حياته إلى زمن محمد بن حسن رحمه الله حتى ينتفع بكتبه، ولا إلى زمن أبي يوسف رحمه الله. فإن محمد ولد بعد وفاة الحسن البصري باثنتين وعشرين سنة. وأبا يوسف ولد بعد ثلاث سنين. يمكن أنه كان انتفع في أواخر عمره من علم أبي حنيفة. الحسن البصري رحمه الله كان وفاته ١١٠ هـ وكان عمره سبعين سنة. وأبو يوسف رحمه الله كان وفاته ١٨٢ هـ وكان عمره تسع و ستين سنة. فإذا عرفت هذا

"تخرق كتاب الصلاة في كمي^{٤٥٤} كذا مرة فما نظرت فيه إلا وقد استفتدت في كل مرة^{٤٥٥} فائدة جديدة"^{٤٥٦}.

وروي عن محمد بن سلمة^{٤٥٧} - رحمه الله -^{٤٥٨} أنه قال: "قرأت كتاب الصلاة وقرأ^{٤٥٩} عليّ أربعمئة مرة فما نظرت^[٤١/أ] فيه إلا وقد استفتدت^{٤٦٠} في كل مرة فائدة جديدة"^{٤٦١}.

عرفت أن النسخة الصحيحة ما ذكر فيه أبو يوسف. ويمكن الواقع في أصل النسخ بدون ذكر البصري. وكان المراد

منه الحسن بن زياد. فكان ذكر البصري غلطا من الناسخ. وانظر التوضيح ٨٦/أ، ٨٦/ب.

^{٤٥٤} في (س): «أنه قال: تخرق في كمي كتاب الصلاة».

^{٤٥٥} عبارة «وقد استفتدت في كل مرة» ساقطة من (ج). قوله «في كل مرة» ساقط من (ق).

^{٤٥٦} من قوله «فما نظرت فيه...» إلى هنا تختلف العبارة في (ب)، وهي: «كلما نظرت فيه استفتدت فائدة جليلة». لفظ

«فصل» زيادة هنا في (ج).

^{٤٥٧} في (ج) : الحسن، بدل «سلمة». وما أثبتناه من (ع، ب، س)، ولعل هذا هو الصواب.

^{٤٥٨} صيغة الدعاء ساقطة من (ع، ج، س).

^{٤٥٩} في (ج): «قرأ عليّ» والمثبت من النسخ الأخرى.

^{٤٦٠} "منه" زيادة هنا في (ج).

^{٤٦١} من قوله «أربعمئة مرة...» إلى هنا تختلف العبارة في (ب)، وهي: «أربعمئة مرة كلما نظرت فيه استفتدت فائدة

جديدة في كل مرة». من قوله «وروي عن محمد...» إلى هنا ساقط من (ق).

مسألة

إن قيل^{٤٦٢}: أيّ مسلم لو أدّى الفريضة^{٤٦٣} لا تُقبَل^{٤٦٤} منه^{٤٦٥} ذلك^{٤٦٦}؟ فقل^{٤٦٧}: الحائض والنفساء^{٤٦٨} لو أدّتا^{٤٦٩} الصوم و الصلاة لا تقبل^{٤٧٠} منهما و بتركهما تثابان^{٤٧١}.

مسألة

إن قيل^{٤٧٢}: أيّ سنّة تقوم مقام الفريضة؟

---

^{٤٦٢} في (ب، ج، ق): «فإن قيل، بزيادة الفاء.

^{٤٦٣} في (ع، ج، ق): أيّ مسلمة لو أدت الفريضة.

^{٤٦٤} في (ع): لا يُقبَل، بصيغة الغائب المفرد.

^{٤٦٥} في (ع، ج، ق): منها

^{٤٦٦} "ذلك" ساقطة من (ج، ق، س).

^{٤٦٧} "له" زيادة هنا في (س).

^{٤٦٨} في (س): النفساء.

^{٤٦٩} في (ج، ق): أدت، بصيغة الغائبة المفرد.

^{٤٧٠} في (ع): لا يُقبَل، بصيغة الغائب المفرد.

^{٤٧١} في (ع): يثابان . من قوله «أيّ مسلمة...» إلى هنا تختلف العبارة في (ب)، وهي: «أيّ مصلّ لو أدّى الفريضة لا

يقبل الله منه و بتركها يثاب؟ فقل الحائض والنفساء لا يقبل الله منهما صلاة ولا صوما و بتركهما يثابان».

^{٤٧٢} في (ب): «فإن قيل لك:». و في (س، ج، ق): فإن قيل، بزيادة الفاء.

فقل: المسح على الخفين سنة^{٤٧٣} ولكن [٤١/ب] تقوم مقام الفريضة.

مسألة

إن قيل^{٤٧٤}: أيّ جنب لا يلزمه الغسل؟ فقل: جنب^{٤٧٥} اغتسل وبقي على عضوٍ من^{٤٧٦} أعضائه لمعة لم يصبها الماء فإنه يغسل ذلك الموضع عند وجود الماء^{٤٧٧} ويَتَيَمَّمُ عند عدم الماء^{٤٧٨} ولا يجب عليه غسل جميع البدن^{٤٧٩}. [٤٢/أ]

مسألة

إن قيل^{٤٨٠}: أيّ مصلّ جازت^{٤٨١} صلاته بغير قراءة؟ فقل: الأمي، والأخرس، واللاحق.

---

^{٤٧٣} «سنة» ساقطة من (ق).

^{٤٧٤} في (ب، ج، ق): فإن قيل، بزيادة الفاء.

^{٤٧٥} في (ب): «الجنب الذي...».

^{٤٧٦} «عضو من» ساقطة من (ب).

^{٤٧٧} في (ب): دون جميع البدن، بدل «عند وجود الماء».

^{٤٧٨} قوله «ويَتَيَمَّمُ عند عدم الماء» ساقط من (ج، ق).

^{٤٧٩} عبارة «ويَتَيَمَّمُ عند عدم الماء ولا يجب عليه غسل جميع البدن» ساقطة من (ب).

^{٤٨٠} في (ب، ج، ق، س): فإن قيل، بزيادة الفاء.

^{٤٨١} في (ب): تجوز، بدل «جازت».

مسألة

إن قيل ^{٤٨٢}: بماذا ^{٤٨٣} عرفت الفريضة من السنة والسنة من النفل؟ فقل: الفريضة ما ^{٤٨٤} أمرنا الله
- تعالى ^{٤٨٥} - به ^{٤٨٦} وفعله ^{٤٨٧} النبي - صلى الله عليه وسلم - في جميع عُمرِهِ ^{٤٨٨} فصار ^{٤٨٩} ذلك
علينا ^{٤٩٠} فريضة ^{٤٩١}. [٤٢/ب]

وأما السنة فما فعله ^{٤٩٢} النبي - صلى الله عليه وسلم ^{٤٩٣} - من تلقاء نفسه وداوم عليه في جميع

---

^{٤٨٢} في (ب، ج، ق، س): فإن قيل، بزيادة الفاء.

^{٤٨٣} في (ق): «بما». و في (س): «بم».

^{٤٨٤} في (ق): بما، بزيادة الباء.

^{٤٨٥} صيغة الدعاء ساقطة من (ب).

^{٤٨٦} "به" ساقطة من (ق).

^{٤٨٧} في (س): وفعل النبي، بدون ضمير المتصل.

^{٤٨٨} «في جميع عمره» ساقطة من (ب).

^{٤٨٩} في (ب): صار، بدون الفاء. في (س): فيكون، بدل «فصار».

^{٤٩٠} «علينا» ساقطة من (ب).

^{٤٩١} من قوله «وفعله النبي...» إلى هنا تختلف العبارة من (ج، ق)، وهي: «وفعل النبي صلى الله عليه وسلم ذلك وأمرنا

بفعله فيكون ذلك علينا فريضة».

^{٤٩٢} في (ب): ما سنّه النبي، بدل «فما فعله». وفي (س): «فعل النبي».

^{٤٩٣} في (ج): عليه السلام، بدل «صلى الله عليه وسلم».

عمره فيكون ذلك علينا سنة^{٤٩٤}.

وأما النفل فما فعله النبي^{٤٩٥} - صلى الله عليه وسلم^{٤٩٦} - في وقت وتركه في وقت وذكر

فضيلته لأُمَّته فيكون^{٤٩٧} ذلك علينا نفلا.

وجواب آخر: الفريضة ما يكون تاركها [٤٣/أ] عاصيا وجاحدها كافرا.

والسنة ما يكون تاركها فاسقا وجاحدها مبتدعا.

والنفل ما لا يكون تاركه فاسقا^{٤٩٨} ولا جاحده مبتدعا^{٤٩٩} ولكن يكون له^{٥٠٠} إتيانه زيادة في

الأجر^{٥٠١} والدرجات، ويتركه نقصان في الدرجات.

---

^{٤٩٤} في (ب): صار ذلك سنة علينا، بدل «...فيكون ذلك علينا سنة».

^{٤٩٥} في (ب): «فهو ما فعله النبي...». و في (س): «فما فعل النبي...»

^{٤٩٦} في (ج): عليه السلام، بدل «صلى الله عليه وسلم».

^{٤٩٧} في (ب): كان، بدل «فيكون».

^{٤٩٨} في (ب): وأما النفل فتاركه لا يكون فاسقا، بدل «والنفل ما لا يكون تاركه فاسقا...».

^{٤٩٩} على هامش (ج، ق) تصحيح، عبارة: «والنفل ما لا يكون تاركها فاسقا ولا جاحدها مبتدعا» زيادة.

^{٥٠٠} "له" ساقطة من (ب).

^{٥٠١} «الأجر» ساقطة من (ب).

مسألة

إن قيل ^{٥٠٢}: الطهارة تجب لأجل الصلاة أم لأجل الحدث؟ فقل: [٤٣/ب] الطهارة تجب لأجل الصلاة ^{٥٠٣} مع وجود الحدث حتى لو ^{٥٠٤} دخل وقت الصلاة وهو متطهر لا يجب عليه الوضوء، ولو دخل وقت الصلاة وهو محدث يجب ^{٥٠٥} عليه الوضوء ^{٥٠٦}.

مسألة

إن قيل ^{٥٠٧}: الإتيان بالإيمان فريضة أم سنة؟ فقل: الإيمان السابق ^{٥٠٨} بوحدة [٤٤/أ] الله - تعالى - وما جاء به ^{٥٠٩} الأنبياء والرسول - عليهم السلام - فريضة، والتكرار والإعادة عليها ^{٥١٠} سنة.

---

^{٥٠٢} في (ب، ج، ق): فإن قيل، بزيادة الفاء.

^{٥٠٣} في (ب): للصلاة، بدل «لأجل الصلاة». والمثبت من النسخ الأخرى.

^{٥٠٤} "لو" ساقطة من (ج).

^{٥٠٥} في (ج): تجب، بصيغة التأنيث.

^{٥٠٦} من قوله «ولو دخل...» إلى هنا ساقط من (ب).

^{٥٠٧} في (ب، ج، ق): فإن قيل، بزيادة الفاء.

^{٥٠٨} في (ع، ج، ق): الإقرار السابق، بدل «الإيمان السابق».

^{٥٠٩} "به" ساقطة من (ق).

^{٥١٠} "عليها" ساقطة من (ب). و في (ج، ق): عليه، بدل «عليها».

مسألة

إن قيل ^{٥١١}: كيف عرفَ الله - تعالى - ؟ فقل: ليس له كَيْفٌ ولا كَيْفِيَّةٌ بل عرفته بتعريفه إياي ^{٥١٢} فقد عرفني حتى عرفته ^{٥١٣}.

مسألة

إن قيل ^{٥١٤}: ما الإيمان وما الإسلام وما الإحسان؟ [٤٤/ب]
فقل: الإيمان ^{٥١٥}: إقرار ^{٥١٦} باللسان وتصديق بالجنان.
والإسلام: الانقياد ^{٥١٧} لأوامر الله - تعالى - والاجتناب عن نواهيه ^{٥١٨}.
والإحسان: هو ^{٥١٩} الإحسان إلى خلق الله - تعالى - والشفقة عليهم بلا مَنَّةٍ.

---

^{٥١١} في (ب، ج): فإن قيل، بدون الفاء.

^{٥١٢} "إياي" ساقطة من (ب).

^{٥١٣} من قوله «مسألة، إن قيل...» إلى هنا ساقط من (ق). هذه المسألة لم ترد البتة.

^{٥١٤} في (ب، ج، ق): فإن قيل، بزيادة الفاء.

^{٥١٥} «الإيمان» ساقطة من (ق).

^{٥١٦} في (ق): الإقرار، بالتعريف.

^{٥١٧} في (ب): «وأما الإسلام فالإنقياد...». و في (ج): «هو الإنقياد».

^{٥١٨} في (ب): «لنواهيه»، والمثبت من النسخ الأخرى.

^{٥١٩} في (ب): «وأما الإحسان فهو...».

وجواب آخر^{٥٢٠}: الإحسان أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك^{٥٢١}.

مسألة^{٥٢٢} [أ/٤٥]

سُئِلَ شقيقُ البلخي - رحمه الله^{٥٢٣} - عن الإيمان والمعرفة والتوحيد والشريعة والدين، فقال^{٥٢٤}:

الإيمان: اقرار^{٥٢٥} بوحداية الله - تعالى -^{٥٢٦}. والمعرفة: معرفة الله^{٥٢٧} - تعالى - بلا كيف^{٥٢٨}

ولا تشبيهه^{٥٢٩}. والتوحيد: اقرار^{٥٣٠} من موحدٍ لربِّه في^{٥٣١} الإبتداء^{٥٣٢} بالإخلاص

---

^{٥٢٠} «تقول» زيادة هنا في (ب).

^{٥٢١} هذا جزء من الحديث الشريف. رواه البخاري في التفسير برقم ٤٤٩٩، و مسلم في الإيمان برقم ٨.

^{٥٢٢} في (ج): فصل، بدل «مسألة».

^{٥٢٣} في (ب): رضي الله عنه، بدل «رحمه الله».

^{٥٢٤} في (ب): قل، بدل «فقال». والمثبت من النسخ الأخرى.

^{٥٢٥} «وهداية» زيادة هنا في (ب).

^{٥٢٦} قوله «بلا كيف ولا تشبيه» زيادة هنا في (ب). قوله: «وبرسالة النبي عليه السلام» زيادة هنا في (ج).

^{٥٢٧} في (ب): «وأما المعرفة فمعرفة الله...».

^{٥٢٨} «ولا كيفية» زيادة هنا في (ب).

^{٥٢٩} في (ج، ق): «ولا شبيه».

^{٥٣٠} في (ب): «وأما التوحيد فهو الإقرار».

^{٥٣١} في (ج، ق): الواو، بدل «الفاء».

^{٥٣٢} في (ب): «أنه واحد من الإبتداء».

بأنه^{٥٣٣} واحد لا شريك له^{٥٣٤} من غير تشبيهه [٤٥/ب] ولا تعطيل. والشريعة: الانقياد^{٥٣٥} لربه بتقديم أوامره والاجتناب عن نواهيه. والدين: هو^{٥٣٦} الدوام والثبات على هذه الاربعة^{٥٣٧} إلى الموت.

فصل^{٥٣٨} [في الإيمان والشريعة]

ثم اعلم أن^{٥٣٩} الإيمان والشريعة يدوران^{٥٤٠} على عشرين وجها؛ خمسة منها على القلب، وخمسة منها على [٤٦/أ] اللسان، وخمسة منها على الجوارح، وخمسة منها على خارج الجوارح.

أما^{٥٤١} الخمسة التي على القلب فهي أن تعرف بأن الله - تعالى -^{٥٤٢} واحد

---

^{٥٣٣} في (ق، ج): أنه، بدون الباء.

^{٥٣٤} قوله «أنه واحد لا شريك له» ساقط من (ب).

^{٥٣٥} في (ب): «وأما الشريعة فهو...». و في (ج): «والشريعة فهو الانقياد...».

^{٥٣٦} في (ب): «وأما الدين فهو...». و في (ج، ق): فهو، بزيادة الفاء.

^{٥٣٧} "التي" زيادة هنا في (ق).

^{٥٣٨} لفظ «فصل» ساقط من (ب).

^{٥٣٩} في (ب، ج، ق): بأن، بزيادة الباء.

^{٥٤٠} في (ب): «تُدرو» هكذا وردت الكتابة، وهو سهو من الناسخ.

^{٥٤١} في (ب): فأما، بزيادة الفاء.

^{٥٤٢} صيغة الدعاء ساقطة من (ع، ب، ج، س).

لا ثاني له^{٥٤٣} خالقُ الخلقِ ورازقهم وحافظهم ومحوّلهم من حال إلى حال.

وأما الخمسة التي على اللسان فهي أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله [٤٦/ب] واليوم الآخر والقدر خيره وشره من الله - تعالى - .

و^{٥٤٤} أما الخمسة التي على الجوارح فهي الصوم^{٥٤٥} والصلاة^{٥٤٦} والحج^{٥٤٧} والوضوء والاعتسال من الجنابة^{٥٤٨} والحيض والنفاس.

وأما الخمسة التي على خارج الجوارح فهي طاعة الأمراء والسلاطين^{٥٤٩} [٤٧/أ] والأئمة والمؤذنين^{٥٥٠} والمسح على الخفين.

---

^{٥٤٣} من قوله « أن تعرف ... » إلى هنا تختلف العبارة في (ب)، وهي: «فهي أن تعرف الله واحداً واحداً فرداً صمداً لم يتخذ صاحبةً ولا ولداً لا شريك له وهو خالق الخلق...».

^{٥٤٤} "الواو" ساقطة من (ق).

^{٥٤٥} في (ع، ج، ق): كالصوم، بزيادة الكاف. والمثبت من (ب).

^{٥٤٦} «والزكاة» زيادة هنا في (ج) ..

^{٥٤٧} «والحج» ساقطة من (ع). على هامش (ق) تصحيح، كلمة «والحج» زيادة.

^{٥٤٨} من قوله « والحج ... » إلى هنا تختلف العبارة في (ب)، وهي: « والحج والجهاد والزكاة والوضوء للصلاة والاعتسال للجنابة...».

^{٥٤٩} في (س): العبارة من الورقة [٤٣/أ] بقوله «...وجاحدها مبتدعا. والنفل...» الي الورقة [٤٧/أ] بقوله «...والسلاطين» مفقودة. المحقق.

^{٥٥٠} قوله «وصلاة العيدين» زيادة هنا في (ب، ج، ق). والمثبت من (ع، س)، ولعل هذا هو الصواب.

مسألة ٥٥١

إن ٥٥٢ قيل: الإيمان مخلوقٌ أم غيرُ مخلوقٍ؟ فقل: الإيمانُ إقرارٌ وهدايةٌ فالإقرارُ صنْعُ العبدِ وهو مخلوقٌ. والهدايةُ صنْعُ الربِّ عزَّ اسمه ٥٥٣ وهو غيرُ مخلوقٍ ٥٥٤. والله أعلم ٥٥٥.

وصلَّى اللهُ على سيدنا محمد وآله وصحبه وعترته [٤٧/ب] الأكرمين الطيبين الطاهرين وسلّم تسليماً كثيراً وحسبنا اللهُ ونعم الوكيل ٥٥٦.

---

٥٥١ «مسألة» ساقطة من (ق).

٥٥٢ في (ب، ج، ق، س): فإن، بزيادة الفاء.

٥٥٣ «عزَّ اسمه» ساقطة من (ب).

٥٥٤ عبارة «ومن قال الهداية مخلوق فهو كافر» زيادة هنا في (ب). عبارة «ومن قال الهداية مخلوق فهو كافر بالله تعالى» زيادة هنا في (س).

٥٥٥ قوله «والله أعلم» ساقط من (ب، ج، ق، س).

٥٥٦ في (ب): «تَمَّتْ المَقْدَمَةُ بحمد الله وحسن توفيقه وصلَّى اللهُ على سيدنا محمد وآله». و في (ج): «تَمَّتْ بحمد الله وحسن توفيقه والحمد لله وحده وصلَّى اللهُ على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلّم. وكان الفراغ يوم الأربعاء في شهر ربيع الآخر سنة اثنين وتسعمائة على يد العبد الفقير إلى الله تعالى الراجي عفو ربِّه القديم المعترف بالذنب والتقصير المملوك قراكن من قائم غفر الله له ولكاتبه ومن قرأ فيه ولجميع المسلمين والمسلمات والمؤمنين والمؤمنات الأحياء منهم والأموات وحسبنا اللهُ ونعم الوكيل ولا حول ولا قوة إلا بالله العليّ العظيم». و في (ق): «تَمَّتْ بحمد الله وحسن توفيقه والحمد لله وحده وصلَّى اللهُ عليه وسلّم على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه وسلّم تسليماً كثيراً وحسبنا اللهُ ونعم الوكيل». و في (س): «تَمَّتْ المَقْدَمَةُ بحمد الله وحسن توفيقه والحمد لله رب العالمين وصلَّى اللهُ على سيدنا محمد وآله أجمعين».

كتبه المملوك اسنباي من سودون من طبقة الأشرافية الكبرى^{٥٥٧}.

---

^{٥٥٧} في (ب): «وكتبها محمد بن كزل العيساوي عشقا حامدا لله على نعمه». في (ج): «خدمة المملوك قراكر من قائم

غفر الله له ولكاتبه». و في (ق): «وكان الفراغ ثاني يوم شهر ذي الحجة ... رابع وثمانون وثمان ...».